

Arxiu històric FUNDACIÓ JAUME BOFILL

La reorganització del carlisme a la primera etapa de la Restauració (1876 - 1900)

Josep M. Fradera, director
Jordi Canal, autor

ABRIL 1991

FUNDACIÓ
Fundació
JAUME
Jaume
BOFILL
Bofill

LA REORGANITZACIO DEL CARLISME A LA
PRIMERA ETAPA DE LA RESTAURACIO (1876-1900)

JORDI CANAL I MORELL

VOLUM I

Index	4
Introducció	7
Abreviatures	16
I. El carlisme, entre l'inici de la Restauració i l'escissió integrista (1875-1888)	17
1. Els inicis de la Restauració i la fi de la guerra	19
2. 1876-1885: el carlisme a la recerca del seu nord	30
3. "...en ningún partido es tan grande la anarquía como en el carlista...", 1885-1888	41
Notes	66
II. El viatge del Marquès de Cerralbo a Catalunya i al País Valencià	81
1. El Marquès de Cerralbo a Catalunya	84
2. "Colosal manifestación de amor y de fuerza habéis realizado en Cataluña..."	113
3. El Marquès de Cerralbo a València	127
Notes	159
III. Reorganització i reorientació del carlisme (1888-1900)	191
1. El "cadàver" dona senyals de vida	196
2. Premsa i propaganda	219
3. "... que no quede pueblo en España que no tenga su Junta y su Círculo ..."	243
Notes	258

IV. Els cercles tradicionalistes: política i sociabilitat	274
1. Què són els cercles tradicionalistes ?	278
2. "... hoy son los Círculos fuerzas activas, organismos políticos de nuestro partido, base de organización, ejemplo de lealtades, lazo de compañerismo y sagrario de todas las virtudes carlistas ..."	286
3. La implantació dels cercles: una aproximació a la geografia del carlisme a la Restauració	298
Notes	307
V. Els socis dels cercles tradicionalistes. Una aproximació a la base social del carlisme finisecular	312
1. Els socis dels cercles tradicionalistes	316
2. El rei dels petits i dels pobres	338
3. El partit carlista, un partit popular?	359
Notes	371
VI. Fonts	388
1. Arxius, Biblioteques i Hemeroteques	389
2. Premsa	391
VII. Bibliografia	395

VOLUM II

VIII. Apèndixs	4
1. Discursos i brindis pronunciats pel Marquès de Cerralbo en el	

Catalunya i el País Valencià, febrer- abril de 1890	5
2. "Llibres d'Honor", 1892 i 1896	131
3. Relació de socis del Cercle tradicionalista d'Olot	221
4. Apèndix gràfic	229

VOLUM I

INTRODUCCIO

Escriure que el carlisme és encara un fenomen ben poc comprès s'ha convertit, a hores d'ara, en un tòpic. No per això resulta menys cert, però. Aparentment, sembla un contrasentit, tant pel que fa a la seva importància en la història d'Espanya com pel volum de lletra impresa que s'hi refereix. De tota manera, en aquest cas com malauradament en molts d'altres, el nombre de pàgines escrites no es correspon amb el grau de coneixement assolit ni, sobretot, amb el de comprensió. Fins fa pocs anys, amb poquíssimes excepcions, els treballs sobre el carlisme es diluïen en el marc del conflicte entaulat entre partidaris i detractors del moviment o del partit. Simplificació i apologia enfront de condemna i incomprensió. Tanmateix es van publicar obres molt útils, especialment a efectes documentals, encara avui dia, entre les quals les de Melchor Ferrer i d'Antonio Pirala són, ben segur, les més significatives. A partir dels anys setanta el panorama historiogràfic, indissociable del polític-social, va canviar. La línia carlista va prosseguir, renovada, de manera paral·lela als intents de recompondre i revitalitzar el propi partit. Els dos moments fonamentals d'aquesta historiografia neo-carlista es poden situar a la segona meitat de la dècada dels setanta, a l'empara del projecte socialista autogestionari emblematitzat en Carles-Hug, i els darrers anys, amb els esforços realitzats per tal de reestructurar la Comuni3n Tradicionalista Carlista, de

signe nítidament reaccionari. La que podriem anomenar, tot i la simplificació que això suposa, corrent liberal, es va estroncar i va desaparèixer alhora que ho feia la importància política del carlisme i, doncs, el tant temps existent "perill carlí". A partir dels setanta, quan les circumstàncies ho permeteren i sense cap mena de relació amb el corrent anterior, van sortir a la llum un conjunt de treballs que començaven a estudiar científicament el carlisme.

Els fruits d'aquests gairebé vint anys han estat molt valuosos, però queden encara moltes preguntes sense resposta. Per què subsisteix durant tant temps el carlisme? Es, em sembla, la principal pregunta al costat de la següent: què ofereix el carlisme a sectors socials tan diferents? Per què el carlisme?, dit d'una manera ben simple. Hi ha dos períodes privilegiats sobre els quals els estudis ens han il·lustrat una mica més sobre la realitat del carlisme. Es tracta del primer carlisme, on als treballs pioners de Jaume Torras o Josep Fontana s'han afegit, entre d'altres, els de Jesús Millán, Ramón del Río, José Ramón Urquijo, Vicente Fernández Benítez, Pere Anguera o Juan Luis Pan-Montojo. La segona etapa que ha rebut notable atenció és la del carlisme dels anys trenta del segle XX, de l'època de la II República i la Guerra civil. *Carlism and Crisis in Spain, 1931-1939* (1975) de Martin Blinkhorn és un gran llibre, que el mateix autor ha complementat amb els nombrosíssims

treballs publicats amb posterioritat a aquella data, i que completen estudis com els de Julio Aróstegui, Colin M. Wilson -tot i que fa referència sobretot als decennis anteriors-, Eduardo González Calleja o de Leandro Alvarez Rey. La guerra dels matiners i el Sexenni democràtic i la Tercera guerra carlina han estat també objecte d'anàlisi, sense la intensitat, però, de les etapes abans esmentades.

Els períodes bèl·lics han concentrat l'interès dels estudiosos del carlisme. Sovint, de manera conscient o inconscientment, la seva història ha estat reduïda a la de les tres guerres carlines i, com a molt, ha considerat la que alguns autors van anomenar "Quarta guerra carlina", és a dir, la de 1936-1939. A les altres etapes, a part de ben pocs casos, s'hi fa al·lusió amb referències vagues, intuïcions sense base real i generalitzacions abusives. La primera part de la Restauració, entre la fi de la tercera carlinada i el tombant de segle, que centra aquest treball, és una d'aquestes èpoques que, pel que fa al carlisme, ha rebut ben poca atenció, malgrat que, com espero que la lectura d'aquest text mostri, es tracta d'uns moments fonamentals per a la història del partit i del moviment carlista, uns moments de replantejament, de redefinició a múltiples nivells.

No he pretès d'explicar el carlisme entre 1876 i 1900, sinó fer una primera aproximació al seu estudi,

especialment des del punt de vista de l'organització i dels homes que formaven part del partit. D'altres aspectes han quedat fora, tot i que en algun moment s'hi faci referència: la ideologia, la participació i els resultats electorals, la mobilització de l'aparell militar del carlisme a les darreries del segle i les trames conspiratives, entre d'altres. Són elements que formaran part de la tesi doctoral, de la qual aquest treball és només un modest avenç (la documentació treballada a l'Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores, al Servicio Histórico Militar i al Museo Cerralbo aportarà, pel que fa al darrer aspecte esmentat, dades noves i de gran valor).

L'opció del marc espanyol en aquest primer nivell d'anàlisi se'm féu evident ben aviat, sobretot a causa de les mancances que els estudis regionals o locals sobre aquest tema en aquest període (Bernardo Ares, Real Cuesta, Prats i Salas) presentaven, pels mateixos límits de la seva investigació, que es projectava perillosament del més concret al més general sense tenir present que l'estructura interna del partit carlista en aquesta etapa era profundament jerarquitzada, de dalt a baix i del centre a la perifèria. En un segon pas, per tal d'aprofundir en el tema i per intentar de respondre preguntes com les formulades més amunt, reduiré el marc geogràfic d'anàlisi a Catalunya, sense desvincular-la, però, del

País Valencià i de les Illes Balears, molt relacionades en aquest moments pel que fa al desenvolupament del carlisme. Els problemes i les qüestions que em plantejava, així doncs, calia respondre-les des del marc estatal, aquell que adoptava el mateix partit carlista en la seva estructura, però per tal de continuar es fa necessari un apropament concret, més homogeni. La nova estructura de què es va dotar el partit a la fi de segle tingué, per exemple, un major desenvolupament a les àrees mediterrànies que no al Nord, al País Basc i a Navarra. El suport electoral, en canvi, obliga a invertir la relació. Si volem transcendir un plantejament purament polític-ideològic del fenomen per esbrinar qüestions com les plantejades per la només aparent contraposició anterior o les causes del suport que determinades capes socials van donar al carlisme i els llaços de cohesió amb d'altres grups que van convergir, per motius dissemblants, a l'interior del moviment, només és possible d'acotar l'objecte, sense oblidar, això no obstant, que forma part d'un tot.

En el primer capítol es fa un breu recorregut pels anys posteriors a la tercera carlinada, uns anys de desconcert, redefinició i pugnes internes en el carlisme -al mateix temps que s'enforteix l'aparell de l'estat i la societat liberal- que finalitza l'any 1888 amb l'escissió integrista, que aboca el carlisme a una situació molt crítica. Malgrat els mals auguris

d'alguns, la recuperació fou ràpida, circumstància a la qual va contribuir poderosament un personatge com el Marquès de Cerralbo. Precisament, al seu primer viatge de propaganda i de reorganització a Catalunya i al País Valencià, es dedica el segon capítol del treball. Són unes pàgines volgudament detallades i descriptives, que permeten d'entreveure l'estat del carlisme, la seva vida interna i les relacions amb els altres grups polítics. El tercer capítol analitza la reorganització empresa ben poc després de l'escissió i els seus resultats. El paper de la premsa i de la propaganda, de les juntes i els cercles tradicionalistes i de les joventuts, constitueixen les peces fonamentals del nou partit que s'intenta de modelar. Els cercles eren sens cap mena de dubte la peça principal, la base de l'estructura. Els cercles tradicionalistes constitueixen, així doncs, un objecte d'anàlisi individualitzat en el capítol següent, tant a nivell de constitució i d'implantació, com de funcionalitat política i centres de sociabilitat. A la darrera part, són els membres d'aquests cercles els protagonistes, els carlins en general -no només els dirigents-, els homes que hi militaven, aquells que, de fet, justifiquen un treball com aquest.

En els gairebé tres anys que fa que vaig començar aquesta recerca, moltes persones m'ha ajudat d'una manera o una altra. També institucions públiques i privades: la Fundació Jaume Bofill em va becar durant

dos anys dins el seu programa d'ajuts per a la realització de tesis doctorals, així com també es va fer càrrec d'un viatge a València i d'un altre a Madrid. Un parell de viatges més a Madrid van ser finançats per la Fundació Caixa de Barcelona i la Fundació Ortega y Gasset, en el marc del programa d'estudis Joan Maragall. Per últim, l'Ajuntament d'Olot em concedí una beca per a l'estudi de la valuosa documentació d'aquella ciutat, que uso freqüentment en aquest treball. En els arxius, biblioteques i hemeroteques consultades he rebut, en general, tota mena de facilitats, les quals agraeixo sincerament. Recordo, sobretot, les moltes i molt agradables estones passades a Ca l'Ardiaca.

M'he beneficiat de converses i ajudes diverses de Lluís Ferran Toledano, Antoni Mayans, Enric Sagner, Ramón del Río, Jordi Figuerola, Josep Fontana, Ramon Garrabou, Jesús Millán, Borja de Riquer, Julio Aróstegui, Eduardo González Calleja, Joan-Lluís Marfany i, en general, de tots els meus companys de departament de l'Estudi General de Girona, entre els quals Angel Duarte ha estat un col.laborador insubstituïble. Enric Ucelay da Cal i Josep M. Fradera han seguit molt de prop la investigació i el seu estímulo ha estat constant. En Josep M. va acceptar ser-ne el director, per la qual cosa li estic molt agraït. A cap d'ells es poden atribuir, però, els molts defectes que, a ben segur, presenta aquest estudi.

Joan Juanola, Neus Casellas i Dolors Casacuberta em van ajudar en determinats moments de l'elaboració del treball. I, a banda de la família, que ha estat un suport en tot moment, només em resta fer un darrer agraïment, molt sentit, tant emocionalment com intel·lectualment, per a Margarida.

A.H.C.I. - Arxiu Històric Comarcal d'Igualada
A.H.C.O. - Arxiu Històric Comarcal d'Olot
A.H.G. - Arxiu Històric de Girona
A.H.Ll - Arxiu Històric de Lleida
A.H.T. - Arxiu Històric de Tarragona
A.M.F. - Archivo Melchor Ferrer
B.M.V.O. - Biblioteca Marià Vayreda d'Olot
BPC - Biblioteca Popular Carlista
CC - Correo Catalán
ECE - El Correo Español
ESF - El Siglo Futuro
M.C. - Museo Cerralbo

I. EL CARLISME, ENTRE L'INICI DE LA
RESTAURACIO I L'ESCISSIO INTEGRISTA (1875-1888).

El dia 28 de febrer de 1876, Don Carlos i una part de l'exèrcit carlí es trobaven a Valcarlos, a la frontera amb l'Estat francès, "... huyendo de la tierra que tanto amaban, con el corazón lleno de pena." De fet, allà va concloure la Tercera guerra carlina, que en els darrers temps únicament prosseguia en el front basco-navarrès. Don Carlos - Carles VII -, el pretendent de la dinastia carlina en aquesta darrera confrontació civil del segle, va creuar la frontera mentre, segons el testimoni dels escriptors i apologistes carlins posteriors, les restes de les seves tropes entonaven la Marxa Reial i el vitorejaven. Llavors "... se acordó, tuvo un recuerdo para los que cayeron muertos en los campos de batalla, y se apenó y sufrió; y la amargura le inundó de sentimiento, y lloró; sí, lloró. Pero no como el último rey granadino, cuando veía a lo lejos la Granada de sus amores, sino de indignación por las traiciones, por no poder en el momento redimir a su España; pero prometiéndole agotar sus fuerzas para conseguirlo." Una vegada passat el pont d'Arnegui, ja en territori francès, " La pena rebotó en su semblante. Volvió su mirada hacia España y exclamó con fuerza: ¡Volveré! " (1). La descripció de Claro Abánades - un periodista carlí nascut l'any 1872 a Molina d'Aragó - és, sens cap mena de dubte, entusiasta i segurament poc fiable, però reflecteix una imatge que serà tothora present en el carlisme entre el 1876 i el 1909, l'any de la mort del pretendent, i fins i tot molt

més enllà. Abánades, que escriu en els moments de la II República, encara reconeix que " En aquel "¡volveré!" del día 28 de febrero de 1876 iba encerrada una promesa, toda una predicción."(2), la del retorn d'un altre pretendent carlí o, simplement, la futura victòria del carlisme. Volveré, doncs, és una paraula repetida en múltiples ocasions posteriorment, igualment com Valcarlos esdevé un element més en l'extensa simbologia carlina ("Valcarlos" fou, posem per cas, el pseudònim més emprat per Joan Bardina a les darreries del segle, en la seva etapa "carlo-nacionalista", abans del seu decidit ingrès a les files de la Lliga Regionalista, o també, el nom de la residència de la família Borbó-Parma al País Basc francès: Vil.la Valcarlos). Valcarlos, no obstant, malgrat la conversió en un símbol d'esperança, ideològicament eficaç, era, sobretot, un dels darrers episodis d'una guerra civil novament perduda pels carlins, en el marc polític ja, des de feia més d'un any, d'aquest sistema polític que anomenem la Restauració, amb el rei Alfons XII en el tron espanyol.

1. Els inicis de la Restauració i la fi de guerra(3)

El pronunciament de Martínez Campos a Sagunt - o, encara més concretament, a Les Alquerietes - el 29 de desembre de 1874 posava fi a l'etapa iniciada amb un altre pronunciament, el de Pavía, el 3 de gener de

1874. Aquest darrer suposava un viratge a l'interior de la República; el de Martínez Campos la liquidava i en el seu lloc proclamava Alfons XII, el fill d'Isabel II, com a nou monarca (4). L'acció de Sagunt és el cop definitiu, però al darrera, o paral·lelament, existia un ampli moviment que pivotava a l'entorn de Cánovas del Castillo i l'anomenat partit alfonsí. De fet, el mateix Cánovas, reaci al cop de força de Martínez Campos, cinc anys més tard es demanava al Senat: "¿ Es serio, cuando se trata de un suceso tan grande como la restauración de una Monarquía, pretender que todo se ha hecho al levantar dos batallones sin disparar un tiro (...)?" (5). Existien, és evident, molts d'altres elements - "grandes elementos, (...) inmensas fuerzas", tal com deia Cánovas -: un grup polític liderat per Cánovas, una fracció de l'exèrcit, un possible rei desvinculat de la pèssima imatge de la seva mare, homes de negocis i grans interessos econòmics, sense deixar de banda el cúmul d'esdeveniments i experiències d'uns anys d'inestabilitat i de guerra, que condicionaven l'actitud dels grups anteriors, certament, però no pas exclusivament (6).

El darrer dia de l'any 1874, l'endemà passat del pronunciament, es va constituir el ministeri-regència, presidit per Cánovas, que fou confirmat pel nou rei Alfons XII una vegada desembarcat a Espanya: el dia 9 de gener va entrar a Barcelona; va continuar el viatge

per mar fins a València, on coincidí amb el general Puigmoltó, "a qui s'atribuïa la paternitat del jove rei", i uns dies més tard entrà triomfalment a Madrid (7). Cánovas tingué sempre molt clar que el nou monarca havia de ser el fill i no pas la mare, Isabel II, corrupta i intrigant, que seguia encara, amb l'ajuda del marit i alguns consellers, intentant de posar cullerada a la política espanyola. Mariano Roca de Togores, marquès de Molins, encara pot escriure el 1877 des de París les ratlles següents a Cánovas: " Por mi cuenta propia y conmigo piensan muchos que aman a España y que conocen a la pobre señora (Isabel II), le digo a usted que si subsiste un largo tiempo, ella bastará para echar abajo, no digo ya el trono de San Fernando, sino el mismo Reino de los cielos." (8). La reacció de Don Carlos davant de la proclamació del seu cosí com a rei no es va fer esperar. El 6 de gener, al Quarter general del pretendent a Deva es va elaborar un document, conegut com el "Manifest de Deva", en el qual s'acusa Alfons XII de ser un instrument de la Revolució de cara a reconciliar-la amb la Monarquia i la Legitimitat, reconciliació impossible i impensable amb Carles VII, i de fet impossible i impensable simplement, ja que l'únic representant a Espanya de la Legitimitat i de la Monarquia era Carles VII. " Jefe de la augusta familia de Borbón en España - es llegeix en el Manifest (9) -, contemplo con honda pena la actitud de Mi primo Alfonso, que, en la inexperiencia propia de su edad, consiente

ser instrumento de aquellos mismos que a la vez que a su madre le arrojaron de su Patria entre la befa y el escarnio." L'entronització d'un Borbó, i menys encara d'un Borbó de la branca "il·legítima" i "usurpadora", no és obstacle per a la continuació per part dels carlins de la guerra contra la "Revolució": " Mi santa misión", com l'anomena Don Carlos en el Manifest de Deva.

En el primer any i mig de govern, Cánovas del Castillo afrontà els dos problemes principals que en aquells moments, principi de 1875, se li presentaven: acabar la guerra civil, per una banda, i per l'altra, dotar l'estat d'un text legal adequat, d'una nova Constitució. En aquest període de temps, Cánovas intenta d'afermar dos elements aleshores indestriables: d'una banda el poder reial - el rei esdevé al mateix temps cap de la monarquia constitucional i cap de l'exèrcit -, en relació i a l'entorn del qual s'edificava el nou règim, i el poder conservador, que s'afiança amb la inserció de militars i polítics alfonsins en l'aparell de l'estat - en els Governos civils, posem per cas, peces fonamentals en la nova reordenació -, però també amb la restricció de determinats drets i llibertats, que, de fet, corregeixen les desviacions "esquerranoses" dels anteriors règims. Aquest és un dels aspectes que ha fet escriure a Josep Fontana que, més que no pas "... una auténtica restauración, que hubiera significado una vuelta a la

etapa anterior a la revolució, el golpe de estado de 1874 fue una correcció de la trayectoria seguida desde 1868. Cánovas completaba y perfeccionaba la obra iniciada por los Prim, Serrano, Sagasta y compañía." (10).

La reconciliació amb el Vaticà havia de consolidar el poder, d'altra banda, en dos sentits. Primerament, atraient als grups catòlics conservadors circumstancialment aliats els anys anteriors amb la causa carlina, només en tant que front religiós, i alhora assentant una de les pròpies bases del poder conservador; en segon lloc, com a pressió psicològica sobre el bàndol oponent en la guerra civil, igualment com en el mateix sentit es va utilitzar l'anomenada "qüestió Cabrera", és a dir el reconeixement d'Alfons XII per part de l'ex-general carlí (11). El govern Cánovas promulgà des d'un primer moment una sèrie de mesures favorables a l'Església i els catòlics - la major part de la jerarquia eclesiàstica, alhora, va acceptar la Restauració "... con no disimulada complacencia." (12) -, i així mateix restablí immediatament relacions diplomàtiques amb el Vaticà, tot sol·licitant la tramesa a Madrid d'un representant pontifici. Pius IX, que ben aviat reconegué Alfons XII, va accedir de bon grat als desitjos del governant espanyol - " Al Santo Padre, che ha nutrito sempre speciale predilezione verso la Cattolica Spagna, e che

molto confida nei pietosi sentimenti del giovane Sovrano, tenendo conto, i recenti atti del Governo favorevoli alla Chiesa in armonia colle disposizioni del Concordato del 1851, al quale si riconosce nei medesimi tutta la forza di un solenne trattato, è venuto nella determinazione di inviare a Madrid un Nunzio Apostolico, rivestendolo di tutte quei titoli privilegi e facoltà, che sogliono concedersi ai Nunzi di Spagna." (13)-, i escolli Giovanni Simeoni, arquebisbe de Calcedònia, com a nunci apostòlic, que va presentar les seves credencials el 3 de maig.

En l'etapa Simeoni, les relacions Església-Estat foren cordials, si exceptuem la discussió sobre la llibertat religiosa, que es va concretar en la polèmica entorn a l'article 11 de la Constitució. Aquesta és resseguible a dos nivells: en el de les relacions Roma-Madrid, i a l'interior del propi estat. Pel que fa al primer nivell, Sanz de Diego ha descrit quatre etapes: a) abril-juny 1875: ofensiva diplomàtica de Roma a nivell privat; b) juny-desembre 1875: preparació de la Constitució de 1876; c) gener-juny 1876: discussió parlamentària sobre la Constitució, i d) juny-setembre 1876: acceptació per part de Roma de l'article 11. El pas de l'ofensiva a l'acceptació vaticana ha de ser atribuït "... en buena parte al realismo: no valía la pena luchar contra lo imposible."(14). Si bé Roma va acabar cedint davant la moderada tolerància propugnada

en l'article 11 de la Constitució, no s'esdevingué el mateix a Espanya, però, on els grups catòlics situats a la dreta del canovisme convertiren aquesta lluita en la raó principal de la pròpia existència, com a mínim en un primer moment. Dos periòdics conduïen la defensa de la unitat religiosa, des de punts de vista sensiblement diferents: La España Católica, d'una banda, dirigit per Pidal y Mon, que representava el sector que acceptava la monarquia alfonsina, tot i que en discrepava, com en aquesta ocasió, pel que fa a l'abast de les reformes ; i, de l'altra, El Siglo Futuro, aparegut per primera vegada el dia de sant Josep de 1875 i dirigit per Ramón Nocedal, tot i que fundat pel seu pare Cándido - igualment com havia ocorregut amb el periòdic amb el qual enllaçava, La Constancia -, representant del carlisme que estava essent derrotat en els camps de batalla. La pugna d'aquests dos sectors contra la tolerància religiosa es confon, no obstant, amb la batalla que entaulen des d'un bon començament entre ells mateixos - la despectiva expressió "mestissos", per exemple, que els segons apliquen als primers, neix el 1876 de la ploma de Ceferino Suárez Bravo, en uns articles d'El Siglo Futuro(15) -, i que continuà els anys següents.

Mentre els Nocedal establiren un òrgan de premsa a Madrid, de què tan necessitada estava la causa carlina, els fronts de guerra s'anaven reduïnt

progressivament. Després de la derrota del Centre, va ser a Catalunya on els carlins estaven pràcticament vençuts a mitjan novembre de 1875 i, de fet, s'iniciava ja la crisi final al Nord. " El final de la guerra en el Centro, los graves sucesos que siguen en Cataluña a la rendición de la Seo de Urgel, que presagian la terminación de la guerra en el Principado, la extinción de la lucha en el resto de España - escriu Melchor Ferrer (16) -, son señales del final de la campaña de Carlos VII en el Norte." De tota manera, l'any 1875 no tot havien estat fracassos pels carlins, ans també algunes victòries, com a la batalla de Làcar - on el nou rei Alfons XII tingué el seu "bateig de foc", poc afortunat per cert (17) -, i algun acte amb virtuts parcialment reanimadores, com la jura dels furs de Biscaia i Guipúscoa el mes de juliol per part de Don Carlos. Amb la reducció de la contesa al front del Nord, no obstant, la superioritat dels exèrcits alfonsins - " El número y las malas artes han podido vencerme momentáneamente, pero no me han rendido.", va dir Don Carlos en el seu acomiadament dels voluntaris a Valcarlos - i la progressiva desmoralització i desunió dels combatents carlins conduïren poc a poc a la derrota final. Fou així com els dies 27 i 28 de febrer de 1876 les restes de l'exèrcit carlí i l'encara pretendent es van reunir a Valcarlos, i com aquest darrer va creuar la frontera pel pont d'Arnegui i pronuncià la famosa paraula, !Volveré! (18).

Don Carlos va ser rebut pel sub-prefecte. Es traslladà a Pau, on va escriure els manifestos que es coneixen amb el nom d'aquesta població, dirigits a l'exèrcit reial i als espanyols, i des d'allí, en tren, a Boulogne-sur-Mer, on s'embarcà i travessà el canal de la Mànega, i una vegada arribat a les illes es dirigí a Londres (19). Descriure les passes del pretendent carlí des que abandonà la península no comporta cap mena de dificultat: les informacions existeixen i són, a més, abundants. En canvi, però, no podem afirmar el mateix, ni de bon tros, pel que fa als carlins. L'emigració havia estat per ells una de les vies possibles, al costat d'altres com lliurar-se a les noves autoritats espanyoles o bé, més arriscat i inútil, resistir. Els nostres coneixements sobre les diferents opcions són, a hores d'ara, extremadament limitats. Garmendia xifra a l'entorn dels quinze mil els carlistes refugiats a França; Real Cuesta a l'entorn dels dotze mil cinc-cents, i Peña e Ibáñez i Salom Costa en més de vint mil (20). Disposem d'alguns testimonis aïllats: el del capità Pérez Llach, per exemple, al qual les derrotes del Centre i de Catalunya obligaren a entrar a França, on va romandre quinze dies, a la fi dels quals es reincorporà a l'exèrcit carlí del Nord. Novament creuà la frontera el febrer de 1876, juntament amb d'altres centenars de carlins. " En esta segunda entrada - escriu Pérez Llach (21) -, fuimos menos afortunados los valencianos, llevando una marcha de tres dias, sin otro

alimento que galleta y poca, durmiendo al descubierto, en el frio y con la mucha niebla que siempre hay en aquel pais. Dinero no teníamos á escepcion de una moneda de 20 reales, regalo que de D. Cárlos nos entregaron por despedida. Pasados los tres dias, al tomar el tren nos subdividieron; mi destino fué ir á Chatereaux. Tan pronto llegué preparé mi traslado á Lyon; á los ocho dias de mi estancia en Lyon, ya ganaba mi sustento; (...)." Pérez Llach va viure un temps a França, com molts altres carlins, com Rufino Peinado, per exemple, o com Marià Vayreda (22). Són casos, no obstant, que únicament representen un sector dels emigrats. Un nombre considerable visqueren als camps d'internament disposats pels francesos i, en general, la penúria econòmica era evident: " Quisiera poder disponer de millones para socorrer á tantas familias, cuya pobreza es un nuevo título de nobleza.", escrivia Don Carlos al pare Maldonado l'octubre de 1878 (23). S'hauria d'elaborar un bon estudi sobre aquesta emigració (24), no només quantitatiu, sinó especialment qualitatiu. La major part dels emigrats de 1875 i 1876 retornaren a Espanya en el decurs del lustre següent, en el marc del clima conciliador que intentava d'establir Cánovas del Castillo.

Malgrat que existís una inefectiva Junta central presidida pel Marquès de Valde-Espina - personatge que jugà en el decurs de la primera dècada de la Restauració

un paper de "centinela avanzado" del pretendent a Espanya -, que Don Carlos havia nomenat des de Londres, abans d'emprendre un viatge a Amèrica, d'alguns intents de reiniciar el conflicte i del paper dels Nocedal a l'interior, el carlisme, a mitjan 1876, estava completament vençut (25). Don Carlos afirmava, el març de l'any següent, que "... la mayor parte de los nuestros se abandonan a un fatal y absurdo desaliento." (26). Paral·lelament a la derrota del carlisme, el nou règim es consolidava de manera progressiva i promulgava la Constitució de 1876. La Constitució, publicada el 2 de juliol a la Gaceta de Madrid, havia estat discutida els mesos anteriors a les Corts - i també a fora de les Corts, és clar, com ho mostra la polèmica sobre l'article 11 -, elegides a principi d'any, excepcionalment per sufragi universal. En aquestes eleccions es varen poder començar a intuir alguns elements que havien de definir la Restauració, tals com les pràctiques caciquils o el torn de partits, que bipolaritzava progressivament sectors anteriorment dispersos, individualment o col·lectiva. La Constitució de 1876 - a la qual hauríem d'afegir la reorganització institucional i el desenvolupament de lleis complementàries que, de fet, no van concloure fins 1887 (27) - definia els tres pilars fonamentals de la nova monarquia parlamentària: el Rei, les Corts i el Govern. No es retornava, evidentment, al 1868, sinó que s'incorporaven molts dels avenços del Sexenni,

parcialment recodificats: " Con ser la nueva Constitución obra inspirada en un doctrinarismo reñido con el espíritu de la de 1869, no puede por ello decirse que la Revolución resultase por completo vencida. Significó la Constitución de 1876 un retroceso, principalmente manifestado por el cambio de la libertad a la tolerancia religiosa y por el establecimiento de un Senado artificioso que a nada responde; pero es evidente que los enemigos de la Revolución del 68, no pudieron considerarse vencedores." (28). La Restauració - que tenia segurament més de rectificació, però - iniciava, així, amb l'interior pacificat - a l'exterior, s'hauria d'esperar fins 1878, amb la pau de Zanjón -, una economia en lent creixement, tot i que afavorida per una bona conjuntura inicial (29), i l'aparell de govern, en sentit ample, consolidat, un camí que duraria fins la tercera dècada del segle següent.

2. 1876-1885: el carlisme a la recerca del seu nord

La disgregació del moviment carlista i l'emigració d'un nombre considerable de dirigents obliga a plantejar-se una doble visió de l'estat del carlisme en els primers anys de la Restauració, distingint, doncs, malgrat que les relacions siguin cada vegada més indestriables a mesura que passa el temps, entre l'interior d'Espanya i l'exterior. Pel que fa a aquest darrer, Don Carlos va assajar de crear el març de 1876,

des de Londres, una Junta central que assumís tot el poder anteriorment disseminat en juntes, comitès o cercles. Aquesta junta, instal·lada a París, va elevar immediatament una exposició - redactada per Lluís M. de Llauder - al pretendent, el 24 de març, pessimista i contundent, on se li aconsellava (30):

" Trace Vuestra Majestad la línea divisoria que separe el pasado del futuro, de modo que lo entiendan España, Europa entera, el Papa y los católicos de todo el mundo; y para ello póngase Vuestra Majestad al frente del partido; prepárese con el estudio, con el trabajo, con la asiduidad y con la meditación; escoja sus auxiliares entre los mejores, entre los más competentes; muestre en boceto lo que puede ser un gobierno y lo que ha de ser su corte, lo que es un Rey cristiano, Jefe del partido católico y portaestandarte de la Iglesia; manifieste prácticamente las ventajas de un Rey que reina y gobierna, que dispensa la justicia, que impone la moralidad, que mata las ambiciones injustificadas y dirige á buen término los negocios del estado; lleve, en una palabra, la confianza de todos, haciendo reconocer el árbol más por sus frutos que por su nombre."

La resposta del Duc de Madrid no es va fer esperar. Així, el 30 de març va nomenar una nova Junta, presidida pel Marquès de Valde-Espina i composta per militars, a la qual va donar tot un conjunt d'instruccions, dividides en quinze punts (31): en els sis primers es detallen les facultats i activitats de la junta, en els restants la seva composició i organització. En el punt número 14 s'especificava que la junta subsistiria fins que Don Carlos considerés oportú de dotar el partit d'una nova organització. Una nova organització

encapçalada realment pel pretendent era precisament allò que s'havia reclamat en l'exposició del dia 26, tot i que en principi, doncs, havia estat ignorat. Hem escrit unes ratlles més amunt que aquesta Junta resultà inefectiva - Real Cuesta suggereix dues causes de l'inactivitat de la que ell anomena Junta militar: la dispersió geogràfica i penúria econòmica dels membres que la integraven, i la voluntat d'alguns d'ells, darrera dels quals situa Nocedal, d'impedir qualsevol actuació (32) -, i, de fet, fou dissolta pel pretendent el mes de setembre del mateix any, quan va retornar del seu viatge, de caràcter particular, als Estats Units i Mèxic. El Duc de Madrid pren, llavors, personalment, la direcció del partit carlista. Als anys següents corresponen, més que no pas intents de reorganització - que era sol·licitada per membres destacats del partit -, que de fet no es produïrien fins 1879 amb el nomenament de Cándido Nocedal com el seu representant a Espanya, els viatges per tota Europa, la participació a la campanya russo-turca, l'idi·li amb l'artista hongaresa Paula Smoggy i les visites " a los gabinetes de todas las actrices, bailarinas y entretenidas de París " (33) - les relacions de Don Carlos amb la seva esposa Margarida s'havien refredat notablement en el decurs de la tercera carlinada -, o l'afer del Toisó d'or.

Mentrestant, a Espanya, era Cándido Nocedal, amb l'estreta col·laboració del seu fill Ramón - de qui

s'ha escrit que " Pocas veces será tan aplicable y exacto el conocido dicho de "de tal palo tal astilla" como en (su) caso..."(34) -, director de El Siglo Futuro, qui controlava les restes del partit i intentava d'imprimir-li un marcat i cada vegada més exclusiu caràcter catòlic. Des d'un bon començament l'enemic era el nou règim liberal i, especialment, aquells que intentaven de situar-se entre els dos pols - el liberal i el catòlic, que significava carlista, des de l'òptica dels Nocedal -, mermant els efectius d'aquest darrer. Així doncs, des d'El Siglo Futuro es va emprendre una duríssima batalla contra els "catòlics liberals", que es va agreujar amb la fundació de la Unió Catòlica el 1881. Melchor Ferrer (35) va escriure l'any 1934 que la tasca de Nocedal després de la guerra era "... velar por la ideología del partido ante los avances del catolicismo-liberal y los manejos de la mesticería de la Unión Católica, por los que nuestras masas se veían constantemente tentadas por hombres que ellas habían admirado, querido, respetado y seguido, como eran el periodista Valentín Gómez, el Conde de Canga Argüelles, Santiago de Liniers, etc.". La peregrinació a Roma de 1876, anomenada de Santa Teresa, organitzada per El Siglo Futuro i d'altres periòdics catòlics de províncies, va congregar un nombre molt considerable de catòlics espanyols, i va constituir una clara victòria per a aquest sector del catolicisme (36). L'intent de convertir el carlisme en un partit monolític, no

obstant, a part dels conflictes amb d'altres grups més o menys afins, havia de comportar també problemes interns. A les darreries de 1875 naixia a Madrid el diari *La Fe* - el novembre de 1876 el va seguir el *Correo Catalán* a Barcelona i també d'altres publicacions que s'anaven estenent per la geografia peninsular -, dirigit en un principi per Vicente de La Hoz i que intentava de connectar amb l'herència de *La Esperanza*. Després d'una temporada de col.laboració amb *El Siglo Futuro*, les dissensions s'anaren agreujant, sobretot a partir de 1878, i van conduir a una baralla oberta, a la qual s'afegí, del bàndol de *La Fe*, el periòdic *El Fénix*, el 1879, dirigit per Ceferino Suárez Bravo. El nomenament de Cándido Nocedal com a representant regi - un càrrec que, en certa manera, a la pràctica, ja desenvolupava des de 1876, en tant que persona que controlava l'òrgan periodístic més influent del carlisme - suposava, en aquest sentit, una presa de posició per part del Duc de Madrid, i, com a tal, encara agreujà més la situació.

La primera gran topada entre els dos sectors que s'anaven reconfigurant a l'interior del carlisme (37) es va produir poc abans del nomenament de Nocedal, i va ser motivada per les eleccions de 1879. La participació o no a la campanya electoral era una discussió que es transcendia a ella mateixa, tot convertint-se en un qüestionament de la política de retraïment. Don Carlos comissionà els directors de *La Fe*, *El Fénix* i *El Siglo*

Futuro per a decidir sobre el tema. Els dos primers eren partidaris de la participació, mentre que Nocedal s'hi oposava, però tot i això no es va acudir a les eleccions (malgrat que a títol individual hi concorres el Baró de Sangarrén). El gran pes de Nocedal dins del partit havia avortat aquest primer intent de dotar el carlisme d'una organització política efectiva dins de les coordenades del nou règim, a part de la premsa, única que aquell aleshores acceptava (38). Era el 26 de març de 1879. Els mesos següents van ser, encara en aquest sentit, d'una gran activitat. A Madrid continuaren les reunions de carlistes destacats - els Nocedal sempre excusaren la seva absència amb una raó o altra -, de les quals a la fi en resultà una exposició al Duc de Madrid on se li plantejava la necessitat d'imprimir una nova direcció al partit dins de la legalitat. La resposta fou el nomenament d'una junta on coincidien membres d'ambdues tendències, amb la qual cosa ni els Nocedal ni sobretot els altres van acceptar els càrrecs, davant la prevista impossibilitat d'arribar a cap mena d'acord. Don Carlos, davant d'aquesta reacció - i pressionat, sembla, per determinats carlistes "de províncies" (39) - va nomenar Cándido Nocedal el seu representant a Espanya el 6 d'agost del mateix any 1879 (40). El secretari del pretendent, el Comte de Melgar, escriu que es va escollir Nocedal perquè era la persona més adequada per a servir de "parallamps", "... mientras tú y yo (Melgar i Don Carlos) nos vamos a recorrer el mundo " (41).

Malgrat que hi pugui haver quelcom de veritat en les paraules de Melgar - Ferrer creu que ben bé res (42) -, no hem d'oblidar dos elements fonamentals: el desconcert de Don Carlos, tot i que en aquests moments més proper a les tesis exclusivistes, i sobretot, com ja hem insistit, el pes de Nocedal dins del conjunt del partit.

La direcció de Cándido Nocedal (1879-1885), que segons Ferrer (43) no ha estat el període "... más estudiado, y, desgraciadamente, bajo el signo de las disenciones internas de la Comunion se ha trazado una caricaturesca silueta de aquel hombre y del tiempo que dirigió la Comunion tradicionalista." - la consulta de la documentació personal de Nocedal aportarà, sens dubte, si algun dia es concedeix el permís per a portar-la a terme, molta llum a aquesta qüestió -, va ser molt agitada, ja que els enfrontaments amb l'altre sector del partit es feren cada vegada més violents (44), havent d'intervenir, fins i tot, el cardenal-arquebisbe de Toledo, que l'agost de 1880 va advertir els tres periòdics. Hauríem de distingir, no obstant, dues etapes: 1879-1881, que finalitza amb un intent de destitució de Nocedal per part de Don Carlos, i 1882-1885, quan aquell recupera i manté la direcció fins la seva mort. La conformació de la Unió Catòlica, auspiciada per Alejandro Pidal, com a fórmula de reunió "no política" dels catòlics, va portar al definitiu trencament entre els tres diaris: El Fénix es va adherir

al projecte i, de fet, n'esdevingué el portaveu fins la fundació de La Unión el 1882; La Fe recolzà la Unió Catòlica, i El Siglo Futuro la va combatre violentment, ja que l'èxit dels uns havia d'anar necessàriament en detriment dels altres (el triomf de la Unió Catòlica podia significar que les idees catòliques eren defensables també des d'una posició no carlina, a més del perill que la Unió s'acabés convertint en un partit catòlic, i potser dinàstic). Al mateix temps, la participació tradicionalista a la Unió Catòlica es podia interpretar com un intent de fer política legal oposant-se al retraïment mantingut per Nocedal. El resultat de tot plegat fou la separació del partit del sector d'El Fénix, i la desautorització de La Fe el 28 de gener de 1881 - " Habiendo resultado inútiles las advertencias , es diu a la carta de Don Carlos, más amistosas que severas, que en diferentes ocasiones os he dirigido; vista la insistencia con que tratáis de entorpecer mis instrucciones y, mejor pudiera decir, mis órdenes, declaro que el periódico "La Fe" ha dejado de ser intérprete de la política tradicionalista, de la cual soy el único representante y jefe." (45) -, tot i que aquesta publicació es va mantenir en el carlisme, en tant que oposició a la línia oficial.

Les batalles endegades pels Nocedal fins a la més violenta de totes, la de 1881 en front de la Unió Catòlica, han estat sintetitzades de la manera següent

per Benavides (46):

" Primero habían sido los trabajos de La España Católica, por introducirse en las filas tradicionalistas con el empeño de que todos se uniesen "en nombre de la religión"; después los artículos de La Fe, en agosto de 1878, ofreciendo las fuerzas tradicionalistas al partido conservador; por último, el llamamiento de Pidal a las honradas masas carlistas y la actitud rebelde de El Fénix y La Fe en el pasado verano; y ahora el mensaje a monseñor Freppel y el proyecto de la Unión Católica coronaban aquella conspiración. Todo había sido, concluía, un plan concebido o aprobado por Cánovas del Castillo y hábilmente ejecutado por Pidal con el único fin de atraer al canovismo las masas católicas bajo pretextos religiosos."

A les eleccions generals de 1881 sí que hi va acudir el carlisme, malgrat que només en districtes on les possibilitats de triomf fossin molt elevades, la qual cosa reduí extraordinàriament la participació. Es tractava de situar a les Corts uns portaveus carlins, que foren a la fi Ortiz de Zárate i Ampuero. La consigna principal d'aquestes eleccions era d'impedir el triomf dels afins - Nocedal, en una carta que va ser publicada per la premsa, havia escrit (47): " Antes de votar a uno de los afines se vota cualquier cosa: a un republicano, a un radical, a un constitucional: cualquier cosa." -, i segurament fou aquesta lluita, que enllaça amb l'antimoderantisme de Donoso i serà, també, un element important en el pensament integrista (48), la que havia fet decidir Nocedal per la participació. Cap a les darreries de l'any 1881, però, hi hagué un canvi sobtat en l'actitud de Don Carlos: va passar del suport

incondicional a Cándido Nocedal (49) a veure'l com el major obstacle per al desenvolupament del partit. La marxa de membres destacats, amb la influència que això tenia sobre les bases, el trist espectacle que oferia la premsa, una certa inoperància manifesta pel que fa a resultats concrets, la pressió d'un sector del partit - en què comença a emergir una figura que adquirirà posteriorment molta notabilitat: el Marquès de Cerralbo - i el progressiu allunyament de la jerarquia catòlica, són alguns dels aspectes que cal tenir en compte a l'hora d'intentar comprendre el canvi de posició del Duc de Madrid. La seva intenció, substituir Nocedal per una Junta, restà en intent, tant per l'oposició que hi va mostrar l'encara cap del partit a Espanya com per la influència que tenia a l'interior del carlisme, tal com es va evidenciar amb l'organització de la romeria de 1882 (50).

El projecte de romeria de protesta i desgreuje pels actes del juliol passat a Roma, quan es van profanar les cendres de Pius IX, havia estat ben acollida pel papa Lleó XIII el desembre de 1881. Els Nocedal, doncs, l'organitzaren al marge de la jerarquia eclesiàstica espanyola i com a una gran manifestació del catolicisme tradicionalista. A la fi fou frustrada pel mateix episcopat, amb la col.laboració de la premsa i el Govern liberals, però va constituir una mostra de l'habilitat i poder de convocatòria del grup d'El Siglo

Futuro, novament perceptible en l'oposició a les fracassades romeries regionals substitutòries. Cándido Nocedal no només no va ser reemplaçat per una Junta, sinó que el seu poder en el partit es va reforçar. La possibilitat d'emprar les juntes formades amb motiu de la romeria com a base per a la reorganització del partit, com sembla que era el desig del Duc de Madrid i una de les causes del canvi d'actitud, no fou aprofitada. En canvi, sí que van continuar els conflictes amb la Unió Catòlica, de què La Fe també es va anar distanciant. Les interminables polèmiques, agreujades encara per la publicació de l'encíclica *Cum Multa* (1882) destinada teòricament a posar pau entre els catòlics espanyols, prosseguiren en front d'una Unió Catòlica ja obertament fracassada el 1883 i integrada a la fi, el 1884, al partit canovista. En els darrers mesos de la vida de Cándido Nocedal van tornar a sorgir discrepàncies amb Don Carlos - que des de 1882 vivia al Palau Loredan de Venècia, on "... revive la dulce poesía del común hogar tradicionalista "(51), després d'haver estat expulsat de París, i continuava viatjant arreu del món (52) - sobre la direcció del partit, definitivament evidents amb l'entrada al Senat del Marquès de Cerralbo el 1885 - a les eleccions generals de 1884 s'havia optat novament pel retraïment - que va provocar la renúncia de Nocedal, que morí el 19 de juliol, abans de rebre la resposta del Duc de Madrid.

3. "... en ningún partido es tan grande la anarquía como en el carlista...", 1885-1888 (53)

La mort de Cándido Nocedal va plantejar tot seguit el problema de la seva successió, és a dir, del nomenament d'un nou representant, qüestió delicada en l'estat d'enfrontament intern del partit. Don Carlos va optar per assumir personalment la direcció, i així ho va comunicar el 9 d'octubre a Navarro Villoslada: " No delego hoy por hoy en nadie el poder que con tan varonil energía, con rectitud inflexible, ejerció en nombre mío nuestro llorado Nocedal, y asumo yo mismo el gobierno de los leales, a quienes quiero dirigir personalmente." I encara afegia: " Paréceme que los lazos que me unen a todos vosotros se estrechan y se fortifican así, y para afianzarlos más y más, cada vez que tenga necesidad de haceros saber mi voluntad, me valdré de uno de los fieles servidores de la Causa, el que más adecuado me parezca, según el caso de que se trate." (54). Aquesta salomònica decisió del Duc de Madrid no va ocultar, però, massa temps, el seu interès per variar la línia política del partit. En aquells moments era, de tota manera, un altre esdeveniment el que ocupava el lloc preferent en la política espanyola: el 25 de novembre havia mort el rei Alfons XII.

Amb la mort del rei s'inicia la Regència de Maria Cristina (55), la seva vídua, que es va prolongar per espai de setze anys. El dia 26 Sagasta, el cap del

partit liberal, formava un nou ministeri. Dos dies abans, tot preveient els esdeveniments, s'havien reunit Cánovas i Sagasta: " A esto se llamó pacto por la prensa periódica ", escriu Ortega Rubio. Es tracta de l'anomenat pacte del Pardo, del qual "... se ha dicho que no era Pacto, que no tuvo lugar en El Pardo y que su escenario fue, según unos, el palacete de la Moncloa, y según otros, la presidencia del Consejo de Ministros. Sin embargo, lo importante es que con el pacto, o conversación, o acuerdo tácito, de El Pardo, de la Moncloa, de la calle de Alcalá o de ningún sitio, se confirma el sistema en un momento de gravedad máxima, al que se aplicaron las soluciones adecuadas con la rapidez indispensable.", apostil.la García Escudero (56). Aquest suposat "pacte" ha de ser interpretat com una clara mostra de la voluntat de continuar pels viaranyes empresos feia una dècada. Entre 1875 i 1880, Cánovas i el partit conservador s'havien mantingut en el govern, per a deixar pas el 1881 a Sagasta i el partit fusionista - continuació ampliada del partit constitucional, i base del partit liberal en què es va transformar el 1885 -, interpretat per Cepeda Adán (57) com la "incorporació de l'esquerra a la Restauració". El partit fusionista va governar entre febrer de 1881 i gener de 1884, primer amb Sagasta (1881-1883) i posteriorment amb Posada Herrera (1883-1884). La significació d'aquests tres anys és resumida de la manera següent per Jover (58): "... el área de consenso

con respecto a la Constitución del 76 va ensanchándose, conforme las fuerzas socialmente más conservadoras entre cuantas proceden del Sexenio (...) van advirtiéndolo que cualquier alternativa al régimen del 76 pasa por riesgos que no están dispuestos a aceptar...". El gener de 1884 el partit conservador, ara reforçat per la dreta amb la incorporació dels pidaliens, retorna al govern, amb Cánovas i Pidal, sobre qui van recaure crítiques a dreta i esquerra (59), fins al novembre de l'any següent. En la primera dècada de la Restauració, doncs, es consolida un bloc de poder que només exclou carlins per la banda dreta i republicans, socialistes i anarquistes per l'esquerra, tots plegats massa disgregats com per suposar un perill real, malgrat algunes "intentonas" republicanes. Es, precisament, sobre aquesta base que la Regència es va afermar immediatament - amb Sagasta al capdavant del govern, en aquesta etapa que va durar fins al 1890, que va permetre d'arrodonir una legislació sensiblement més progressiva i imprimí un cert tombant lliurecanvista a l'economia (60) -, frustrant les lleus esperances que la mort del rei havia despertat en carlins i republicans: "... unos y otros estaban á la expectativa, porque creían sin duda que la muerte del Rey sería la señal de una sacudida violenta..."(61). Alhora, s'esdevingué un altre fet que, com a mínim pel cantó dels carlins, va convèncer d'aquesta solidesa. Es tracta del document signat per vint-i-cinc arquebisbes i bisbes espanyols, reunits a Madrid amb motiu dels

funerals del rei, que, a part de desqualificar aquells que empraven arguments religiosos en la seva lluita particular - al·lusió als carlins i, especialment, a **El Siglo Futuro** -, suposava una clara mostra de recolzament eclesiàstic a la dinastia regnant, encara reafirmat per l'acceptació papal d'apadrinar el príncep Alfons el 1886 i per les distincions atorgades pel mateix Lleó XIII a Maria Cristina i a Cánovas del Castillo.

L'actitud del Duc de Madrid i del carlisme en general era d'expectació - sense oblidar alguns preparatius bèl·lics molt aïllats, des de principi de 1886, que s'allargaren fins a coincidir amb els intents insurreccionals republicans -, i de decepció a mesura que la Regència sumava dies i, especialment, quan el 17 de maig de 1886 Maria Cristina va donar a llum un fill mascle, el futur Alfons XIII. " Don Carlos - escriu Martín Alonso (62) -, que desde el fallecimiento de don Alfonso XII no había hecho manifestación alguna, esperando, sin duda, que la Regencia no podría sobreponerse a los republicanos, y esperaba el triunfo de éstos para presentarse como enemigo de la anarquía y salvador de España, al ver que el orden no se alteraba y que el nacimiento del nuevo Rey consolidaba la situación, lanzó un manifiesto...". El Manifest, signat el 20 de maig de 1886 a Suïssa - "para protestar más libremente", com li explicà al seu fill en carta de 23 de maig (63) -, denuncia aquest nou capítol de la

"usurpació" iniciada amb la mort de Ferran VII -
"...(que) va a ser confirmada una vez más con la
proclamación como Rey de España del hijo de mi primo
Alfonso." - i renova la seva voluntat de lluitar per la
"monarquia legítima" (64):

" Aquella protesta renuévola hoy, si no
con las armas en la mano, ciertamente con no
menor energía, afirmando, con más entereza si
cabe que en las precedentes ocasiones, mi
firme, inquebrantable propósito de mantener,
con la ayuda de Dios, mis derechos en toda su
integridad y de no prestarme a renuncia ni a
transacción de ningún género."

L'experiència dels darrers mesos acabà de confirmar a
Don Carlos la necessitat d'emprendre un notable viratge
en la direcció del partit carlí. De fet, ja el desembre
de 1885, a més d'un intent de reorganització político-
militar del partit - segons unes instruccions de 9 de
desembre el país quedava dividit en deu circumscripcions
amb un comissionat al capdavant de cadascuna, amb la
missió d'informar sobre les possibilitats polítiques i
militars del carlisme, i d'iniciar, si era possible,
treballs concrets (65) -, s'havia produït la
reconciliació amb La Fe, en la qual va actuar de
mitjancer el bisbe de Daulia, monsenyor Serra, un dels
únics carlins dins la jerarquia episcopal espanyola
(66). La resposta del pretendent a Vildósola i La Hoz,
directors de La Fe, era ben eloqüent: "... cuando yo
perdono y olvido, que es siempre que se me pide, lo hago
sin condiciones y con el alma llena de júbilo." I encara

afegia: " El tacto, la prudencia y la disciplina que ellos (els directors de La Fe) observen en lo sucesivo, dirán el puesto que son dignos de ocupar en la cohorte de mis amigos, suprema esperanza de la Patria." (67). S'havia aconseguit allò que el Marquès de Cerralbo, amb una certa o total aquiescència per part del pretendent, intentà de realitzar entre 1881 i 1883, llavors sense èxit (68). La reconciliació amb La Fe va indignar el sector integrista, ara comandat per Ramón Nocedal, que veia com retornaven a primera línia del partit, de la mà del mateix Duc de Madrid, els màxims opositors a la seva política. A posteriori, en un document signat per tota la premsa integrista, Ramón Nocedal escrivia (69):

" Embelesado vivía quien, así que murió don Cándido Nocedal, y antes de acabarse el año 1885, no vió ya manifiestas muestras de oposición y antipatía á los defensores de la integridad y pureza de las doctrinas, y de inclinación y benevolencia hacia sus adversarios, y no sintió las corrientes de conciliación que amenazaban arrastrar al partido carlista por nuevos y sospechosos derroteros." Aquest fou, doncs, un més entre els elements que, en una veritable espiral de crispació interna, iniciada ja amb la derrota carlina de 1876, però agreujada amb el titubeig de Don Carlos en el decurs de la direcció de Cándido Nocedal, tant el 1881 com ja declaradament el 1885, va conduir, a la fi, el 1888 a l'escissió integrista o nocedalista.

A principi de 1886 el Duc de Madrid acudia novament a Navarro Villoslada. Aquest fet ha provocat una certa confusió en les històries del carlisme, que sovint el converteixen en el successor de Cándido Nocedal en la representació reial a Espanya (70). Sembla que hauria d'interpretar-se, però, a la llum de la carta del 9 d'octubre de 1885, citada més amunt, en la qual Don Carlos assumia personalment la direcció del partit, i on especificava que recorreria a persones de confiança per a encàrrecs concrets, circumstància que com a màxim ens pot fer pensar en una delegació parcial, no pas en la successió de Nocedal, que no s'esdevindrà - i encara temporalment - fins al 1887. Escrivia el mateix Navarro Villoslada, així, que d'un temps ençà, "... el señor Duque de Madrid me ha dispensado la insigne honra de consultarme acerca de algunas cuestiones..."(71). I, de fet, foren els poders limitats i l'ambigüitat de la seva delegació els que, davant la pressió del sector nocedalista, van provocar, a la fi, la seva renúncia. Retornem, però, ara, a l'inici. A Navarro Villoslada se li encomanà de posar a ratlla la premsa del partit, que des de feia anys acumulava avisos, amonestacions i prohibicions de l'episcopat, essent en bona part causa del distanciament, i fins i tot malvolença de la jerarquia catòlica pel carlisme, evidenciat, per exemple, en el document signat amb motiu dels funerals d'Alfons XII. A redós de la direcció política de Cándido Nocedal, basada en la premsa com a sobreestructura

enquadradora, en una posició hereva del neo-catolicisme de l'època isabelina (72), havien aparegut arreu de la geografia peninsular un gran nombre de periòdics, a voltes amb pocs mitjans i de poca durada, que seguien fidelment la línia carlista més intransigent, emanada de les planes d'El Siglo Futuro. Es tractava, doncs, de reconciliar aquesta premsa amb la jerarquia catòlica, amb la qual es mostrava francament irrespectuosa, i és per això que Navarro Villoslada el març de 1886 fa publicar un document on es refereix a les "tendencias, a mi juicio, funestísimas" que es manifesten en diversos periòdics "respecto a los señores Obispos". I, per tant, "... ruego encarecidamente a los periódicos a quienes aludo que cesen por completo en su actitud, y a todos los tradicionalistas que no se presten a ningún acto que directa o indirectamente tienda a perturbar la buena armonía, la ciega sumisión en que siempre ha vivido la Comunion Católico-Monárquica con la Iglesia y, por consiguiente, con los sucesores de los Apóstoles." (73). La premsa integrista s'hi va sentir clarament al·ludida i va començar una dura campanya contra el delegat reial, especialment des del Diario de Sevilla, mentre El Siglo Futuro, manifestament hostil a Navarro Villoslada, es mantenia en un segon terme. La Fe, en canvi, li feia costat. El resultat del conflicte fou la dimissió del delegat l'abril, "per prescripció facultativa", de tots els encàrrecs fets per Don Carlos. El triomf del sector nocedalista era evident, però vist retrospectivament,

momentani - "... pareció el peligro conjurado por la memorable resistencia de la prensa tradicionalista, en la primavera de 1886...", escriu Nocedal el 1888 (74) -, com ho demostren la moderació del retraïment a les eleccions del mateix 1886, i alhora que l'encàrrec de representar el Duc de Madrid en la inauguració d'un monument a Zumalacárregui recaigués en el Marquès de Cerralbo: " A nadie mejor que a ti - li escriu Don Carlos el 10 de desembre de 1886 (75) - puedo designar para que me representes en la inauguración...".

Un pas més decisiu encara el va fer el pretendent el febrer de 1887, poc abans d'emprendre un segon viatge a Amèrica (76). El seu secretari Melgar comunicava el dia 22 al Marquès de Valde-Espina la nova organització carlista d'Espanya (77), amb quatre circumscripcions - tot replantejant, doncs, la divisió de 1885 - regides per un cap delegat: 1ª. Lleó, Astúries i Galícia - León Martínez Fortún; 2ª. Andalusia i Extremadura - Juan María Mestre; 3ª. Aragó, Catalunya, València, Múrcia i Castella la Nova - Francisco Caveró, i 4ª. Províncies Basques, Navarra i Castella la Vella - Marquès de Valde-Espina. Els delegats, que alhora podien nomenar subdelegats, depenien directament de Don Carlos, i a ell calia apel·lar si s'estava en desacord amb alguna de les decisions preses per aquells, però s'havia de fer de manera privada, "... sin dar publicidad, ni en la Prensa ni de otro modo, a su reclamación." Als

delegats se'ls atorgava un clar control sobre totes les accions del partit: "... nadie puede ejecutar acto ninguno trascendental para el partido, para llamar a las urnas o establecer periódicos o centros de reunión, sin la previa autorización del jefe regional." Amb aquesta estructura es va regir el carlisme entre març de 1887 i gener de 1888 - el "Directori dels Quatre Generals", l'ha anomenat Melchor Ferrer (78) -, quan el Duc de Madrid comunicava al Marquès de Valde-Espina, que actuava com a delegat en cap, tal com constava a les Instrucciones para los Jefes Delegados y Subdelegados (79), que reassumia personalment la direcció:

" Sólo una larga ausencia y el temor de exponer a nuestros amigos a verse huérfanos de autoridad en momentos críticos, pudieron aconsejarme aquella momentánea delegación de poderes.

Hoy que vuelvo a hallarme cerca de vosotros (...) quiero consagrar de nuevo a España todo mi tiempo y todos mis desvelos. No encuentro manera más elocuente de responder a las crecientes demostraciones de entusiasmo y de fidelidad que de todas partes recibo.

Quedan, por lo tanto, anuladas desde este instante todas las facultades y atribuciones que a ti y a los otros delegados conferí al embarcarme para América." (80)

Malgrat l'anul·lació de les delegacions, es van mantenir les subdelegacions de províncies i de districtes, com a anella de transmissió d'ordres i d'informacions, que els lligava directament amb el pretendent o bé indirectament, a través del Marquès de Valde-Espina, "... único intermediario mío autorizado cerca de mis

Inquisició ni a moltes altres coses, va ser d'una gran violència, no només afectant La Fe, sinó també a l'autor d'alguns dels textos emprats en els articles, o sigui, Don Carlos. A part de fer referències a possibles errors del pretendent corregits amb la política d'intransigència que havia mantingut posteriorment, es posava en dubte el Manifest de Morentín, que no hauria escrit o inspirat Don Carlos, deien, sinó que hauria estat imposat per Valentín Gómez i d'altres "mestissos" infiltrats en el carlisme. La polèmica, certament, va disgustar el pretendent, sobretot per l'agressivitat exhibida: " Ahora en tus intempestivos artículos has aprovechado de aquel trabajo y de los grandes talentos que soy el primero en reconocer, para satisfacer un rencor personal, que comprendo, pero que desapruuebo en alto grado." I afegeix que "... no toleraré (que el seu diari) se convierta en atizador perpetuo de discordias.", i per tant, també " He mandado a La Fe orden terminante de no contestarte, digas lo que dijeras para provocarla." (88). L'afer del manifest, però, en el qual si bé Gómez havia participat en la redacció, la inspiració era de Don Carlos, el va irritar sobremanera (89), i obligà Necedal a rectificar, cosa que aquest va fer, tot i continuar publicant articles a El Siglo Futuro, en el decurs del mes de febrer, on defensava especialment " el principi de la Inquisició " i d'altres qüestions en una línia radicalment intransigent.

partidarios en España." La persistència de les subdelegacions suposava, a la vegada, després del de 1885, un altre pas de cara a enquadrar la base del partit, mitjançant estructures intermitges, que posteriorment fou perfeccionada i completada pel Marquès de Cerralbo.

Quin és el balanç d'aquests gairebé onze mesos ? En poques paraules: agreujament de les tensions internes. La premsa, tant d'un sector com de l'altre, va topar freqüentment amb delegats i subdelegats, provocant, d'aquesta manera, nombrosos advertiments i suspensions - Ramón Nocedal, el 1888, qualificà aquesta etapa com "una especie de consejo de guerra permanente"(81) -, i les disputes internes van prosseguir, si no augmentaren, malgrat les disposicions dictades pel pretendent i les delegacions. La topada més seriosa es va produir entre el Baró de Sangarrén, que aleshores era l'únic diputat carlí, i el delegat Francisco Cervero i l'òrgan de premsa que controlava, **El Intransigente** de Saragossa. Sangarrén féu unes declaracions on presentava la nova organització, malgrat que amb militars al capdavant, política i pacífica, i feia una exposició de carlisme de to moderat, lluny, afirmava, de voler retornar a la Inquisició i d'altres coses per l'estil. **El Intransigente**, afecte al sector integrista del partit tal com havia demostrat poc abans amb motiu de la inauguració del Cercle carlista de

Saragossa (82), va reprovar radicalment aquestes declaracions, tot iniciant una polèmica - on, encara que moderadament a causa de les advertències, *El Siglo Futuro* i *La Fe* van prendre novament partits enfrontats -, que encara durava quan Don Carlos arribà a Europa. " Volví yo con el alma llena de ideas grandes - escriu a Valde-Espina (83) -, de sentimientos generosos y de amor pátrio, suscitados por el espectáculo del antiguo imperio colonial español, veía mas que nunca capaces á los hijos de nuestra raza y á los servidores de nuestra bandera de asombrar al mundo por el heroísmo de su carácter y vienen dos personas, para mi tan queridas como Caveró y Sangarren á despertarme de mis ensueños de gloria con sus contiendas personales. (...). Sangarren ha faltado por ligereza é impremeditación, y Caveró por dureza en los procedimientos, que podría interpretarse como deseo preconcebido de poner en mal lugar a Sangarren. Ciertamente nadie está más resuelto que yo a mantener muy alto el principio de autoridad, pero esto no quiere decir que haya de aprobar en todo á mis representantes, sobre todo si se apartan de mis instrucciones.". La seva intervenció afavorí Sangarrén en front del sector integrista, fet que va provocar la dimissió de Caveró. Davant de tots aquests problemes suscitats, Melgar, el 8 de desembre, escrivia les ratlles següents al Marquès de Valde-Espina (84):

" (...) Caveró abandona su puesto, Fortún insiste en que se le revele del suyo por

imposibilidad física de desempeñarlo; Maestre no lo rehúsa claramente pero tampoco lo acepta: en resumen, S.M. se encuentra con que sólo la abnegación de V. está dispuesto a secundarle, ésta y otras consideraciones le han sugerido la idea de suprimir las delegaciones y de volver él en persona a reasumir la dirección del Partido, dejándole a V. en España con el carácter de intermediario entre S.M. y sus súbditos. Tal es la idea de S.M.. Antes de anunciarla en público, me manda que le pida a usted su opinion sobre ella."

El 23 de gener de 1888, tal com vèiem en el paràgraf anterior, Don Carlos feia pública la seva decisió, coetàniament, si fa no fa, a l'inici de la darrera i definitiva etapa del conflicte.

La narració dels esdeveniments que ocorregueren entre els mesos de gener i juliol de 1888 ha estat escrita en diferents ocasions (85). La circumstància que tots els nostres coneixements fins el moment depenguin de la premsa fa que no puguem acabar d'arrodonir la visió i de lligar una bona pila de fets solts, que només seria possible de fer amb la utilització de la documentació personal dels implicats, de Ramón Nocedal o del mateix Don Carlos, per posar només els casos més evidents. Tot plegat va començar novament amb una polèmica entre La Fe i El Siglo Futuro. Malgrat que pugui donar-ne la sensació - un nou problema sorgit d'investigar exclusivament a partir de la premsa, o bé amb paràmetres estereotipats -, aquests dos diaris no representaven la totalitat dels interessos en litigi. Si bé El Siglo Futuro pot ser considerat el més genuí

representant del nocedalisme, *La Fe*, en canvi, no va aconseguir mai de captar de manera global el sector oposat a la línia integrista del partit, a membres tan destacats com els marquesos de Valde-Espina o de Cerralbo, per exemple, o el mateix Don Carlos (86). Aquesta fou, de fet, una de les causes de la seva desaparició el 1891. Per tant, tot i que en les polèmiques intervingui pràcticament sempre la premsa, la qüestió que s'estava dilucidant era molt més complexa, l'afectava però la transcendia.

El 16 de gener de 1888, Antonio J. de Vildósola, que acabava d'arribar de Venècia on havia mantingut converses amb Don Carlos sobre la línia moderada i conciliadora que ell creia necessària per al partit, va publicar, convençut de l'aprovació o com a mínim de la no oposició del pretendent a les seves propostes, l'article " Nuestra política ", i, el 24, encara un altre article amb el mateix títol. S'hi exposava, tot emprant textos del mateix Don Carlos, com la carta al seu germà Alfons de 1869 o el Manifest de Morentín de 1875, una visió moderada i oberta del carlisme - Ferrer escriu que "... presentaba una posición si bien dentro del carlismo, no concorde con el integrismo." (87) -, que entroncava clarament amb l'oferta pel Baró de Sangarrén l'any anterior, fins i tot pel que fa a les referències a la Inquisició. La resposta d'*El Siglo Futuro*, que no estava disposat a renunciar ni a la

La reacció del Duc de Madrid davant d'aquestes noves disputes, i sobretot de cara a posar en clar quin era el seu pensament enmig de tants equívocs i confusions, va ser de cridar a palau Lluís Mª de Llauder perquè redactés un article on fixés aquest tema. Llauder, director del Correo Catalán, era un ferm partidari de Nocedal, com a mínim fins el moment de marxar a Venècia, fet que una vegada conegut el seu escrit va provocar més d'una sorpresa. El resultat va ser " El pensamiento del Duque de Madrid ", un article datat a Venècia el 14 de març, destinat a ésser publicat a tota la premsa del partit: "... nuestro augusto jefe desea que sea conocido lo que piensa sobre algunas cuestiones que agitan nuestro campo, y para ello ha dispuesto que haga yo un resumen de lo que ha tenido a bien manifestar y lo dé a conocer en mi periódico, a fin de que lo reproduzcan los demás de nuestra Comunidad y les sirva de regla de conducta fija para andar seguros de que secundan su pensamiento y coadyuvan a la marcha ordenada de las fuerzas que obedecen a su dirección." (90) (el Correo Catalán ho féu el 18 de març, i El Siglo Futuro l'endemà, tot adjuntant la carta on constava l'obligació de publicar-lo). El text, a més de contenir referències a les polèmiques que sotraguejaven el partit - recomanant unitat, moderació i respecte entre els correligionaris, i alhora afirmant que "... a ningún periódico he conferido el encargo de ser intérprete de mis pensamientos." -, oferia un repàs

a la situació general del país en tots els aspectes i marcava línies d'actuació per al partit (política d'atracció, submissió al Papa i a l'Església pel que fa a la religió, i a Don Carlos pel que fa a la política, etc.). La presa de posició del pretendent era ben clara i constituïa un nítid allunyament de les tesis integristes - "La impresión que causó en las huestes integristas "El Pensamiento" fué amarguísima.", escriu Arturo Campión a principi de l'any següent (91) -, malgrat que encara considerava la possibilitat de mantenir aquest sector dins del partit.

La situació, extremament caldejada, va esclatar de manera definitiva amb la publicació a *La Fe* de dos articles, el 24 i 30 d'abril, d'Emilia Pardo Bazán, on s'elogiava la figura del Duc de Madrid, al qual l'escriptora havia visitat mesos enrera amb motiu d'una romeria (92), i sol·licitava una reconciliació entre les dues Espanyes escindides des de l'inici del segle. El carlisme, representant de la "vella Espanya", s'havia d'adonar que els temps havien canviat molt i que, per tant, el manteniment de certes posicions i programes era absolutament anacrònic. *La Fe*, tot tenint en compte que Pardo Bazán no era carlista i, doncs, que determinades opinions seves no podien subscriure-les, considerava els articles afalagadors, tant per al pretendent com per al carlisme en general. Pel contrari, van provocar la indignació d'*El Siglo Futuro*, que endegà una nova

campanya, juntament amb la premsa addicta, contra La Fe i contra tota idea de conciliació. L'òrgan integrista va ser novament advertit des de Venècia, i Nocedal es va decidir a enviar una apel·lació a Don Carlos, "... exponiéndole los errores que corrían entre nosotros y preguntándole netamente, para saber a qué atenernos, si sus órdenes "prohibían la defensa de nuestros principios fundamentales contra quien quiera que los ataque", y "daban carta blanca y seguro" "para combatir nuestros principios fundamentales y propagar y consolidar los errores liberales en nuestra Comunión, sin que se les pueda contradecir". (93). El pretendent va respondre amb gran duresa - "maltratar con acerba dureza al representante", escriu Ramón Nocedal -, el 14 de juny (94):

" No te engaña la conciencia al sugerirte que debo estar enojado contigo. Lo estoy a tal punto, que sólo por la memoria de tu padre, que fué siempre modelo de disciplina, consiento en escribirte yo mismo, aunque por tu conducta no lo merecerías.

Has faltado a tu misión de periodista y a tus deberes de súbdito leal, introduciendo en nuestro campo la discordia, con empeño que sólo iguala al que pongo yo en extinguirla.

(...)

Indudablemente, para que haya unidad en nuestros trabajos, se necesita de un juez que esté por fuera y por encima de toda discusión: el Rey, depositario del principio de autoridad, por quien tu valiente padre libró sus más brillantes batallas.

(...)

Para llevar la paz y la calma a los

espíritus, escribo con toda claridad, asegurándoles que les engañas y extravías si persistes en decirles que peligran nuestros principios.

(...)

No hay entre nosotros más peligros que los que introduzcas tú, socavando la soberana autoridad y tratando de enajenar las voluntades que están con ellas identificadas.

Dios te ilumine y te detenga a tiempo en la peligrosa pendiente adonde nadie sentiría más que yo verte despeñado, pues si no entras por el camino del deber y de la obediencia, esta es la última vez que te hago el honor de dirigirme a tí."

Paral·lelament comença la desautorització d'òrgans de premsa nocedalista, ente ells El Tradicionalista de Pamplona - el 12 de juny Don Carlos ja els feia comunicar "... que es mi voluntad que ese periódico se corrija o que lo maten." (95) -, amb el qual es van solidaritzar un grup de periòdics catalans, inspirats per Sardà i Salvany -que havia publicat ja El liberalismo es pecado, destinat a esdevenir el clàssic de l'integrisme-, que el 6 de juliol són expulsats del partit (96), i tres dies després ho és El Siglo Futuro, també per haver-s'hi solidaritzat - " Considera S.M. semejante adhesión como una prueba indudable de que El Siglo Futuro se desentiende de todas las cariñosas advertencias y amonestaciones privadas con que ha sido prevenido por la incansable solicitud del Rey, y me manda notificar (...) que El Siglo Futuro queda expulsado de nuestra Comunion como rebelde y como excitador a la rebeldía." (97) -, i encara alguns altres

periòdics per la mateixa raó. Definitivament, l'escissió del partit carlí s'havia consumat.

El dia 10 de juliol Don Carlos va escriure un manifest, dedicat "a mis leales"(98), explicant la seva versió dels esdeveniments, i recomanant-los que "... estrechéis más y más vuestras filas después de la amputación dolorosa, pero necesaria, que los rebeldes me han impuesto.". El 31 del mateix mes era l'altre grup qui publicava la " Manifestación de la Prensa Tradicionalista ", un escrit llarguíssim subscrit per vint-i-quatre periòdics encapçalats per El Siglo Futuro, on s'oferia l'altra versió, atribuint l'expulsió a problemes de doctrina i no pas d'obediència, i fent tota una exposició doctrinal, base de l'ideari del futur partit integrista.

Amb l'integrisme marxaren del partit carlí els intel·lectuals més destacats - el mateix Nocedal, Gago, Sardà i Salvany o Ortí y Lara - i una destacable part de la premsa - que el nocedalisme, en tant que era l'element fonamental de cara a portar a la pràctica la seva línia d'actuació, havia promocionat i preparat acuradament, malgrat que el nombre de periòdics no tingui necessàriament lligams amb el nombre de seguidors reals -, d'arreu de la geografia peninsular. A l'interior del carlisme restava el sector dirigent més vinculat a les antigues accions militars i una part de la premsa. De tota manera, val a dir que els canvis en

la premsa - aparicions i desaparicions de periòdics - foren nombrosíssims en els mesos següents, tot destacant la fundació d'El Correo Español a Madrid per a contrarestar El Siglo Futuro, i a Barcelona de l'integrista Diario de Cataluña per a fer front al Correo Catalán. Les bases, en canvi, tal com es pot apreciar en l'activitat que ambdós grups porten a terme a partir d'aquest moment, es van mantenir fidels en la seva major part al partit carlí, per la qual cosa José Andrés Gallego (99) ha pogut afirmar que per a l'integrisme, el seu sorgiment com a tendència aïllada "no parecía reflejar un éxito sino una decadencia".

S'ha escrit molt sobre les causes de l'escissió. En els contemporanis implicats directament o indirecta en el conflicte es detecta en general, malgrat que es tractés d'un desenllaç "anunciat", incomprensió i perplexitat, circumstància que va provocar, davant la necessitat de recercar una explicació o un culpable - i, evidentment, de la manca de perspectiva històrica -, l'apel·lació a personalismes - els continuats atacs a Nocedal, Llauder o Don Carlos - o fins i tot a factors "externs", com per exemple la maçoneria (100). Unes opcions que no disten excessivament de les ofertes per la primera historiografia carlina. Pabón escrivia (101) en descàrrec d'aquesta que "... hubiera sido excesivo pedir al carlismo, gravemente dañado por la escisión integrista, una más serena consideración del caso.". De

tota manera, entre els estudis que s'han ocupat d'aquest tema, des de la fi del segle pasat a l'actualitat, em sembla que es poden distingir tres vies explicatives. De la primera són molt representatives les següents paraules del Comte de Rodezno (102): "... D. Ramón Nocedal y Romea - más Romea que Nocedal, que no en vano circulaban por sus venas la sangre del gran actor -, despedido por no obtener la jefatura exclusiva del partido, se declaró en rebeldía y acusó a D. Carlos de liberal." Ramón Nocedal seria, doncs, el causant directe de l'escissió, en no ésser-li concedida la direcció delegada del partit després de la mort del seu pare. Així ho mantingueren historiadors del carlisme, que alhora eren carlistes militants, com Rodezno, citat unes ratlles més amunt, Román Oyarzun o Jaime del Burgo (103). Posteriorment, Melchor Ferrer, que també acomplia les dues condicions anteriors, ja va posar en dubte aquesta interpretació i va advertir de la complexitat del tema (104). No obstant, l'argument desbordà la historiografia carlina i, encara avui dia, és freqüent de trobar-lo com a explicació única de l'escissió (105). Una segona via mantindria que l'escissió de 1888 s'ha d'entendre com l'exteriorització a Espanya de l'auge a nivell europeu de l'integrisme (106). La tercera línia interpretativa és, segurament, la més habitual en els darrers temps. El problema es centra en la qüestió religiosa: el paper de Déu en la trilogia carlina i l'actuació dins del catolicisme i en front del

liberalisme es trobarien a la base de l'escissió (107), argument que, de fet, ja va ser exposat per Ramón Nocedal a la " Manifestación de la Prensa Integrista ". Cap d'aquestes tres versions pot ésser considerada errònia, però sí parcial, ja que per ella mateixa, sense tenir en compte part de les altres, així com circumstàncies complementàries, no permet d'entendre el conflicte carlo-integrista en tota la seva complexitat.

L'escissió ha d'interpretar-se com el desenllaç d'un procés llarg, detectable, com a mínim, des dels inicis de la Restauració (108), i especialment evident a la dècada dels vuitanta. Els motius que havien conduït a la integració del neo-catolicisme en el carlisme (109), tot i que no pas de manera total, estaven perdent la seva raó de ser, i, per tant, l'entrellat ideològic podia evidenciar-se novament en tota la seva complexitat i radicalitat. De fet, qualsevol unificació consensuada provoca necessàriament una minva en els propis plantejaments i una acomodació parcial a uns altres, compatibles en tant que oposats als d'altres grups, suficientment inquietants com per haver provocat el procés integrador. Així, quan una bona part dels motius que intranquilitzaven els tradicionalistes en el Sexenni, van desaparèixer o bé foren aminorats pel règim restauracionista, van provocar l'emergència de diferències anteriorment ocultes en l'escut protector del carlisme. L'acusació de liberal que es fa a Don

Carlos des de l'integrisme el 1888 no es basa en escrits d'aquell moment, sinó que sobretot es recorre a un text de 1875 com és el Manifest de Morentín, no combatut, en canvi, més de deu anys abans. I és en aquest marc on podem incloure també les tres vies explicatives anteriors, que es complementen i el complementen. Si bé durant uns anys el conflicte no va esclatar - si en canvi, però, que en va tenir lloc un de paral·lel, amb el pas de carlins a les files pidalistes - va ser degut a l'estat de disgregació i desorganització del carlisme primer, i posteriorment pel titubeig reial i control de la direcció per part dels Nocedal. No obstant, en el carlisme, especialment després de la mort d'Alfons XII i la immediata consolidació de la Regència, amb la qual es va alinear ràpidament la jerarquia eclesiàstica, es produeix un procés d'acomodació - que no acceptació - al sistema, amb intents de conviure-hi pacíficament i de participar condicionalment en el joc polític, i, en definitiva, s'inicia un procés de "modernització" del partit (110) que, una vegada escindits els integristes, que en aquells moments no estaven disposats a acceptar-lo, reprengué amb força el Marquès de Cerralbo.

L'estat i la imatge del carlisme, però, l'any 1888, era realment deplorable. Així, en un diccionari aparegut aquell mateix any, i que per tant encara no incloïa els esdeveniments que envoltaren l'escissió, es podia llegir a la veu *carlismo* (111): "El *carlismo* está

hoy más dividido aún que ayer. Parte de sus fuerzas han aceptado, con el señor Pidal, la monarquía constitucional, y otra parte considera cuestión secundaria el gobierno con tal que sea católico. El señor Nocedal, jefe del partido hasta su muerte (1885), representaba la tendencia intransigente (integrista) vencedora hasta hace poco, pero hoy vencida ante don Carlos. Integros y mestizos se llenan de improperios en la prensa, y en ningún partido es tan grande la anarquía como en el carlista, que tiene por principal artículo de fe el principio de autoridad." I, encara, a les darreries del mateix any, un autor, de tendència liberal, postil.lava (112): " Uno de los sucesos más importantes y más dignos de tenerse en cuenta entre los que de algún tiempo á esta parte van acaeciendo en nuestro país, es, sin duda, la gran confusión en que se agita el partido carlista, próximo, según las trazas, á su ruina y acabamiento."

NOTES

- (1). ABANADES, Claro, " El paso de Valcarlos ", a Centenario del Tradicionalismo Español. Album Histórico del Carlismo, 1833-1933-35, Barcelona, (1935), pp. 260-261. L'article és signat per Carlos Abanades. Ho crec un error, i més encara quan podem comprovar que aquestes mateixes paraules es troben reproduïdes a ABANADES LOPEZ, Claro, Dinastía insobornable, Palència, 1961, pp. 180-181.
- (2). ABANADES, Claro, " El paso de...", p. 261. Fou a Valcarlos on, segons Julián de TORRESANO VAZQUEZ (Resumen histórico del tradicionalismo político español, Olesa de Montserrat, 1960, p. 51), Carles VII "... prometió volver, si no en persona, con sus principios." Aquest llibre, que recull un conjunt d'articles publicats a El Correo Catalán, està editat en una col·lecció titulada, curiosament tot i que no casualment, "Volveré". A les darreries del segle passat, i només centrant-nos en una publicació, la Biblioteca Popular Carlista (1895-1897), trobem els següents textos: F. DI SANZLAAN, " Volveré ", a BPC, vol. VIII, febrer 1896, pp. 32-37; S. MORALES, " ! Volveré ! ", a BPC, vol. XVI, octubre 1896, pp. 5-7, i " Volverá " (poesia), a BPC, vol. XXIII, maig 1897, pp. 68-70. A més, en algunes festes carlines s'interpreta una "polka militar" amb el títol ! Volveré !. BPC, vol. XIII, juliol 1896, p. 124.
- (3). Malgrat que la bibliografia sobre els orígens de la Restauració sigui extensa, cal destacar, però, el llibre d'ESPADAS BURGOS, Manuel, Alfonso XII y los orígenes de la Restauración, Madrid, 1975.
- (4). Sobre el pronunciament d'Arsenio Martínez Campos, vegeu PAYNE, Stanley G., Los militares y la política en la España contemporánea, París, 1968, pp. 36-39, i SECO SERRANO, Carlos, Militarismo y civilismo en la España contemporánea, Madrid, 1984, pp. 181-195.
- (5). Text esmentat pel Marqués de LEMA, Cánovas o el hombre de estado, Madrid, 1931, p. 125. Sobre les relacions Martínez Campos - Cánovas, vegeu ESPADAS BURGOS, Manuel, Alfonso XII y..., pp. 349-354; FERNANDEZ ALMAGRO, Melchor, Cánovas. Su vida y su política, Madrid, 1951, pp. 270-279, i RIVAS SANTIAGO, Natalio, Narraciones contemporánea (Páginas de mi archivo y Apuntes de mis memorias), Madrid, 1953, pp. 119-122.
- (6). " Dos razones ayudan a entender mejor el éxito del Alfonsismo - escriu José VARELA ORTEGA (Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la

Restauración (1875-1900), Madrid, 1977, pp. 31-32)-. En primer lugar hay que contabilizar el apoyo que los alfonsinos acertaron a reclutar entre las capas medias y altas de la sociedad española. Parece que banqueros y terratenientes, industriales catalanes y plantadores cubano-peninsulares eran entusiastas de la causa del Príncipe. Así y todo, la Restauración capitalizó "con valores negativos": clases medias atemorizadas, "cansadas de guerras, revoluciones y cambios políticos, que esperaban tranquilidad de la Restauración y ansiaban paz y orden"; y el Ejército, que temía la vuelta al Federalismo en tanto la situación política permaneciese indecisa." El testimoni de Bolós i Saderra sobre el recolzament i la incidència de la proclamació del nou rei, especialment a Barcelona, és molt eloqüent: " La proclamación de Alfonso XII dió un golpe mortal al carlismo en armas. El país por cansancio y sufrimientos perdió entusiasmo. Algunos Generales de antigua marca isabelina volvieron a él sus miradas. La alta Banca, Dignidades de las que no puedo decir el nombre ni indicar el sitio donde conspiraban en esta ciudad y que fueron después premiadas; la aristocracia y los burgueses que antes temieron por su vida y su dinero, dijeron a los batallones: "retiraos, ahora nos estorbáis, volved a vuestras casas con los sufrimientos, con vuestras heridas, con vuestra fortuna perdida, y, como premio a tanto valor y heroísmo, recibiréis el desprecio o una glacial indiferencia"." BOLOS Y SADERRA, Joaquín, La guerra civil en Cataluña (1872 a 1876), Barcelona, 1928, p. 191. Sobre els inicis de la Restauració a Catalunya, i sobre les implicacions de la burgesia catalana, vegeu RIQUER, Borja de, " El conservadorisme polític català: del fracàs del moderantisme al desencís de la Restauració ", a Recerques, núm. 11, 1981, pp. 29-80.

(7). La citació, a GARRIGA i MASSO, Joan, Memòries d'un liberal catalanista (1871-1939), Barcelona, 1987, p. 54. Salvador Bermúdez de Castro, marquès de Lema, escriu: " (Alfons XII) embarcó (a Marsella) en la fragata Navas de Tolosa y desembarcó en Barcelona y luego en Valencia en medio de un entusiasmo indescriptible." LEMA, Marquès de, De la Revolución a la Restauración, vol. II, Madrid, 1927, p. 777. Garriga i Massó (a Memòries...) ens ofereix una versió sensiblement diferent: el rei hauria entrat a Barcelona "... enmig d'una xiulada que va obligar-lo a retornar a dormir al vaixell en què havia vingut.". D'altra banda, el dia 20 de gener de 1875 el general carlí Savalls, després d'unes victòries dels seus homes, els deia: " El Rey de la revolucion habia vuelto á pisar una tierra que le repele desembarcando en Barcelona y, mientras era allí recibido con indiferencia, manifestabais vosotros á sus barbas lo poco que os importa esa nueva postura que acaba de tomar la agonizante revolucion, que nuestro

adorado Rey, contando con la proteccion del Cielo y vuestro arrojo, asegura que ha de matar cuanto antes." B.M.V.O., Llegat Saderra, Orden del dia 20 de Enero de 1875.

(8). Carta transcrita a FIGUEROA, Agustín de, *Epistolario de la Restauración*, Madrid, 1985, pp. 128-130. El fragment citat, a la pàgina 129. El Marquès d'Alquibla escriu que Molins anava a l'ambaixada parisenca amb tres missions importants: anul·lar tot suport francès al carlisme, vigilar els emigrats revolucionaris i contrarrestar "... en el palacio Basilewski las ambiciones y los malos consejos dados á la Reina Isabel, para soliviantarla é imbuirla ideas de perturbación en contra del trono de su hijo y á favor de su personal influencia." ALQUIBLA, Marqués de, " Una embajada interesante, 1875-1881 ", a *Nuestro Tiempo*, núm. 161, maig 1912, p. 194. En articles successius analitza cadascuna de les anteriors missions. Quan li toca el torn a l'afer d'Isabel II i el seu seguici, després d'advertir que fou un dels assumptes més importants de què s'hagué d'ocupar Molins, escriu: " Monárquico por abolengo y por convicción, no sé cómo he de presentar al público muchas de las noticias y antecedentes que obran en poder mío, porque si los doy á la estampa con la crudeza de la realidad, se me tachará de falta de respeto y si les quito la pimienta y la mostaza que en sí tienen, altero la verdad histórica y defraudo la curiosidad, disminuyendo, por ende, la amenidad de la lectura." ALQUIBLA, Marqués de, " Una embajada interesante, 1875-1881 ", a *Nuestro Tiempo*, núm. 164, agost 1912, p. 167. En el següent article que publicà (al núm. 165, setembre 1912, pp. 282-292) seguia tractant aquest tema.

(9). Document reproduït a FERRER, Melchor, *Historia del Tradicionalismo Español*, vol. XXVII, Sevilla, 1959, doc. núm. 5, p. 279. També a CLEMENTE, Josep Carles, *Bases documentales del carlismo y de las guerras civiles de los siglos XIX y XX*, vol. II, Madrid, 1985, p. 209. Entre les dues transcripcions hi ha únicament diferències de puntuació. He citat segons la versió de Melchor Ferrer.

(10). FONTANA, Josep, *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*, Barcelona, 1983 (5ª ed.), p. 141. Un bon resum de les realitzacions canovistes en aquesta primera etapa, a JOVER ZAMORA, José María, " La época de la Restauración. Panorama político-social, 1875-1902 ", a *Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo (1834-1923)*, Barcelona, 1986 (2ª ed.), pp. 278-288.

(11). FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVII, pp. 17-24 i 265-274.

(12). SANZ DE DIEGO, Rafael M^a, " La Iglesia española ante la restauración de los Borbones (1874). Al filo de un centenario ", a Razón y Fe, núm. 936, gener 1976, p. 32.

(13). " Istruzioni per Monsig. Giovanni Simeoni Arcivescovo di Calcedonia i.p.i., Nunzio Apostolico presso la R. Corte di Spagna: Roma 2 ab. 1875 ", reproduïdes a DIAZ DE CERIO, Franco - NUÑEZ y MUÑOZ, María F., Instrucciones secretas a los nuncios de España en el siglo XIX (1847-1907), Roma, 1989, p. 179.

(14). Sobre la polémica, vegeu, amb enfocaments formalment diferents, BARBERINI, Giovanni, " El artículo 11 de la Constitución de 1876. La controversia diplomática entre España y la Santa Sede ", a Anthologica Annua, núm. 9, 1961, pp. 279-409; SANZ DE DIEGO, Rafael M^a, " La actitud de Roma ante el artículo 11 de la Constitución de 1876 ", a Hispania Sacra, núm. 55-56, 1975, pp. 167-196; NUÑEZ MUÑOZ, María F., La Iglesia y la Restauración, 1875-1881, Santa Cruz de Tenerife, 1976, pp. 199-280, i BENAVIDES, Domingo, Democracia y cristianismo en la España de la Restauración, 1875-1931, Madrid, 1978, pp. 16-31. Es imprescindible, per tal d'estudiar les relacions Església-Estat en els primers anys de la Restauració, la consulta dels llibres de NUÑEZ MUÑOZ, María F., La Iglesia y la Restauración..., ja citat, i de ROBLES, Cristóbal, Insurrección o legalidad. Los católicos y la Restauración, Madrid, 1988. La descripció de les etapes, a SANZ DE DIEGO, Rafael M^a, " La actitud de...", pp. 177-183, i la citació a la p. 188.

(15). " Sin duda, (Suárez Bravo) no sospechaba entonces que su hallazgo lingüístico iba a tener tanto éxito y mucho menos que se volvería contra su propio autor." BENAVIDES, Domingo, Democracia y cristianismo..., p. 48.

(16). FERRER, Melchor, Historia del..., vol. XXVII, p. 231. Sobre els darrers mesos de la guerra, vegeu-ne una detallada descripció a Ibid., pp. 89-258.

(17). La cançó següent - entonada, entre molts d'altres a ben segur, pel Juan José de Paz en la guerra (UNAMUNO, Miguel de, Paz en la guerra, Madrid, 1988, p. 291) - feia al·lusió a aquesta circumstància:

" En Lácar, chiquillo,
te viste en un tris,
si Don Carlos te da con la bota,
como una pelota
te planta en París."

GIL, Bonifacio, Cancionero histórico Carlista, Madrid, 1990, pp. 63 i 135. Sobre la batalla de Lácar, vegeu

Narración militar de la Guerra carlista de 1869 á 1876 por el Cuerpo de Estado Mayor del Ejército, vol. VI, Madrid, 1885, pp. 5-58.

(18). L'acomiadament dels voluntaris a Valcarlos es troba reproduït a FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVII, doc. núm. 32, p. 306. Al Manifest de Pau (1 de març de 1876) insisteix en aquest argument: "la gran superioridad del número". Aquest document també és reproduït a *Ibid.*, doc. núm. 33, pp. 306-307. Una minuciosa descripció dels esdeveniments dels dies 27 i 28 de febrer, a BREA, Antonio, *Campaña del Norte de 1873 á 1876*, Barcelona, 1897, pp. 471-478. Una descripció més breu, des d'un altre punt de vista - pensem que Brea era brigadier de l'exèrcit carlí en el moment dels fets, que visqué personalment -, a PIRALA, Antonio, *Historia Contemporánea. Segunda parte de la Guerra Civil. Anales desde 1843 hasta el fallecimiento de Don Alfonso XII*, vol. III, Madrid, 1893, pp. 859-860. Descripció dels esdeveniments i crítica a Pirala, a FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVII, pp. 258-262.

(19). El Govern francès, molt pressionat per l'espanyol, va agilitzar la sortida de Don Carlos de França. SALOM COSTA, Julio, *España en la Europa de Bismarck. La política exterior de Cánovas*, Madrid, 1967, pp. 216-217.

(20). GARMENDIA, Vicente, *La Segunda Guerra Carlista (1872-1876)*, Madrid, 1976, p. 4. REAL CUESTA, Javier, *El carlismo vasco, 1876-1900*, Madrid, 1985, p. 1. Em sembla, però, que aquest autor confon el nombre de carlins que hi havia el 1878 a França amb el nombre de carlins emigrats. PEÑA e IBÁÑEZ, Juan José, *Las guerras carlistas*, Sant Sebastià, 1940, p. 361. SALOM COSTA, Julio, *España en la...*, p. 217.

(21). PEREZ LL(ACH), F(elipe), *Confesiones de un carlista*, València, 1889, pp. 66-67.

(22). ALVAREZ DE MORALES Y RUIZ, Rafael, *Recuerdos de un carlista andaluz (Un cruzado de la causa)*, Còrdova, 1982, pp. 90 i ss.. VAYREDA, Marià, *Recorts de la darrera carlinada*, Olot, 1898, pp. 208-210.

(23). A.M.F., Carlos VII. *Documentos reales, 1877-1909, 1878, Don Carlos al Padre Maldonado, s.ll., 2 octubre 1878 (còpia)*. Sobre els refugiats carlins, vegeu PREMISLER, Sylvie, " L'émigration politique en France (1872-1876, 1894-1912) ", a *Revue Caravelle*, núm. 21, 1973, pp. 119 i ss.. D'altra banda, el comte Remacle, sub-prefecte del districte de Baiona entre març de 1875 i juny de 1877, ofereix un record personal dels darrers mesos de la tercera carlinada, el pas de la frontera i la situació dels emigrats, a REMACLE, Comte, " Les Carlistes. Souvenirs de la frontière ", a *Revue des Deux*

Mondes, vol. 156, 1899, pp. 169-201.

(24). El llibre de Rafael RODRIGUEZ-MOÑINO SORIANO (El exilio carlista en la España del XIX (Carlistas y "demócratas" revolucionarios), Madrid, 1984) és, en aquest sentit, a causa de la documentació emprada, massa superficial.

(25). FERRER, Melchor, Historia del..., vol. XXVIII-I, Sevilla, 1959, pp. 9-10. REAL CUESTA, Javier, El carlismo..., pp. 2-4. Sobre els intents de reemprendre la guerra per part d'alguns sectors del bàndol carlí, a hores d'ara en sabem ben poc, per no dir res. La definició de Valde-Espina com a "centinela avanzado" apareix en una carta que li trameté Don Carlos a final de 1878. A.M.F., Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1878, Don Carlos a Valde-Espina, Passy, 2 desembre 1878 (còpia).

(26). A.M.F., Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1877, Don Carlos a Valde-Espina, París, 5 març 1877 (còpia).

(27). ARTOLA, Miguel, Partidos y programas políticos, 1808-1936, vol. I, Madrid, 1977, p. 325.

(28). PI Y MARGALL, Francisco i PI Y ARSUAGA, Francisco, Las grandes conmociones políticas del siglo XIX en España, vol. II, Barcelona, s.d., p. 177.

(29). COMIN COMIN, Francisco, Hacienda y economía en la España contemporánea (1800-1936), vol. II, Madrid, 1988, pp. 508-700.

(30). Document reproduït a FERRER, Melchor, Historia del..., vol. XXVIII-II, Sevilla, 1959, doc. núm. 2, pp. 10-12. La citació a la p. 12.

(31). Document reproduït a Ibid., doc. núm. 3, pp. 13-15.

(32). REAL CUESTA, Javier, El carlismo..., pp. 2-4. L'anàlisi d'aquest autor, que ha consultat la documentació personal de Valde-Espina, és interessant, però hi ha força dades que no concorden. Sobre aquests fets és de molta més utilitat FERRER, Melchor, Historia del...", vol. XXVIII-I, pp. 9-10.

(33). Paraules de l'ambaixador espanyol a París, el març de 1878, citades a REAL CUESTA, Javier, El carlismo..., p. 6.

(34). GOMEZ-RODULFO, Jaime de Carlos, " Preliminar ", a Antología de Ramón Nocedal y Romea, Madrid, 1952, p. 7. Sobre Cándido i Ramón Nocedal vegeu les biografies

redactades per Begonia URIGÜEN, a Diccionario de historia eclesiástica de España, vol. III, Madrid, 1973, pp. 1775-1780. Sobre els Nocedal i els primers anys d'El Siglo Futuro, vegeu TIMOTEO ALVAREZ, Jesús, Restauración y prensa de masas. Los engranajes de un sistema (1875-1883), Pamplona, 1981, pp. 252-269. També CARANTONA, Francisco, El Siglo Futuro. Diario de Madrid, Madrid, 1955.

(35). FERRER, Melchor, " La dirección política de la Comunion Tradicionalista desde 1876 ", a Tradición, núm. 37, 1 juliol 1934, p. 298.

(36). Sobre els detalls de la peregrinació, vegeu BENAVIDES, Domingo, Democracia y cristianismo..., pp. 32-34, i FERRER, Melchor, Historia del..., vol. XXVIII-I, pp. 13-19.

(37). Un intent de definir les dues tendències, a REAL CUESTA, Javier, " Doctrina política del carlismo bajo Carlos VII ", a Letras de Deusto, núm. 29, maig-agost 1984, pp. 23-40.

(38). El Comte de RODEZNO (Carlos VII, Duque de Madrid, Madrid, 1929, p. 223) ho creu inevitable: " Nocedal (...) tuvo que replegarse durante los diez años que mediaron entre el final de la guerra y su muerte, en una política exclusivamente periodística. El partido, a raíz de la guerra, quedó deshecho; aun cuando no le faltaban hombres conspicuos y masas que conservaban el culto a los ideales vencidos en el campo, estaba demasiado reciente la gesta sangrienta para que la organización entrase en el desenvolvimiento de la lucha legal."

(39). BENAVIDES, Domingo, Democracia y cristianismo..., pp. 36-37.

(40). Sobre les actes de les reunions, missatges i cartes d'aquests mesos, vegeu BURCH y VENTOS, José, Datos para la historia del tradicionalismo político durante nuestra revolución, Barcelona, 1909, pp. 138-154. En carta del 6 d'agost Don Carlos explicava al Marquès de Valde-Espina que el fracàs de la junta era degut que les qüestions personals s'hi havien sobreposat i, per aquesta raó, decidí prescindir-ne i atorgar la seva confiança a una persona determinada. A.M.F., Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1879, Don Carlos a Valde-Espina, París, 6 agost 1879 (còpia).

(41). MELGAR, Conde de, Veinte años con Don Carlos, Madrid, 1940, p. 149.

(42). FERRER, Melchor, Historia del..., vol. XXVIII-I, pp. 43-45.

(43). Ibid., p. 47.

(44). Un resum especialment interessant dels enfrontaments, a BENAVIDES, Domingo, Democracia y cristianismo..., pp. 37 i ss.. De cara a ampliar els nostres coneixements sobre el període 1876-1888 s'hauria de poder traspasar l'anàlisi de la premsa, ben realitzada per Benavides, i acudir a fonts d'altres tipus.

(45). Document reproduït a FERRER, Melchor, Historia del..., vol. XXVIII-II, doc. núm. 12, p. 23. " Ya has podido conocer con cuanto sentimiento me ví obligado a ser severo con "La Fé" - comenta Don Carlos al Marquès de Valde-Espina -. Sus servicios y, sobre todo, su abolengo, no podían serme indiferentes, pero ella lo ha querido." A.M.F., Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1881, Don Carlos a Valde-Espina, París, 4 abril 1881 (còpia).

(46). BENAVIDES, Domingo, Democracia y cristianismo..., p. 47.

(47). Citat a Ibid., p. 49.

(48). DONOSO CORTES, Juan, Ensayo sobre el catolicismo, el liberalismo y el socialismo, Madrid, 1880(3ª ed.). Sobre l'antimoderantisme de Donoso, vegeu URIGÖEN, Begoña, Orígenes y evolución de la derecha española: el neo-catolicismo, Madrid, 1986, p. 60. La pervivència i desenvolupament d'aquestes idees a l'integrisme, a Obras de D. Ramón Nocedal, vol. V, Madrid, 1910, pp. 157 i 192-193.

(49). L'abril de 1881, Don Carlos titllava els enemics de Cándido Nocedal a l'interior del carlisme d'envejados, i afegia: " Creo que la animadversion que algunos le tienen proviene de resentimientos personales, pero esto no es ser buen carlista. Su nombre y sus compromisos actuales son garantía bastante de su lealtad." A.M.F., Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1881, Don Carlos a Valde-Espina, París, 4 abril 1881 (còpia).

(50). SANZ DE DIEGO, Rafael M^a, " Una aclaración sobre los orígenes del integrismo: la peregrinación de 1882 ", a Estudios Eclesiásticos, núm. 52, 1977, pp. 91-122; BONET, Joan i MARTI, Casimir, L'integrisme a Catalunya. Les Grans Polèmiques: 1881-1888, Barcelona, 1990, pp.61-104, i BENAVIDES, Domingo, Democracia y cristianismo..., pp. 59 i ss..

(51). FONT Y DE BOTER, Joaquín de, " El Palacio Loredán ", a Los Señores Duques de Madrid en el Palacio Loredán, Barcelona, 1908, s.p.. S'ha escrit moltíssim en

el camp carlista sobre aquest palau, regal fet a Don Carlos per la seva mare. Vegeu, per exemple, les pàgines escrites per un bon coneixedor del Loredan i del seu habitant - Margarida no vivia al palau Loredan, sinó a Viareggio -, a MELGAR, Conde de, *El noble final de la escisión dinástica*, Madrid, 1964, pp. 7-12, i *Veinte años con...*, pp. 69-74 i 110-118.

(52). Sobre el viatge a Orient, vegeu VALORI, Príncipe de, *Don Carlos en las Indias*, Barcelona, 1887; MELGAR, Conde de, *Veinte años con...*, pp. 124-135, i FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, pp. 82-88.

(53). Frase extreta de la veu " Carlismo " del *Diccionario Enciclopédico Hispano-Americano de Literatura, Ciencias y Artes*, vol. IV, Barcelona, 1888, p. 698.

(54). Document reproduït a FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XVIII-II, doc. núm. 21, pp. 30-31. Don Carlos escrivia l'endemà mateix a Valde-Espina, a qui ja havia acudit en tant que home de confiança després de la mort de Nocedal - " Dime te ruego tu opinión sobre lo que convendría hacer en el partido después de la muerte de Nocedal y hablame con la noble franqueza que está en tus costumbres y á la que yo te tengo siempre autorizado." A.M.F., Carlos VII. *Documentos reales*, 1877-1909, 1885, Don Carlos a Valde-Espina, Venècia, 29 juliol 1885 (còpia) -, perquè l'informés detalladament de tot allò que a Espanya, i sobretot entre els carlins, s'esdevenia. A.M.F., Carlos VII. *Documentos reales*, 1877-1909, 1885, Don Carlos a Valde-Espina, Graz, 10 octubre 1885 (còpia).

(55). Sobre Maria Cristina i la Regència, vegeu ORTEGA RUBIO, Juan, *Historia de la Regencia de María Cristina Habsbourg-Lorena*, 5 vols., Madrid, 1905-1906; MARTIN ALONSO, Aurelio, *Diez y seis años de Regencia (María Cristina de Hapsburgo-Lorena) (1885-1902)*, Barcelona, 1914; CORTES CAVANILLAS, J., *María Cristina de Austria, madre de Alfonso XIII*, Barcelona, 1961, i, a part dels molts llibres més generals que estudien el període, FERNANDEZ ALMAGRO, Melchor, *Historia política de la España contemporánea*, vol. II, Madrid, 1974(3ª ed.).

(56). ORTEGA RUBIO, Juan, *Historia de la Regencia...*, vol. I, Madrid, 1905, p. 201. GARCIA ESCUDERO, José María, *Historia política de las dos Españas*, vol. I, Madrid, 1975, p. 134. Natalio RIVAS (*El siglo XIX. Episodios históricos*, Madrid, 1945, pp. 47-50) considera inexistent aquest "pacte".

(57). CEPEDA ADAN, José, " Sagasta y la incorporación de la izquierda a la Restauración. El gobierno de 1881 a 1883 ", a *Historia social de España siglo XIX*, Madrid,

1972, pp. 309-335.

(58). JOVER ZAMORA, José María, " La época de la...", p. 337.

(59). BENAVIDES, Domingo, Democracia y cristianismo..., pp. 90-113. Sobre Alejandro Pidal, vegeu RUIZ GONZALEZ, David, " Alejandro Pidal o el posibilismo católico de la Restauración, posiciones doctrinales y práctica política ", a Boletín del Instituto de Estudios Asturianos, 1969, pp. 203-221, i FERNANDEZ ALMAGRO, Melchor, " D. Alejandro Pidal y su entrada en el gobierno de Cánovas de 1884 ", a Boletín de la Real Academia de la Historia, CXX, 1, 1947, pp. 231-248.

(60). SERRANO SANZ, José María, El viraje proteccionista en la Restauración. La política comercial española, 1875-1895, Madrid, 1987, pp. 105 i ss..

(61). Los dos primeros años de la Regencia, Madrid, 1889, p. 49. Un parell de dies després de la mort d'Alfons XII, Don Carlos escrivia a Valde-Espina per demanar-li " que calmes á los demasiado belicosos ", ja que " Conozco el ánimo varonil de mis indomables Voluntarios y temo que la muerte de Alfonso dé ocasión á que algunos de ellos sean extraviados por exceso de generosa impaciencia." A.M.F., Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1885, Don Carlos a Valde-Espina, Venècia, 27 novembre 1885 (còpia).

(62). MARTIN ALONSO, Aurelio, Diez y seis años..., p.29.

(63). Document reproduït a FERRER, Melchor, Historia del..., vol. XXVIII-II, doc. núm. 22, p. 31.

(64). A causa de les notables diferències en la transcripció d'aquest document que apareixen en les versions de Ferrer i Clemente, he optat per una via intermèdia, amb l'ajuda de la versió que també ofereix Martín Alonso. Ibid., doc. núm. 23, p. 32; CLEMENTE, Josep Carles, Bases documentales del..., vol. II, pp. 233-234, i MARTIN ALONSO, Aurelio, Diez y seis años..., pp. 29-30.

(65). REAL CUESTA, Javier, El carlismo..., p. 64. L'abast d'aquestes instruccions, excepte pel País Basc, ens és desconegut, però els indicis fan pensar que fou molt limitat.

(66). Una breu biografia del bisbe de Daulia, a Centenario del Tradicionalismo..., p. 217.

(67). Document reproduït a FERRER, Melchor, Historia del..., vol. XXVIII-II, doc. núm. 38, p. 47.

- (68). REAL CUESTA, Javier, *El carlismo...*, pp. 28-31.
- (69). " Manifestación de la Prensa Tradicionalista ", a *ESF*, núm. 4036, 22 agost 1888, p. 1. Document reproduït a *Obras de D. Ramón Nocedal*, vol. II, Madrid, 1907, pp. 1-62, i a FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, doc. núm. 48, pp. 62-90.
- (70). ARTAGAN, Barón de (Reynaldo BREA), *Políticos del carlismo*, Barcelona, s.d., p. 119; *Centenario del Tradicionalismo...*, pp. 229-230; ABANADES, Claro, *Dinastía insobornable*, p. 186; PEÑA e IBAÑEZ, Juan José, *Las guerras carlistas*, p. 362, o RODEZNO, Conde de, *Carlos VII...*, p. 224. La posició de Melchor FERRER en aquest tema (*Historia del...*, vol. XXVIII-I, pp. 102-103) és molt confusa. José ANDRES GALLEGO (*La política religiosa en España, 1889-1913*, Madrid, 1975, p. 26), d'altra banda, també sosté aquesta opinió.
- (71). Document reproduït a FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, doc. núm. 57, pp. 108-109.
- (72). Sobre el neo-catolicisme, vegeu URIGUEN, Begoña, *Orígenes y evolución...*
- (73). Document reproduït a FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, doc. núm. 57, pp. 108-109. No porta data. La datació del març, a partir de la premsa, a BENAVIDES, Domingo, *Democracia y cristianismo...*, pp. 126-127.
- (74). " Manifestacion de la Prensa...", p. 1.
- (75). Document reproduït a FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, doc. núm. 25, p. 35. CERRALBO, El Marquès de, " Monumento á Zumalacárregui ", a *El Estandarte Real*, núm. 31, octubre 1891, pp. 147-150.
- (76). Sobre el viatge, vegeu MELGAR, Conde de, *Veinte años con...*, pp. 136-147; FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, pp. 113-126, i (OLLER, Francisco de Paula), *Ramillete de flores republicanas ofrecido á Don Carlos en su reciente viaje á las Américas con un prólogo-dedicatoria á los liberales españoles por D. F.de P.O.*, Barcelona, 1887.
- (77). Document reproduït a FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, doc. núm. 26, pp. 35-36.
- (78). *Ibid.*, vol. XXVIII-I, p. 133.
- (79). Aquestes instruccions estan datades també a Venècia el 22 de febrer de 1887. A.M.F., *Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1887, Instrucciones para los Jefes Delegados y Subdelegados*, Venècia, 22 febrer

- 1887 (còpia). Les instruccions foren trameses a Valde-Espina a final de mes amb l'ordre de fer-les públiques, si era considerat necessari, "... únicamente á fines de Marzo, época en la cual me hallaré ya, Dios mediante, en el Nuevo Mundo." En aquesta mateixa carta, Don Carlos li explicava que en escollir-lo com a cap delegat principal, "... hé tenido en cuenta no solo tu gloriosa historia militar sino las condiciones de tu hidalgo carácter." A.M.F., Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1887, Don Carlos a Valde-Espina, Venècia, 27 febrer 1887 (còpia).
- (80). Document reproduït a FERRER, Melchor, Historia del..., vol. XXVIII-II, doc. núm. 39, p. 48.
- (81). " Manifestacion de la Prensa...", p. 1.
- (82). FERRER, Melchor, Historia del..., vol. XXVIII-I, p. 133.
- (83). A.M.F., Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1887, Don Carlos a Valde-Espina, Viareggio, 24 setembre 1887 (còpia).
- (84). Citat per REAL CUESTA, Javier, El carlismo..., pp. 66-67.
- (85). La més interessant, des del meu punt de vista, és la de BENAVIDES, Domingo, Democracia y cristianismo..., pp. 129-137.
- (86). Melgar, el juny de 1889, definia a Vildósola, director de La Fe, de la manera següent: "... Vildósola es un carácter infantil al q(u)e nada se puede fiar, y con la mejor fé del mundo comete cadetadas, q(u)e á todos comprometen, por lo cual hay q(u)e observar con él la regla de conducta de no tratarle coma á persona seria, y no perder de vista al hablarle q(u)e no se habla con un hombre, sino con un niño." M.C., C. V, núm. 23, Melgar a Cerralbo, Venècia, 21 juny 1889. Vegeu, també, en el capítol següent, amb motiu de les bodes de la filla de Don Carlos, les causes per les quals Vildósola no hi fou convidat.
- (87). FERRER, Melchor, Historia del..., vol. XXVIII-I, p. 134.
- (88). Document reproduït a Ibid., vol. XXVIII-II, doc. núm. 40, p. 49.
- (89). Document reproduït a Ibid., doc. núm. 41, p. 50.
- (90). Document reproduït a Ibid., doc. núm. 42, pp. 50-55. La citació, a la p. 53.

- (91). CAMPION, Arturo, " Carlismo, Integrismo y Regionalismo ", a *La España Regional*, vol. VI, 1889, p. 107. Aquest llarg article de Campi3n, publicat en diverses entregues, cont3 una interessant descripci3 del proc3s d'escissió carlo-integrista.
- (92). Sobre la visita de Pardo Baz3n a Don Carlos, vegeu MELGAR, Conde de, *Veinte años...*, pp. 110 i ss..
- (93). " Manifestaci3n de la Prensa...", p. 2.
- (94). Document reproduït a FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, doc. n3m. 43, pp. 56-58.
- (95). Document reproduït a *Ibid.*, doc. n3m. 44, p. 58.
- (96). Document reproduït a *Ibid.*, doc. n3m. 45, pp. 58-59.
- (97). Document reproduït a *Ibid.*, doc. n3m. 46, pp. 59-60.
- (98). Document reproduït a *Ibid.*, doc. n3m. 47, pp. 60-62.
- (99). ANDRES GALLEGO, Jos3, *La pol3tica religiosa...*, p. 31.
- (100). El febrer de 1890, Lluís Mª de Llauder va escriure un article on afirmava: " Rebosa ya todos los l3mites de lo concebible el 3dido m3s que humano con que me persigue El Siglo Futuro, la guerra de exterminio de que soy objeto de parte del grupo nocedalista y de sus protectores." LLAUDER, Luis M^a de, " Protesta ", a CC, n3m. 4633, 16 febrer 1890, p. 8. D'altra banda, sobre la implicaci3 de la maçoneria en l'escissió, vegeu CANAL i MORELL, Jordi, " La masoner3a en el discurso integrista espa3ol a fines del siglo XIX: Ram3n Nocedal y Romea ", a FERRER BENIMELI, Jos3 Antonio, coord., *Masoner3a, revoluci3n y reacci3n*, Alacant, 1990, vol. II, pp. 769-789.
- (101). PABON, Jos3s, *La otra legitimidad*, Madrid, 1965, p. 53.
- (102). RODEZNO, Conde de, *Carlos VII...*, p. 224.
- (103). *Ibid.*; OYARZUN, Rom3n, *Historia del Carlismo*, Bilbao, 1939, pp. 532-533, i BURGO, Jaime del, *Bibliograf3a del siglo XIX. Guerras carlistas. Luchas pol3ticas*, Pamplona, 1978(2^a ed. revisada), p. 695.
- (104). FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, p. 131.
- (105). Es la interpretaci3 que ofereix CARR, Raymond,

España 1808-1939, Barcelona, 1969, p. 341. Dos exemples més recents: GARCIA DE CORTAZAR, Fernando, " La Iglesia vasca: del carlismo al nacionalismo (1870-1936) ", a **Estudios de historia contemporánea del País Vasco**, Sant Sebastià, 1982, p. 215, i RODRIGUEZ DE CORO, Francisco, " Masonería y restauración en Guipúzcoa (1890-1896) ", a FERRER BENIMELI, José A., coord., **La Masonería en la España del siglo XIX**, vol. I, Valladolid, 1987, p. 349.

(106). FERRER, Melchor, **Historia del...**, vol. XXVIII-I, pp. 131-132; PABON, Jesús, **La otra legitimidad**, p. 56.

(107). LLUIS Y NAVAS, Jaime, " Las divisiones internas del carlismo a través de la historia. Ensayo sobre su razón de ser (1814-1936) ", a **Homenaje a Vicens Vives**, vol. II, Barcelona, 1967, pp. 331 i ss.; ANDRES GALLEGO, José, **La política religiosa...**, pp. 26 i ss.; BENAVIDES, Domingo, **Democracia y cristianismo...**, pp. 129-143; CAMPOMAR FORNIELES, Marta M., **La cuestión religiosa en la Restauración. Historia de los Heterodoxos españoles**, Santander, 1984, p. 44, o BARREIRO FERNANDEZ, José Ramón, **El carlismo gallego**, Santiago de Compostela, 1976, pp. 280-281.

(108). Carlos SECO SERRANO (Tríptico carlista, Barcelona, 1973, p. 155) manté que " La escisión integrista de 1885 venía larvándose desde quince años atrás." Em sembla una afirmació massa imprecisa, fruit d'una anàlisi excessivament rígida dels fets. El darrer treball publicat que aborda el tema de l'integrisme, concretament entre 1881 i 1888 a Catalunya - de fet, amb una òptica barcelonina, malgrat criticar la madrilenya que, segons ells, adopta l'anàlisi de Benavides -, obra de Joan Bonet i Casimir Martí, dedica un capítol a l'escissió de 1888, la lectura del qual suggereix la idea d'un conflicte que apareix sobtadament, sense massa precedents. D'altra banda, es descriuen els fets però no s'intenta d'explicar-ne les raons. BONET, Joan i MARTI, Casimir, **L'integrisme a Catalunya...**, pp. 555 i ss..

(109). URIGÖEN, Begoña, **Orígenes y evolución...**, pp. 289 i ss..

(110). Abellán, de manera paral·lela, fa referència a una "modernització" ideològica del carlisme després de 1876. ABELLAN, José Luis, **Historia crítica del pensamiento español.5.I. La crisis contemporánea (1875-1936)**, Madrid, 1989, pp. 456 i ss..

(111). " Carlismo ", a **Diccionario Enciclopédico...**, p. 698.

(112). El M. de F., " El Carlismo ", a **Revista de España**", vol. CXXIII, setembre-octubre 1888, p. 36. La resposta a aquest article, des de les files carlines, no

tardà massa a publicar-se. Així, El Correo Español del dia 10 d'octubre de 1888 contenia la resposta, signada per G.E., on es conclouia: "... una cosa podemos anunciar con toda seguridad; y es que si el carlismo ha de vivir con las torpezas de los liberales y morir con sus aciertos, debe V. tenerle como perpetuamente redivido." G.E., " Al Señor M. de F. ", a ECE, núm. 13, 10 octubre 1888, p. 1.

II. EL VIATGE DEL MARQUES DE CERRALBO
A CATALUNYA I EL PAIS VALENCIA.

" El señor marqués de Cerralbo - informava als seus lectors el Correo Catalán del 19 de novembre de 1889 (1) - piensa emprender un viaje por Servia, Rumanía, Bulgaria, Rumelia, Turquía, Dalmacia, y volver á Venecia por Graz, y á Madrid por Milan, Génova, Niza, Barcelona y Valencia." L'anada del Marquès de Cerralbo a Barcelona i a València - de fet, a Catalunya i el País Valencià -, en un viatge de propaganda i reorganització del partit carlí, que va ocupar una bona part dels mesos de febrer, març i abril de 1890, havia de ser la darrera etapa d'un trajecte iniciat el setembre de l'any anterior. Aquest personatge, que ja hem trobat en algunes de les pugnes internes del carlisme en els anys vuitanta, va assumir progressivament la representació del Duc de Madrid, en detriment del Marquès de Valde-Espina, que una volta superada la setantena - va néixer el 1817 i va morir l'any 1891 -, s'anava retirant de la vida política més o menys activa. Ermua, la vila nadiua de Valde-Espina, fou, precisament, amb Guernica i Bilbao, entre d'altres, una de les poblacions visitades per Cerralbo el setembre de 1889 en el decurs del seu viatge al País Basc, narrat, pas a pas, pel periòdic El Vasco. Allà, com a representant de Don Carlos i cap dels cercles tradicionalistes, va rebre l'homenatge dels carlins bascs i va estimular-ne la reorganització, ja plenament endegada a nivell estatal. D'aquesta manera, el dia 8 (2), a la Societat Tradicionalista de Bilbao, com a colofó del seu discurs, pronunciava les paraules

següents (3):

"(...) sé que me recibís con tan singulares muestras de afecto, no porque yo las merezca, sino por la sola razón de hallarme honrado con la representación de nuestro Augusto y amado Jefe, y mi venida y mi modesta persona os sirve para manifestación pública, solemne y terminante del amor, lealtad y bizarría con que la Infanzona Vizcaya sigue, acata y admira á su Rey.

Hoy no es día de recuerdos y suspiros; hoy es día de refirir esa lucha pacífica de la propaganda, el periódico, la tribuna y la organización: hagamos cuantos sacrificios sean necesarios para que sobre España brille única y resplandeciente la cruz de San Fernando, el estandarte de los Reyes Católicos, y en el brazo de la Justicia nuestras antiguas leyes, fueros y costumbres, y habremos cumplido con nuestra misión y nuestro deber.

Yo de poco puedo valeros, pero si de algo sirve un espíritu convencido, una voluntad entusiasta y una lealtad inalterable, recibidme á vuestro lado, no como á Jefe, sino como á querido y consecuente compañero que espera en la España tradicional la regeneración de nuestra histórica grandeza, de nuestra admirable monarquía y del venturoso reinado social de Jesucristo, al grito de viva el Rey, viva España y vivan los Fueros."

Vetllades literario-musicals, banquets, visites i excursions ompliren els dies passats al País Basc - Melgar va felicitar, en nom del pretendent, a Román de Zubiaga i Gustavo de Cobreros per la rebuda dispensada allà al Marquès de Cerralbo (4) -, abans d'iniciar la marxa cap a Austria, on havia d'assistir a les noces d'una de les filles de Don Carlos. El casament de Blanca i l'arxiduc Leopold Salvador - que la regent Maria Cristina intentà d'impedir, fet que feia exclamar la mare de la núvia (5): " ! Qué mundo tan malo y tan lleno

de pequeñeces y miserias ! Puede creer que Cristina ha hecho cuanto ha podido para desbaratar la boda de Blanca. ! Dios mío ! Ella está en nuestro puesto y no lo ignora, pues bien carlista era hasta que se casó. ¿ No puede siquiera dejarnos la felicidad de nuestros hijos ? " -, es va celebrar a Frohsdorf el 24 d'octubre, amb l'assistència dels prohoms del carlisme espanyol, excepte el Marquès de Valde-Espina i Navarro Villoslada, ambdós per qüestions de salut (6), i Vildósola i el Baró de Sangarrén, no convidats expressament per Don Carlos, que els considerava llavors "malos carlistas", i la seva esposa, a qui tots dos havien faltat, no només "como á Soberana, sino como á Señora"(7). Els Cerralbo van aprofitar l'ocasió per viatjar i alhora per conversar amb el pretendent, tal com aquest ho havia sol·licitat al Marquès setmanes abans per mediació de Melgar (8), la qual cosa, juntament amb d'altres circumstàncies, féu que la data d'arribada a Barcelona i, doncs, les del viatge per terres catalanes i valencianes, es mantinguessin incertes fins el darrer moment.

1. El Marquès de Cerralbo a Catalunya

L'octubre de 1889, els carlistes valencians van decidir d'ajornar la inauguració oficial del Cercle tradicionalista de València fins al retorn a la península de Cerralbo (9). A mitjan desembre encara no

hi havia cap data fixada - ni per aquest esdeveniment, darrera etapa del recorregut, ni per la primera, l'arribada a Barcelona -, malgrat que ja s'exhortava els simpatitzants a assistir-hi (10). Una carta de Venècia, transcrita a la premsa carlina, excusava el Marquès de Cerralbo de l'endarreriment del viatge (11):

" El marqués de Cerralbo continúa en esta ciudad acompañando constantemente al señor Duque de Madrid, con quien pasa casi todo el día, y de cuyos augustos labios recibe inspiraciones y órdenes para todo cuanto se relaciona con el entusiasta movimiento que anima al partido, ávido de trabajar y de servir útilmente á la santa causa que defendemos y al príncipe que la personifica y dirige.

Ese movimiento fecundo se revela en las inauguraciones incesantes de nuevos círculos, organismos á los que el marqués atribuye máxima importancia, considerándolos como el primero y más eficaz auxiliar para la organizacion de nuestras fuerzas, ya muy adelantada, y á la que nuestro ilustre amigo dará la plenitud de su desarrollo en cuanto regrese á España, de tal suerte que el partido carlista entre en un período de vitalidad política que demuestre y confirme su grandeza, sus condiciones y su valer.

Sé que el marqués de Cerralbo retrasa su visita á los círculos de Barcelona, Tortosa y algunos otros catalanes, así como su asistencia á la solemne inauguracion del de Valencia, rindiéndose á las afectuosas instancias de los señores Duques de Madrid, cuyos deseos son que los marqueses de Cerralbo pasen las fiestas de Navidad y Año Nuevo al lado de Nuestra Familia Real Proscripta, que el día 24, reunida en Viareggio, espera la gran alegría de recibir al archiduque Leopoldo y á la archiduquesa Blanca, de regreso de su viaje á Africa.

Si algunos de nuestros correligionarios se ven, como es natural, contrariados por el retraso en el viaje del marqués de Cerralbo, su patriotismo les hará bien pronto consolarse

de ese contratiempo y hasta aplaudirle cuando consideren las positivas ventajas que puede reportar nuestra comunión de que se prolongue ese íntimo contacto entre nuestro augusto Jefe y el prócer español, en el que tantas y tan legítimas esperanzas fundan nuestros amigos."

El gener, eren els mateixos carlistes barcelonins que demanaven un lleu ajornament: " Llauder, antes de caer en cama con la influenza, me escribió p(ar)a q(u)e aconsejase á V. q(u)e retrasara un poco su ida á Barcelona, pues si llegaba en plena epidemia, el retrainimiento producido por esta sería explotado por los nocedalinos como signo de frialdad carlista, mientras q(u)e si llega V. en época normal, el recibimiento será cosa nunca vista, pues hay grandes y largos preparativos.", li escriu a Cerralbo el secretari del pretendent (12). El Marquès, en una carta datada el 19 de gener a Roma, explicava al secretari de la Junta regional valenciana els motius que "... van retrasando mi llegada mucho más allá de mi voluntad." (13): les estades a Venècia i a Viareggio, "en servicio de nuestra gran comunión", i la precària situació de la salut pública a Espanya, amb la qual cosa "tal vez sea inoportuna y aun perjudicial mi llegada". Decideix, per tant, de restar uns dies més a Itàlia. Mentrestant, a Catalunya i a València continuaven els preparatius, i dia a dia creixia l'entusiasme entre els carlins (14). L'ajornament, no obstant, començava a preocupar seriosament Don Carlos (15):

"(...) Esto agita mucho al Señor, que ve en los periódicos de España la impaciencia con q(u)e es V. esperado, los grandes preparativos hechos para recibirle á fecha fija y las seguridades q(u)e todos dan de q(u)e llega V. sin falta.

Cree el Señor q(u)e tantos aplazamientos ofrecen gravísimos inconvenientes, y q(u)e no son los menores el que las gentes se fatiguen y se cansen y q(u)e la recepción de V., resulte menos lucida y menos entusiasta de lo que todos deseamos.

Por estas consideraciones el Señor agradecerá a V. muchísimo que apremie su ida y que procure llegar á Barcelona lo antes posible. Cada día de retraso será una mortificación para S.M., que quiere que lo sepa V., porq(u)e conociendo su corazón está seguro de q(u)e esa ida le dará á V. alas."

A la fi el Marquès de Cerralbo, acompanyat per la seva esposa i els seus fills, va arribar a Barcelona el vespre del dia 12 de febrer de 1890. Aquest mateix dia envià un telegrama a Venècia anunciant-ho, que Melgar i Don Carlos van respondre l'endemà i l'endemà passat, respectivament (16). El pretendent, entre d'altres coses, escrivia:

" Lleva á cada uno de los Círculos que visites mi saludo afectuoso, y agradáceles en mi nombre el celo y el entusiasmo con que te secundan.

A ellos y á los demás de España inculcales la idea de la gran importancia que atribuyo en los momentos actuales á esta manifestacion de nuestra vitalidad."

No era, tanmateix, la primera ocasió que el Marquès visitava Barcelona des de l'escissió integrista. Ja ho havia fet la segona quinzena d'octubre de 1888, amb

motiu de l'Exposició Universal, quan va assistir als actes preparats en el seu honor pel Cercle Legitimista, el Centre Tradicionalista i el Centre Catòlic Popular, que li permeteren de percebre l'estat del carlisme a Barcelona després dels esdeveniments dels mesos anteriors (17).

L'estada a terres catalanes del Marquès de Cerralbo l'any 1890 es va perllongar per espai de gairebé un parell de mesos, entre el 12 de febrer i el 9 d'abril, quan va pujar al tren per a dirigir-se cap a València. Va romandre a Barcelona més de la meitat d'aquests dies, i des d'allí va dur a cap sis sortides: a Vic i Olot, entre el 22 i el 27 de febrer; a Manresa, de l'1 al 3 de març; a Igualada i Capellades, els dies 9 i 10 de març; al sud de Catalunya, entre els dies 22 i 26 de març; a Montserrat, els dos primers dies del mes d'abril, i, per últim, una petita excursió a Vilanova i Sitges, el 7 d'abril (Vegeu el quadre de la pàgina següent) (18).

El dia 12, Cerralbo va ser rebut a l'estació per unes quatre-centes persones, entre les quals es trobaven "... los más caracterizados carlistas de Barcelona, pertenecientes á la nobleza, á las armas, á las letras, á la industria y al comercio." (19). Se l'acompanyà, juntament amb la seva família, a l'Hotel de las Cuatro Naciones, la seva residència en aquesta llarga estada a la ciutat. La destacable rebuda dispensada al Marquès,

**CALENDARI DEL VIATGE DEL MARQUES DE CERRALBO A
CATALUNYA I EL PAIS VALENCIA (12 FEBRER-11 ABRIL 1890)**

FEBRER

12-21 Barcelona
22-23 Vic
24 Vic i Ripoll
25-26 Olot
27 Olot, Banyoles i Barcelona
28 Barcelona

MARÇ

1-3 Manresa
4-8 Barcelona
9-10 Igualada i Capellades
11-21 Barcelona
22 Tarragona
23-25 Tortosa
26 Espluga de Francolí, Poblet i Montblanc
27-31 Barcelona

ABRIL

1-2 Montserrat
3-5 Barcelona
6 Barcelona i Gràcia
7 Vilanova i la Geltrú i Sitges
8-9 Barcelona
10 Vila-real i València
11 València

malgrat que fins aquell mateix dia a la tarda no s'hagués conegut l'hora d'arribada, permetia d'escriure al Correo Catalán (20) que es tractava de "... otra prueba elocuentísima de la importancia y arraigo que tiene nuestra causa en esta capital y de adhesión á la persona del Augusto Señor Duque de Madrid." L'endemà, dijous, Cerralbo va rebre nombroses visites i invitacions per a visitar cercles tradicionalistes de Catalunya - cal pensar que les activitats no estaven decidides encara, sinó que el calendari es va elaborar en aquests primers dies d'estada a Barcelona -, que continuaren el divendres al matí. A la tarda va visitar el Cercle tradicionalista de Barcelona, i al vespre assistí a una soirée en el seu honor a casa del president del cercle, Josep de España, amb la presència de part de la bona societat barcelonina: els marquesos d'Aguilar, de Sentmenat, de Ciutadilla, els Arnús, Brusi, etc.(21). La nit del dia següent, també en el seu honor, es va celebrar als salons del Cercle tradicionalista una vetllada artístic-literària (22), a la qual només podien assistir socis i comissions de fora, tot quedant-ne excloses les famílies "... en atención á que no habría sitio suficiente para todos."(23). Segons la premsa carlina hi acudiren unes vuit-centes persones: mitja hora abans de l'inici "...no había en el salon principal, ni en los inmediatos, en las galerías, pasillos, ni en sitio alguno del Centro, espacio desocupado."(24). La

distribució dels carlins al saló principal, presidit per un retrat de Don Carlos - vegeu les il·lustracions de l'Apèndix -, és significativa: a la presidència, el Marquès i la junta directiva del Cercle; al voltant de la presidència, "varios socios pertenecientes á la nobleza y al ejército carlista"; representacions de cercles tradicionalistes catalans, de la premsa carlina i comissions tradicionalistes d'arreu de Catalunya, i per últim, la resta de socis. La preeminència atorgada als socis de més categoria social i, especialment, als militars amb grau de l'exèrcit carlí era una constant de la vida carlina finisecular. Dues parts conformaren la vetllada. A la primera es van interpretar dues peces a càrrec d'un quintet, es llegiren uns textos literaris i Lluís Mª de Llauder pronuncià un discurs en el qual va elogiar Cerralbo, el Cercle tradicionalista de Barcelona i va acabar explicitant quines havien de ser les funcions dels centres tradicionalistes. A la segona part, noves poesies i peces musicals, el discurs del Marquès i un discurs de gràcies de Marià Fortuny. La sessió finalitzà al crit de "Viva el Rey" (25).

El diumenge 16 de febrer es va portar a cap un banquet al restaurant de Miramar - sembla que l'Ajuntament no va voler cedir el del Parc (26) -, amb un total de cinc-cents comensals, on "... se veian confundidos en amigable consorcio el aristócrata con el modesto obrero, el comerciante con el abogado, el jefe

con el simple voluntario: allí se realizaba, en una palabra, la verdadera democracia tan cacareada por los liberales y conseguida solamente por nosotros." (27). La presidència era novament ocupada pel Marquès i la junta, i a continuació es trobaven membres de la noblesa catalana, comissions dels cercles i representants de la premsa. A la fi de l'àpat començaren els brindis: dels senyors de España, Llauder, Oller, Viada i Lluch, Llasart, Mas, Muntadas i Sans - que ho féu en català -, i per concloure el Marquès de Cerralbo va llegir un nou discurs (28). El banquet va ser qualificat com un gran èxit per la premsa carlina. Al vespre, Cerralbo es personà al Cercle tradicionalista, on va llegir la carta que acabava de rebre del Duc de Madrid (29).

La següent setmana, fins el dissabte que emprengué l'anada a Vic, el Marquès va rebre diverses comissions de carlistes catalans, un grup d'estudiants tradicionalistes el dia 18, va visitar el bisbe l'endemà, així com d'altres persones, va assistir a missa a diverses esglésies i a una funció de la Pia-Unió de Sant Miquel, i també a un banquet on eren presents els membres de la junta del Cercle tradicionalista i les seves respectives famílies (30).

El balanç que d'aquests primers dies feia la premsa carlina catalana era molt positiu, clara mostra, escrivien, de la força del carlisme i dels insignificants efectes de l'escissió. El Correo Español

compartia aquesta opinió (31):

"... en Cataluña se ha producido ese espectáculo admirable de lealtad y adhesión á lo que representa el marqués de Cerralbo porque los organismos carlistas han llegado en aquella región á la edad adulta; porque la unión, la confraternidad y la unanimidad son allí tres hechos, y no tres utopias; porque la fe y la esperanza en nuestros ideales son allí dos verdaderas virtudes teologales; porque la conciencia del deber se ha elevado allí sobre todos los instintos y malas pasiones, y constituye hoy un poema noble que todos los carlistas debemos aprendernos de memoria, procurando andar hacia adelante y no de espaldas, sin torcer la vía, ni á la derecha, ni á la izquierda.

Los homenajes de amor y de cariño ofrecidos en Barcelona al ilustre poder habiente de D. Carlos, hablan más alto que la más fogosa y sazónada elocuencia. Con ellos se ha honrado el representado y el representante, y además con ellos se ha puesto de relieve que la última sedición no ha creado conflicto alguno dentro de nuestra causa, puesto que ésta conserva sus fuerzas genuínas activas, su varonil vigor, su poderosa fortaleza, puestas hoy como siempre al servicio de aquella bandera, á la cual ha vuelto los ojos el instinto de conservación de la sociedad española en los momentos de peligro, siendo terror de los verdugos de la patria."

Per al redactor de l'article, Leandro Herrero ("Tulio"), es tractava d'un exemple que aviat seria seguit per tota Espanya, d'una fita molt remarcable. Des d'un altre periòdic madrileny, El Cabecilla, el seu director mantenia també aquestes opinions i aprofitava, alhora, per afirmar que era el resultat de posar en pràctica les idees que aquest òrgan de premsa defenia des de feia ja uns quants anys, en el marc de la lluita a l'interior del partit, al costat de La Fe: " La Comunió

tradicionalista ha entrado por las vías de la actividad y de la propaganda que tanto ha encarecido EL CABECILLA en siete años de amargas luchas. Preciso se hace, pues, que todos coadyuemos á fomentar esa propaganda y esa actividad en las que el marqués de Cerralbo ha dado el primer paso." (32)

Si a les files carlines es respiraven aires d'alegria i optimisme, no podem pas afirmar el mateix pel que fa a les integristes, que es van dedicar des d'un bon començament a llançar acusacions i desqualificacions des de la seva premsa, tot provocant una veritable guerra de xifres, de respostes i contrarespostes i de desmentits. L'actitud que havia pres l'integrisme havia de servir, segons un periòdic carlí (33), per fer "... que los que todavía no les conocen suficientemente, se convenzan de una vez de lo que son esas gentes consagradas al Corazón de Jesús, que tienen á todas horas en sus lábios la palabra religión, y en cambio su pecho es una sentina de infamias y de maldades." Dos exemples poden il·lustrar l'actitud integrista. Els primers dies del mes de febrer el Diario de Cataluña, màxim òrgan dels nocedalins a Catalunya, va publicar continuats atacs als carlistes i especialment al dirigent barceloní España, amb motiu de la soirée que s'havia de fer a casa seva. El dia 11, a la fi, publiquen la notícia següent (34):

" Ayer se presentó en el piso primero de

nuestra Redaccion, acompañado de otro testimonio, (sin duda por no ir solo como los gallegos del cuento) el señor don José de España, intimándonos no sabemos si con la autoridad de Presidente carlista, que nos abstuviéramos de mentar el nombre de dicho funcionario público, ya que lejos de acudir á los tribunales de justicia (á quienes sin duda por alfonsinos recusa) apelaria á una partida de la cachiporra que tiene preparada que nos meteria la lengua en el c..."

I, dos dies després (35):

" Por lo visto nuestros flameantes leales continúan con sus instintos olímpicos.

Ayer tres bravucones fueron con intencion, al parecer, no santa, á casa del director del DIARIO DE CATALUÑA.

Advertimos á toda la grey leal que si, á falta de razones, para contestarnos, quiere continuar sus tradiciones porristas; estamos dispuestos á rechazar la fuerza con la fuerza, en uso de nuestro legítimo derecho de defensa, declinando la responsabilidad sobre los que, sin motivo justo, se atreven á armar camorra."

El Diario de Cataluña, juntament amb El Siglo Futuro, es va dedicar a posar en relació aquesta "partida de la cachiporra" amb Lluís M. de Llauder - la "bèstia negra" de l'integrisme català, i de l'integrisme, a seques -, fet que va provocar les seves airades protestes, en tant que gota que feia vessar un got ja pleníssim (36). Ahora es burlaven de Llauder per una caiguda que diuen que va patir en el decurs de la soirée: "... bailando el oloroso don Luis con la señorita del Valle, dió de bruces en el suelo." (37). Uns dies més tard, afegien (38):

" Ya hemos encontrado la causa de que D. Luisito estuviera tan resbaladizo la noche de la soirée de ...cachiporra (sic).

El órgano del desgraciado bailarín publica esto (es tracta d'un anunci de sabó que apareixia al Correo Catalán):

"¿ Sabéis como me compongo para estar tan fasihonable ?
Uso el jabon admirable de los PRINCIPES DEL CONGO."

Aquel dia como extraordinario que era, el Mansí carlista debió enjabonarse hasta las botas ...y velay."

Aquest és el to que acostuma a adoptar la premsa integrista, en el lustre posterior a l'escissió de 1888, quan es tracta de parlar dels carlins.

El segon cas, en aquesta ocasió referit directament a Cerralbo, aporta encara més claredat sobre el tema. Si en un primer moment s'havia criticat l'assistència del Marquès a la soirée d'España i a d'altres activitats de caire festiu, com ara banquets i vetllades (39), més endavant afirmen que Cerralbo va estar present a un ball de màscares - recordem que el Carnestoltes és ferotgement combatut en aquells moments tant per carlins com per integristes, per la qual cosa l'afirmació era greu - al Liceu. La primera vegada que es va apuntar la notícia es féu amb la següent fórmula (40):

"AVISO

La persona que se valió del correo interior para comunicarnos que el marqués de Cerralbo estuvo el sábado último en el baile

de máscaras del Liceo, se servirá presentarse á esta redaccion para ratificar con su firma el escrito, pues como no acostumbramos á dar crédito á noticias que no vengan justificadas, no queremos decir á donde fué el marqués al salir de la velada del casino carlista hasta que se descubra el autor del anónimo recibido."

L'avís és profundament malintencionat. L'endemà afegeixen que han rebut més detalls sobre el fet (41):
" Parece que se presentó el propagandista católico (!) en el ex-convento de Padres Trinitarios, convertido en aquella ocasion en gusanera de desenvueltas máscaras, avanzada la medianoche y acompañándole el Presidente del Círculo Carlista." La resposta del Correo Catalán va ser dura, però correcta (42): es negà l'assistència al ball del Marquès, "... que en toda su vida ha visto un solo baile de máscaras.", i s'apuntaven les causes de l'actitud d'aquest "procaz órgano del nocedalismo catalán", és a dir, les censures que darrerament havien rebut per part de les altes instàncies eclesiàstiques i l'èxit del viatge i revifament del carlisme. El Diario de Cataluña tornà a emprar la tàctica de l'avís, tot reconeixent que els carlistes tenien raó, que el Marquès no havia assistit al ball, però seguidament llançaven una corrua de qüestions que, de fet, eren noves acusacions. Així, per exemple (43): " ¿ En qué se diferenciaba del Marqués de Cerralbo aquel gentil personaje, de aspecto cortesano, que, con el presidente del Casino carlista, (que entró 5 minutos más tarde al teatro), contemplaba gozoso desde el palco número 11 la

baconal que el sábado de la penúltima semana tuvo lugar en el Liceo ? ". El dijous 28 de febrer, una vegada retornat a Barcelona després del viatge pel nord de la Muntanya catalana, el Marquès de Cerralbo va escriure una breu nota al director del Correo Catalán (44): " Ruego á usted que en su autorizado periódico niegue en mi nombre rotunda y solemnemente que yo fuera al baile de máscaras del Liceo; y sean estos renglones pública y terminante contestacion á la que alguien (es refereix al Diario de Cataluña, que el mateix dia havia afirmat amb total seguretat que el Marquès hi havia assistit i li demanava que es pronunciés sobre el tema (45)) solicita sobre este punto...". El comentari que el diari carlí fa d'aquesta nota adopta novament el to de l'anterior resposta: " Pierden, pues, el tiempo, los que no viven más que del chisme y de las mezquindades; porque, á pesar de todo, su causa se hunde y desacredita, precisamente por los medios con que la defienden." Lo Crit d'Espanya, d'altra banda, va qualificar l'estil emprat pels nocedalistes de "tavernari" (46) i va dedicar una vinyeta al Diario de Cataluña on es representava la redacció, amb la següent inscripció:

" Ara fá pocas setmanas
era aixó una redacció
mès ara ja fá alguns dias
que s'ha convertit en cort."

Al dibuix no hi faltava ni la caixa de les calúmnies ni les aixetes de les "patrañas", ni un porc que

representava el diari ni la típica referència a Tirado y Rojas - un redactor d'El Siglo Futuro que en el passat havia estat maçó - amb els símbols maçònics (47).

Les polèmiques anteriors no van quedar recloses a l'interior del tradicionalisme, sinó que afectaren fins i tot la premsa liberal, obligada, davant les evidències de falsedat, a rectificar notícies extretes del Diario de Cataluña (48). La qüestió del ball del Liceu fou la més notable, però no pas l'única. Es tractava d'un rebrotament de la dura pugna entre carlistes i integristes després de l'escissió - tema en el qual caldrà aprofundir de cara a comprendre'n les respectives situacions -, que es pot explicar, en aquest moment concret, a partir de tres elements: a l'integrisme català encara eren fresques les ferides provocades per l'agitada vinguda de Ramón Nocedal a Barcelona, amb els anomenats "fets de l'Olimpo", del fracàs de la qual acusaven els carlins (49); l'afirmació i la revifalla del carlisme a Catalunya significava alhora la feblesa i decadència de l'integrisme, només dissimulada per l'aparent fermesa de l'aparell periodístic, i, per últim, mentre el carlisme estava assajant de "modernitzar-se" en tant que estructura política, l'integrisme restava ancorat en el seu "vell estil" de fer "política", i, evidentment, la premsa no n'era cap excepció. Si bé en aquests primers dies del viatge de Cerralbo fou el Diario de Cataluña qui va

portar la veu cantant en la batalla endegada per l'integrisme, posteriorment, el relleu fou lliurat a les petites publicacions d'aquest mateix bàndol d'altres poblacions de Catalunya, i el pols es realitzà sobretot a l'entorn d'un tema: el ressò i èxit o fracàs del viatge de propaganda del Marquès de Cerralbo.

El dissabte 22 de febrer a la tarda, el Marquès de Cerralbo, acompanyat d'alguns dirigents carlistes catalans, va arribar a Vic, on l'estació "... estaba atestadísima de gente compuesta de todas las clases sociales y numerosos socios del Centro Carlista de Vich y del de Manlleu.", segons apuntava el Correo Catalán (50). Aquesta opinió no era compartida per l'òrgan integrista vigatà, El Norte Catalán (51): " El sábado por la tarde hizo su entrada en esta ciudad el Sr. marqués de Cerralbo, en medio del menor entusiasmo. Acudieron á la estacion del ferrocarril para darle la bienvenida un Sr. sacerdote, tres estudiantes, un caballero, varios payeses y gente del pueblo, hasta llegar al número de veinte ó veinte y cinco." Es tracta d'una nova mostra de la continuada guerra de xifres que va caracteritzar tot el viatge de Cerralbo a Catalunya a partir d'aquest moment. Un terme mitjà, més proper, però, a les dades dels propis carlins, sembla allò més fiable, tal com podrem comprovar més endavant. El vespre del mateix dia 22 es va celebrar una vetllada literàrio-musical al saló de sessions del Cercle tradicionalista

de l'Alta Muntanya de Vic (52). L'endemà al matí va visitar la ciutat i fou rebut pel bisbe, i al migdia tingué lloc un banquet en el seu honor, amb l'assistència, com el dia anterior, de les comissions dels pobles veïns. A l'àpat, a més, es trobaven "... acaudalados propietarios, gran número de carlistas que han hecho la última campaña, y, en una palabra, todas las clases sociales tenían representacion en dicho acto." Després de nombrosos brindis i de prendre cafè, el Marquès va visitar el convent dels franciscans i assistí a un lunch a casa del president del Cercle tradicionalista (53). El 24 al matí es dirigí a Ripoll i hi visità el monestir i va participar en un dinar ofert pels carlistes ripollesos. A la tarda retornà a Vic, on al vespre s'organitzà una nova vetllada (54).

El Marquès de Cerralbo i els seus acompanyants van sortir de Vic el 25 al matí i es dirigiren en tren a Sant Joan de les Abadesses, i en cotxe fins a Olot. A l'entrada de la ciutat "... apiñábase una multitud inmensa, viéndose entre la misma á todas las clases sociales. Muchos tradicionalistas lucian la clásica barretina catalana." (55). El Marquès fou estatjat, amb Llauder, Solferino i Falcó, a la casa d'un dels socis del Cercle tradicionalista d'Olot, al qual s'al.ludeix com a Sr. Sala, tractant-se a ben segur del comerciant Jaume Sala Seret, que vivia al número 1 de la plaça Catalunya, l'actual plaça Clarà o Parc, tal com se

l'anomenava també a l'època. Al saló principal de la casa la junta directiva del Cercle li va donar la benvinguda, i en un dels balcons assistí a la serenata que es féu en el seu honor (56). L'endemà, en un Olot cobert per la neu, va visitar els tallers d'estatuària religiosa El Arte Cristiano, guiat pel gerent Marià Vayreda, i després l'església de Sant Esteve, abans d'arribar al Firal, a la casa de Miquel Reguer, on s'havia de celebrar el banquet (57). El mal temps i les seves conseqüències varen minvar l'assistència de carlistes forasters a l'acte (58). Els comensals del banquet carlista foren exactament quaranta-vuit, tal com es desprèn del pagament fet a Joan Teixidó, àlies Campana, propietari d'una fonda olotina, que va ser l'encarregat de servir aquest dinar "á la catalana" (59). Un cop finits els nombrosos brindis es va aixecar la sessió amb el crit de "! Viva el Rey !". Al vespre es va fer una vetllada literàrio-musical als locals del Cercle tradicionalista, com sempre presidida per un retrat a l'oli de Don Carlos, amb l'assistència dels socis, comissions dels pobles de la província de Girona i representants d'altres centres. En aquest acte es va nomenar president honorari del Cercle Lluís M. de Llauder, i socis honoraris el Duc de Solferino i Joan Baptista Falcó, tal com havia decidit el dia anterior la junta directiva. A les dotze de la nit va finalitzar la vetllada (60). El dia 27 al matí la comitiva es dirigí a Banyoles, on dinaren en un banquet ofert pels carlistes

locals i van visitar la Joventut Catòlica, i tot seguit emprehueren la marxa cap a Girona i d'allí, en tren, cap a Barcelona (61).

A Barcelona el Marquès va descansar el divendres, i l'endemà, primer dia del mes de març, va prosseguir el seu viatge cap a Manresa. La rebuda dispensada a Cerralbo, segons el cronista carlí, va ser apoteòsica: " El recibimiento que se ha tributado al ilustre prócer ha sido grandioso é indescriptible; no se recuerda otro semejante en Manresa." I encara afegeix: " Los andenes, departamentos interiores y las afueras de la estacion estaban atestados de miles de personas, haciendo absolutamente imposible el tránsito." (62). L'explicació dels integristes de l'elevada concurrència a l'estació, que aquesta vegada no van negar, fou la següent:

" Por fin, el sábado, entre seis y siete de la tarde la Estacion del Norte rebosaba de gente. Componía en reducida parte la concurrència un grupo de leales que no se hubiera distinguido entre el gentío, ya por el relativamente corto número de sus individuos (de sesenta á ochenta, á todo tirar, y eso apelando á todos los recursos para que no faltase ni uno bajo pena de... amputacion) ya por la semi oscuridad que reinaba, á no llamar la atencion unos cuantos sombreros de copa (se estrenaron casi todos aquel dia) que resaltaban por encima del nivel de la muchedumbre. Acudieron allí muchos curiosos, casi todos liberales ó gente indiferente, atraidos por los bombos del periódico leal(es refereix a La Voz Manresana (63)), pero la inmensa mayoría de la concurrència estaba formada por grupos de la clase jornalera, que saliendo á dicha hora, (por ser sábado) de las fábricas, acudía á la

estacion presa de febril curiosidad para disfrutar de la presencia de un señor tan magnífico como se pintaba al Marqués por todas partes." (64)

De tota manera, com hem remarcat anteriorment i encara ho haurem de tornar a fer més endavant, les fonts carlines semblen més fiables, malgrat que també hagin de ser analitzades amb precaució. Així, sobre el mateix fet, l'arribada a Manresa, El Noticiero Universal escrivia (65): " Los andenes de la estación estaban atestadísimos de gente, que vitoreó con entusiasmo al Marqués." I afegia: " Reina indescriptible animación entre los carlistas, que en esta población son numerosos." Aquest periòdic, precisament, va ser criticat pels integristes catalans pel fet de cobrir la informació del viatge de Cerralbo. La resposta, després de remarcar la seva imparcialitat - l'havien cobert de la mateixa manera que la vinguda de Nocedal, escrivien-, era contundent: " La conducta del Diario de Cataluña es en esta ocasión poco digna de publicaciones que se estimen, pues la mentira dicha á conciencia de que se falta á la verdad, es un pecado muy feo, y más cuando se encubre con el manto de la hipocresía." (66)

Cerralbo s'estatjà a Manresa a la casa del fabricant Ignasi Vidal, a la plaça de Gispert. Al vespre, com a Olot, es va fer una serenata en el seu honor. El diumenge, com a les localitats anteriorment visitades, van tenir lloc un banquet i una vetllada

literàrio-musical (67). L'endemà va rebre les comissions carlines dels pobles veïns i també els oficials carlistes manresans, visità la ciutat i al vespre va assistir a la vetllada literàrio-musical oferta pel Centre catòlic (68). El dia 4 retornà a Barcelona, tot ajornant, a causa del mal temps, la visita a Montserrat. La valoració que Joan Baptista Falcó feia de la visita a Manresa era molt positiva (69): "... los obsequios y demostraciones de los tradicionalistas manresanos en obsequio al Marqués de Cerralbo, han sido verdaderamente grandes. Así lo han reconocido nuestros mismos adversarios y enemigos, quienes para desfigurarlas han tenido que apelar á la mentira."

El Marquès de Cerralbo va romandre uns dies a Barcelona. La seva salut, força delicada, sembla que s'havia ressentit amb els freds dels dies anteriors (70). El 9 de març prengué el camí d'Igualada, tot fent una llarga parada, no prevista d'antuvi, a Capellades (71). A Igualada es va celebrar igualment el banquet i Cerralbo es va incorporar el vespre a la vetllada literàrio-musical. Durant el dia es van produir alguns conflictes entre seguidors i detractors dels carlins (72). Tots els actes van tenir lloc al Cercle literari degut que els salons del Cercle tradicionalista no ho permetien. Falcó escriu que hi assistiren nombrosos carlistes: tres-cents, concretament, al banquet. El periòdic *El Diluvio*, ben poc afecte a la causa carlina,

xifrava també en tres-cents els assistents al banquet, i en mig miler els de la vetllada (73). En aquesta darrera es succeïren, com era habitual, poesies, peces musicals i discursos, tot destacant, a part del de Cerralbo, el del cap del carlisme català, Lluís Mª de Llauder, que desenvolupava una de les idees clau d'aquest viatge de propaganda, és a dir, la nova orientació que estava prenent i havia de seguir el partit (74). L'endemà va visitar l'església de Santa Maria, el convent dels caputxins, la residència dels escolapis i el Cercle catòlic d'Obrers. El migdia deixà Igualada en direcció a Capellades, on s'aturà abans d'emprendre el retorn a Barcelona (75). A la capital catalana va restar-hi per espai d'una setmana i mitja, en el transcurs de la qual va rebre comissions - de zuaus carlins el dia 12, posem per cas -, visità l'Espanya Industrial el dia 14, assistí a una junta del Cercle tradicionalista de Barcelona el 15 i a una vetllada literàrio-musical que aquesta entitat organitzà l'endemà, i encara a una altra de l'Acadèmia de la Joventut catòlica el dia de sant Josep, on el Marquès recità una poesia i llegí un discurs, entre moltes d'altres activitats (76). A la fi, el dia 22 de març, dissabte, va pujar al tren per a dirigir-se cap a Tortosa.

Conformaven, en aquesta ocasió, la comitiva de Cerralbo, a part dels ja habituals Llauder i Oller - que a més del rol concret que desenvolupaven, en

representaven un altre de caire simbòlic dins del partit a Catalunya: les vessants política i militar del carlisme -, Joan de Torrents, Manuel de Febrer, els Bobadilla, el Duc de Solferino i el Baró d'Albí, entre d'altres. En el trajecte cap a Tortosa feren parada a Tarragona, en una visita de caire informal que es va acabar convertint en una etapa més del viatge propagandístic del Marquès a terres catalanes. A l'estació de Tarragona els van rebre a l'entorn de quatre centenars de persones (77). Cerralbo va visitar la catedral, el museu, el seminari i les muralles de la ciutat, i el vespre assistí a un banquet i una vetllada ofertes pels carlistes tarragonins (78). L'endemà diumenge es van dirigir a Tortosa (79). Allà, la rebuda sembla que fou la més espectacular del viatge: quatre-mil persones segons la premsa carlina - " La expresada recepcion no tiene precedentes, y ningún personaje ha encontrado como Cerralbo acogida más imponente en este hospitalario suelo.", escrivia Falcó -, més de dos mil cinc-cents segons la liberal (80). El Marquès va ser allotjat a la casa de la Marquesa de la Roca, lloc, juntament amb la casa del canonge O'Callaghan, on s'estatjava també la resta de la comitiva carlina. Després de rebre diverses comissions - algunes, dels pobles de la comarca, havien arribat a Tortosa el dia anterior (81) - van assistir al banquet preparat en el seu honor als locals del Cercle tradicionalista (82). La majoria dels nombrosíssims brindis pronunciats feren

referència, com ja venia essent habitual tot al llarg del viatge, a la nova orientació del partit carlí - Olesa, en un brindis molt aplaudit pels concurrents, va dir, significativament: " Yo no sé si somos los mismos de ayer, pero veo que somos muchos más." (83) - i un, en concret, es va fer en català, a càrrec de Sans i Bori, per explícit desig de Cerralbo, que a la fi de l'acte va sortir del local mentre l'orquestra interpretava la Marxa Reial. L'endemà dilluns va visitar la ciutat, i al vespre assistí a la vetllada literàrio-musical que s'havia preparat en el seu honor i que va tenir lloc al Teatre principal, ja que el local del cercle era massa petit pel nombre de carlistes que desitjaven assistir-hi. El teatre es va omplir totalment (84) per tal d'escoltar peces musicals, poesies - Sebastià Sans i Bori en va llegir tres, novament en català - i els discursos dels dirigents carlins espanyols, catalans, tarragonins i tortosins. La vetllada va finalitzar a dos quarts d'una. El dia següent a la tarda, després d'haver rebut algunes persones, portat a cap algunes visites i despedit dels socis del Cercle tradicionalista, es va encaminar cap a Tarragona, on va rebre algunes comissions i hi va fer nit (85).

El dimecres, dia 26 de març, al matí, sortiren de Tarragona cap a l'Espluga de Francolí. A l'estació van ser rebuts, segons Falcó (86), per una "... multitud inmensa, entre la que habia numerosos propietarios y

representantes de varios pueblos, (que) invadía por completo el anchuroso andén." Des de l'Espluga es dirigiren en carruatge al monestir de Poblet, que van visitar abans de dinar (87). El banquet va tenir lloc a l'Hotel del balneari, entre Poblet i l'Espluga de Francolí, amb l'assistència d'unes cent cinquanta persones. Després de múltiples brindis a l'hora del "champagne", el Marquès de Cerralbo pronuncià un discurs. Una volta acabat el dinar retornaren a l'Espluga, i d'allí es van dirigir a Montblanc. Cerralbo fou acompanyat al seu allotjament, a la casa Sabater, on va descansar una estona, abans d'assistir a una vetllada literàrio-musical als salons del Cercle catòlic de Montblanc, en la qual s'alternaren, com a les anteriors, poesies, música i discursos. D'aquesta manera es posava fi al viatge al sud de Catalunya del president dels cercles tradicionalistes d'Espanya (88). Joan B. Falcó en feia la valoració següent (89):

" Los obsequios y manifestaciones de los carlistas de Montblanch coronaron dignamente el viaje del señor Marqués, que, á pesar de lo que dicen nuestros adversarios y en especial los rebeldes, que se han ocupado en el mismo mintiendo segun costumbre, ha sido verdaderamente triunfal, demostrando hasta la evidencia la virilidad de la Comunion carlista en Cataluña. Pláceme poder terminar estas correspondencias haciendo constar que cuanto llevo dicho se ha visto confirmado por los mismos periódicos liberales, salvo rarísimas excepciones, los cuales han reconocido la importancia de dichos actos, que tanta bilis han hecho tragar á los órganos de Necedal y Romea."

Entre els dies 28 de març i 9 d'abril el Marquès de Cerralbo va romandre a Barcelona, amb l'excepció de l'anada a Montserrat, els dies 1 i 2 d'abril, i l'excursió a Vilanova i a Sitges - convidat per Sans i Bori - el dia 7 (90). A Barcelona va fer algunes visites, a l'església del Pi o a les Adoratius, posem per cas. El dia 6, quan s'apropava el moment de deixar Catalunya, els Marquesos de Cerralbo van oferir un banquet als cercles tradicionalistes catalans, que va tenir lloc al restaurant de França (91). Hi participaren, a part de la família Cerralbo, els dirigents carlistes catalans i les seves esposes i els presidents dels cercles tradicionalistes o de centres de filiació carlista d'arreu de les terres catalanes. Va iniciar els brindis el Marquès, tot fent un balanç del viatge, de la "colosal manifestacion de amor y fuerza (que) habeis realizado en Cataluña". A mig brindis Cerralbo va llegir una carta de Don Carlos, del 2 d'abril, on se'l felicitava, en primer lloc, per les manifestacions de Catalunya (92):

" Mi querido Cerralbo: Mucho agradezco tu carta, elocuente resumen de tu viaje por Cataluña. ! Con qué orgullo hé visto las espléndidas manifestaciones de qué has sido objeto, y con qué entusiasmo hé leído los levantados discursos pronunciados por tí y tus dignos compañeros !

Aclamado tantas veces por el pueblo español, fácilmente imagino tu emocion al asistir á espectáculos semejantes.

No quiero que salgas de esa tierra de valerosos y de fuertes sin enviarte un saludo

de gratitud para todos los que ahí te han formado escolta de honor.

Díles que en ellos reconozco á mis fieles de siempre, á los que me dieron en el fragor de los combates la medida de su fé y de su heroismo, y en la tristeza del destierro la de su abnegacion y su constancia.

Repíteles que, segun frase tuya tan oportuna como gráfica, solo mi cuerpo vive expatriado, pero mi alma y mi corazon no han salido de España desde que abandoné, catorce años hace, su suelo bendito.

Gracias tambien, mi fidelísimo Cerralbo, por la exactitud escrupulosa con que has transmitido por dó quiera las palabras que yo te encargué, de cariño entusiasta para los carlistas, de atraccion para los que no lo sean, de paz, de perdon y de caridad para todos."

A la segona part de la carta, després de les felicitacions (93), es nomenava Cerralbo delegat de Don Carlos a Espanya, lloc vacant des de la mort de Nocedal - " Hubo un momento, va dir Llauder després de conéixer la nova, que murió un estadista que estuvo al frente de nuestra Comunion. Entonces decíamos: ¿ Quién lo sustituirá ? Hoy, ya lo sabeis, la Providencia lo ha sustituido designando al señor Marqués de Cerralbo." (94) -, una decisió que ben segur havia acabat de reafirmar l'èxit del viatge de propaganda a Catalunya. Escrivia el Duc de Madrid:

" La aclamacion popular de los leales te ha dado el nombre, con que ya te designaba mi confianza y mi cariño, de representante mio.

Repeséntame tal como me conoces, llevando un altar para España dentro del pecho, y no haya comarca que recorras donde no excites el celo de nuestros amigos por todos

los intereses nacionales."

I acabava la carta de la següent manera:

" No me despido de tí, mi querido Cerralbo, sin darte un encargo, tan dulce para tu corazon como para el mio.

Que tu último grito al salir de Barcelona sea, en mi nombre, un ! Viva Cataluña !, y el primero al pisar la ciudad del Cid y de don Jaime, un ! Viva Valencia !

A ambos contesta de antemano, desde el fondo del alma, con un ! Viva España ! que todo lo dice."

Després de llegir la carta - i assistir, segons Falcó, a "una verdadera explosion de entusiasmo" -, el Marquès de Cerralbo continuà el seu brindis, tot parlant dels cercles tradicionalistes, base de la reorganització del partit que ja havia emprès i que ara, legitimat com a representant regi, prosseguiria encara amb més empenta i decisió. La fi del seu parlament fou ben eloqüent (95): " Brindo, pues, por los Círculos tradicionalistas, que es como brindar por el Rey."

Després d'aguns brindis més s'alçaren de taula, i a la tarda el Marquès va visitar el Centre Moral Instructiu de Gràcia, presidit pel carlí Marià Fortuny, i va assistir a un lunch ofert pels carlistes graciencs (96). L'endemà passat al vespre va acudir al Cercle tradicionalista de Barcelona a despedir-se dels socis. Joan B. Falcó descriu així l'escena (97):

" El señor Marqués, visiblemente

emocionado, recorrió todos los salones, dedicando sentidas frases á los carlistas, estrechándoles la mano y manifestando cuánto sentía tener que partir de Cataluña. Imposible del todo es describir las escenas patéticas y entusiastas que tuvieron lugar en el Círculo. El entusiasmo de los sócios rayaba en delirio y los vivas repetíanse sin cesar.

Allí recibió el señor Marqués numerosas comisiones, aguerridos militares, entusiastas jóvenes, todos los cuales expresábanle en sentidas frases entrecortadas muchas veces por las lágrimas, su adhesión inquebrantable á la Causa que representa nuestro Augusto Jefe Don Carlos de Borbon.

Del espectáculo de anoche guardará grato recuerdo el digno Presidente de los Círculos carlistas."

El vespre del dia següent, 9 d'abril de 1890, el Marquès de Cerralbo pujava al tren que l'havia de conduir a terres valencianes (98).

2. " Colossal manifestacion de amor y de fuerza habéis realizado en Cataluña..." (99)

La llarga estada del Marquès de Cerralbo a terres catalanes havia permès, primerament, de copsar l'estat del carlisme i l'efecte dels incipients treballs de reorganització endegats, i, en segon lloc, de manera complementària, havia servit per afermar-los, justificar-los i, alhora, estimular-los. La visita a les diferents poblacions catalanes presentava, tal com hem pogut veure a l'apartat anterior, un esquema semblant, amb només lleus diferències entre una i altres. Rebudes triomfals, banquets, brindis, visites a la ciutat, recepcions, vetllades literàries, musicals o bé, més

generalment, literàrio-musicals, i discursos, formaven part de gairebé totes les sortides de Cerralbo i els seus acompanyants. La comunicació més oficialitzada entre el dirigent i els representants locals i les bases, deixant ara de banda reunions polítiques i converses informals, es produïa a través dels parlaments públics del primer: brindis en els banquets i discursos a les vetllades, únicament distingibles des del punt de vista formal o ritual.

Tot al llarg del viatge de propaganda, igualment com en el viatge al País Basc i Navarra de l'any següent i d'altres que va portar a terme més endavant arreu de la geografia peninsular, Cerralbo va prendre públicament la paraula en nombroses ocasions, tot culminant, cada vegada, en tant que moment estel·lar de l'acte, enfilalls de discursos o brindis de dirigents regionals, provincials o locals. Dels setze discursos - inclosos els brindis -, cinc foren pronunciats a Barcelona, un parell a Tortosa, a Vic i a Manresa, i un a Olot, a Igualada, a Gràcia, a l'Espluga de Francolí i a Tarragona (100). El trasllat d'aquests noms a un mapa de Catalunya permetria de disposar d'un primer apropament a la geografia del carlisme català durant la Restauració, que caldria completar, no obstant, tal com veurem més endavant, amb la incorporació del nucli lleidatà, poc desenvolupat l'any noranta, però molt actiu ben entrada la dècada. Hi destacarien tres zones: la Muntanya

catalana (Vic, Olot, Manresa, Igualada i les seves àrees d'influència), en el sentit geogràfico-cultural que li atorgava Balmes (101), Barcelona i el seu entorn immediat (Gràcia, posem per cas), i el sud-est de Catalunya (Tortosa, Tarragona, Montblanc, l'Espluga de Francolí i les seves respectives zones d'influència). Aquesta primera aproximació, incompleta malgrat que molt significativa de cara a adonar-se de quin era el país carlista que el Marquès de Cerralbo havia de tenir en compte, ens introdueix a la consideració d'un altre tema fonamental, que més endavant també haurà d'ésser desenvolupat: el carlisme de la fi del segle XIX, tot i que molt arrelat encara a les àrees rurals, va adoptar progressivament fórmules d'enquadrament específicament urbanes.

Si bé tots els discursos eren diferents, tant pel contingut com per l'estructura, hi ha tota una sèrie de temes i de recursos oratoris que apareixen repetidament, la consideració dels quals permet de conèixer els principals elements que configuraven tant l'objecte del viatge de Cerralbo, com el seu mateix desenvolupament. En una divisió que podria correspondre, a grans trets, a la seqüència passat-futur-present, malgrat la desitjada confluència de tots en el present, els punts fonamentals dels discursos, que sembla que generalment llegia (102), serien els següents: 1) el passat de Catalunya i el present, és a dir,

tradicionalisme i liberalisme, i el carlisme com a enllaç amb el passat i com a solució al present; 2) l'entrada del carlisme en una nova etapa, de propaganda i de gran activitat, que havia d'adoptar com a centres irradiadors els cercles tradicionalistes, i 3) les grans manifestacions tradicionalistes que s'estaven esdevenint a Catalunya amb motiu del viatge.

L'inici del primer parlament pronunciat per Cerralbo a Catalunya, el dia 15 de febrer al Cercle tradicionalista de Barcelona, constitueix una de les més clares mostres de les continuades referències que aquell féu al passat català. Així, deia (103):

" Yo os conocia tan de antiguo, como que os encontré de cuerpo entero en las canciones lemosinas del siglo XIII, en las Trobas de Febrer y de March, en la epopeya de Montaner y en las crónicas del Rey Don Jaime y del Conde de Osona: en fin, en cuanto se escribió de grande, heróico, de cristiano, sobre la sublime nacion de los Berengueres, que descendiendo de la montaña como un torrente de acero trajo á Carlo-Magno por testigo de sus primeras proezas, para despues asentarse en la llanura con esa serenidad de las fortalezas romanas y fundar metrópolis, colonias y ciudades, como Tarraco, Ampurias, Barcino, Ilerda y Tortosa; conquistar reinos como Nápoles, Sicilia y Cerdeña, con ánimo de catalanes y reducir imperios como el de Otsman en el Taurus y el de Bizancio en el Helesponto con ánimo de héroes: nación grandiosa que recibió la bendicion de san Pedro, que oyó la palabra divina de labios de san Pablo, que aseguró la Fe en sus concilios de tiempo de los Teodoricos y Theudis, de Recaredo y Sisebuto: que la selló con la sangre de sus hijos, Fructuoso, Augurio y Eulogio, Luciano y Marciano, Narciso y Severo y el Angel de Barcelona, la Virgen santa Eulalia: nacion que recibió confirmada por sus soberanos la mágica palabra libertad en sus fueros, cuando ella

habia aprendido en su conciencia y ejercitado en su justicia y lealtad el natural fuero del deber: y soberano y pueblo declararon la confortadora autoridad de la fe en el primogénito privilegio de la iglesia de san Justo y Pastor; la colonizacion militar en el de Cardona; la caridad en el de Agramunt; la costumbre y la justicia en los Usajes; la organizacion de la familia en el de Tortosa y la libertad cristiana en todos, y por manera especialísima en el de Montpeller: nación de los grandes alientos y los grandes destinos que tiene por Madre á España, por hermanas á Aragon, Navarra y Castilla, por hija á las Baleares, por vasallo al mar, por trono los Usajes, por dosel los Pirineos, por escudo la sangre de vuestro primer soberano, por bandera el estandarte de san Jorge, por corona el cielo, y por amor, egida y faro la Sacratísima Virgen, aquel Sol que reberverando luces de consuelo y esperanza brilla en el celestial picacho de Montserrat.

Salud gloriosa Cataluña: Cataluña tradicional: salud raza de héroes y pueblo de gigantes: salud mis hermanos por la sangre y el corazon, y maestros míos y señores por los méritos, las virtudes y los sacrificios."

O bé, en el discurs del 2 de març a Manresa (104):

" Yo le oía considerar - a Don Carlos - con admiracion como aquellos primitivos catalanes siguiendo á Bera proyectaron alzar una patria grande y sublime desde un solo peñon de los Pirineos; y su fé, su heroismo y sus mandobles llevaron sus banderas desde Olot á Gerona, desde Vich á Manresa, y parados aquí, descansaron sobre la cruz de sus espadas con el corazon en los ojos y los ojos en Montserrat, como si ya presenciarian el magnífico desfile de Wifredo por Barcelona, de Borrell II por Urgel, de Berenguer el I por el Rosellon, el II por Tarragona, el III por la Provenza, el IV por toda Cataluña, y en pos de ellos, á los Jaimes, los Pedros y los Fernandos llevar las barras rojas y amarillas de victoria en victoria, y de nacion en nacion, hasta abrazarse con Castilla en las carabelas de Colon, y con el más colosal dominio en la imperial corona de Carlos V."

Les referències a la història de Catalunya i d'Espanya són presents en tots i cadascun dels discursos. El comte de Rodezno escrivia que els discursos de Cerralbo "... eran, como toda su personalidad, ampulosos y altisonantes. Sus síntesis históricas, que empezaban en Recaredo y acababan plantando el estandarte de los Reyes Católicos en los muros de Granada, todo en un párrafo de difícil respiración, o sus cantos al árbol de Guernica, de copiosa paginación, entusiasmaban a las masas carlistas, no acostumbradas a este género de propaganda." (105). Les al·lusions històriques descenien des del passat nacional a aquells esdeveniments que, tot conformant-lo, tenien relació directa amb l'indret on es feia el parlament. D'aquesta manera, parlava de Balmes i Miquel dels Sants a Vic, dels volcans a Olot, o del Bruc i Ignasi de Loiola a Manresa. El Marquès de Cerralbo, gran afeccionat a la història, l'arqueologia i la història de l'art - les col·leccions artístiques, entre les quals destaca la de dibuixos (106), que anà adquirint tot al llarg de la seva vida, sobretot a les subhastes parisines, poden contemplar-se a l'actualitat al Museo Cerralbo, de Madrid, cedides a la "nació espanyola" per llegat testamentari del propi pròcer castellà -, posseïa un considerable bagatge de coneixements sobre temes històrics (107).

La gran Catalunya del passat, indestruïble de la grandesa d'Espanya, connecta directament amb el carlisme

per dues vies, la monarquia i la fe, que en el fons en són una de sola, la de la tradició. Una de les més nítides expressions d'aquesta relació es troba en el discurs pronunciat per Cerralbo a Olot, el dia 26 de febrer (108):

" Nosotros sabemos que la grandeza de España coincidió con la grandeza de la monarquía y el triunfo de la fé: nosotros sabemos que nuestros grandes Reyes fueron los más fervientes católicos, y que Berenguer el Grande, y Jaime el Conquistador, y San Fernando y Carlos V, si llevaron los confines de la Patria hasta donde marcharon con nuestra bandera, y todo fueron heroicidades y victorias, los tajos de sus mandobles y los botes de sus lanzas, y no se rindieron sino á la muerte, entregaron sus cuerpos á las austeridades de un sayal para entregar su último suspiro sobre los amantes brazos de la Cruz, de aquella Cruz que habia sido el emblema de sus pendones, el puño de sus espadas, y hoy tiene por grandioso pedestal el corazon magnánimo y heróico de Carlos VII."

I, més concretament encara, deia a Igualada: " Nosotros, pues, los carlistas, somos la raza de Viriato y de Sertorio, la de Recaredo y Pelayo, la de Wifredo y García Gimenez, la del Cid y Cortés, la de Carlos I y Carlos VII." (109). El Duc de Madrid era, doncs, l'actual representant de la monarquia tradicional, la darrera anella d'una cadena que les anteriors legitimaven. Era "... el descendiente de Borrell el Justo, de Berenguer el Grande, de Jaime el Conquistador, y de Martin el Humano..."; el seu cor, d'altra banda, era "... tan tradicional como el de Berenguer I, tan nobilísimo como el de Berenguer IV, tan heróico como el de Jaime I, tan

católico como el de Felipe II y tan español como el de los Reyes católicos." (110)

Si Don Carlos, el pretendent-rei Carles VII, formava part de la monarquia tradicional, el carlisme, en general, connectava amb el catolicisme dels avantpassats i, més encara, amb la tradició i tot el que aquesta significava i comportava (111). Existia una fisura, això no obstant, entre el passat i el present, que feia que malgrat Don Carlos fos el successor "legítim" d'aquests reis tradicionals, no ocupés el tron espanyol, que el catolicisme fos "combatut" i la tradició "bandejada". Aquesta fisura, provocada per l'aparició de la "revolució", havia abocat Espanya en el "nefast" període del liberalisme, que encara llavors perdurava. Cerralbo, després de visitar Poblet, pronuncià un discurs centrat en aquesta fisura, tot emprant el monestir - les que aleshores qualificà de "vergonzosas ruinas de Poblet" (112) -, com a realitat i símbol alhora. La situació posterior, la present també, són caracteritzades pel dirigent carlí com a horripilantes (113). El passat tradicional és, tothora, el punt de comparació desitjat (114):

" Desgraciadamente nos tocan tiempos en que los hombres, debilitada su fé - diu a Barcelona el 15 de febrer -, han empequeñecido todos sus pensamientos y todas sus acciones: atacan la monarquía por su origen divino y su misión augusta y por ser indestructible muralla que no se rinde al ataque de los ambiciosos que necesitan paso franco para sus demasías y su beneficio: han rayado de las

leyes el móvil espiritual y cristiano para convertirlas en mercancía privada de la equidad y la justicia; han adulado á los pueblos con ideas de fraternidad general para demoler con el ariete de las pasiones los baluartes de los fueros en donde el espíritu regional se mantenía fuerte y vigoroso al amparo de la justicia, al impulso de la gloria, sobre un terreno conquistado con la punta de su lanza y el ardimiento de su corazón, un territorio que vivía próspero y feliz á la vista de su administración, á la voz de su Concejo y á la sombra de su Iglesia: proclaman el imperio de la ciencia y el beneficio de la educación, y en su injusto afán centralizador cierran más de la mitad de universidades antiguas españolas; se apoderan de los bienes de colegios tan celeberrimos como el de Anaya en Salamanca, Santaella en Sevilla, Torquemada en Avila, San Francisco de Borja en Gandía, Da Costá en Osma, Córdoba en Estella, Cervantes en Tarragona, y tantos otros que fueron corona de sus fundadores, voz de la ciencia, ejemplo del estudio, eco de la Iglesia y gloria de España."

L'única solució al "desastre", del qual el centralisme, el caciquisme o bé la irreligiositat són només alguns aspectes, és el carlisme, que enllaça amb el passat anterior a la fisura, essent-ne el més genuí continuador. D'aquesta manera, deia als vigatans: "...hoy es ocasion de levantar el pensamiento á los grandes desastres de la patria para remediarlos, el corazón á las grandes virtudes políticas para fortalecerlas y el recuerdo á los grandes fastos de nuestra crónica para imitarlos; y defensores de la verdad y de las tradiciones, presentarnos dignos de nuestra mision y continuadores de nuestro espléndido pasado."(115). I, encara, postil.lava en el brindis de Tortosa: " Nuestra historia no solo es garantía, sino

terminante y probada realidad."(116). Els discursos del Marquès de Cerralbo no contenien, no obstant, ni anàlisis detallades dels problemes ni solucions concretes, ans referències abstractes i declaracions grandiloqüents - allò que Domenach anomenà la regla de desfiguració a la propaganda política (117) -, nivell en el qual es produïa, tal com Alvarez Junco ha mostrat pel cas de Lerroux (118), la sintonia entre l'orador polític i els oients en aquesta mena d'actes.

Uns lustres abans, la forma de materialitzar la liquidació del liberalisme passava per la lluita armada, però, en canvi, en aquests moments, una vegada produïda l'escissió dels nuclis integristes (119), era la política activa i pacífica, la sortida del retraïment i la política d'atracció, la via a seguir. En el discurs a la ciutat d'Olot ho exposava amb les paraules següents (120):

" Que esta política, esta marcha y este desquiciamiento no puede seguir, es evidente: y tambien que es imprescindible á los verdaderos españoles servir y tomar la causa de España antes que la nacion de Isabel la Católica y Felipe II sea un inmenso hospicio y una inmensa inclusa: y como ya no es hora de condolernos en el rincon de nuestro hogar y en el seno de nuestra familia ni de que abandonemos el fruto de nuestros trabajos y de nuestros esfuerzos en las despiadadas manos del recaudador de contribuciones, como ya no es hora de que aguardemos la de la angustia sin remedio, es necesario que los verdaderos españoles, los católico-monárquicos pensemos en la regeneracion del pueblo, en la restauracion de la Monarquía y de la Fe, y dejando el aislamiento y oscuridad de las Catacumbas, salgamos á la luz plenísima del

sol, á la actividad de la vida, de la política activa y pacífica por el rucho en la palabra, con la influencia, con la propaganda y con la organización."

I afegia:

" Esto vienen á ser los Círculos Tradicionalistas; á esta imperiosa necesidad vienen á subvenir los Círculos; á este resultado encaminamos nuestros esfuerzos de hoy día, preparando y disponiendo el de la salvación completa y general.

(...)

Para corresponder á la confianza del Rey, para acatar sus órdenes y cumplir sus deseos y que los Círculos Tradicionalistas lleguen á su completo desarrollo, es preciso que en ellos se congreguen todos los carlistas, y de esta unión de convicciones, esfuerzos y voluntades se conseguirá el éxito que merecemos, que esperamos y que Dios nos concederá para salvación de España."

Els cercles tradicionalistes, així doncs, havien de constituir el nucli de la nova organització del partit carlista. Per aquesta raó esdevenen referència constant en gairebé tots els discursos pronunciats en el decurs del viatge - en bona part, un viatge de reorganització, no ho oblidem - del Marquès de Cerralbo a terres catalanes. Insisteix molt en aquest tema en el primer discurs a Barcelona, així com en el del 16 de març i sobretot en el de l'homenatge als cercles tradicionalistes catalans, però també a Olot, Vic, Igualada i Tarragona; hi fa al·lusions més tangencials, en canvi, a Tortosa i en el brindis de Vic del dia 23 de febrer. Al Centre catòlic de Manresa o al Centre Moral Instructiu de Gràcia, els discursos de Cerralbo són d'un

altre estil - de caràcter específicament religiós, igualment com a l'acte de la Joventut catòlica de Barcelona -, i és lògica la no existència de referències directes als cercles tradicionalistes, però sí, en canvi, un bon nombre al paper i la necessitat de les associacions catòliques (121). El parlament llegit pel pròcer castellà el 6 d'abril en el banquet ofert per ell i la seva esposa als cercles de Catalunya, compendia les múltiples referències fetes durant el viatge. Deia, així (122):

"... es conveniente y necesario declarar que estas manifestaciones de la inestinguible y poderosa vitalidad de nuestra gran Comunion en los Círculos se han desarrollado y por ellos conducido, bastaria esta afirmacion y este espectáculo para la más gloriosa y terminante sancion de lo que pueden realizar los Círculos, y como son la voz y el corazon del carlismo, por lo tanto llevad á todas partes el deseo y el propósito de crear tantos como sean las localidades en que logramos elementos para constituirlos, y si se atiende á esta circunstancia, seguramente en el presente año reuniremos centenares de Asociaciones que al tremolar en su puerta la Bandera tradicional, como casas del Rey, logremos organizar los muchos millares de españoles que son nuestros hermanos de creencias y de esperanzas."

El propi desenvolupament del viatge de propaganda i reorganització, considerat un gran èxit pels carlins, era el tercer dels elements que més amunt hem destacat en tant que repetidament present en els discursos de Cerralbo. En tots i cadascun dels parlaments, des del primer de Barcelona al darrer, el Marquès féu esment de les grans manifestacions que

s'estaven produint a Catalunya amb motiu de la seva estada - " A grandes manifestaciones carlistas he asistido en esta heroica, leal y bizarra tierra de Cataluña...", assegurava a Tarragona (123) -, símbol, a la vegada, de la fidelitat dels carlistes al Duc de Madrid, a través del seu representant, i de la vitalitat del carlisme català, que permetia dipositar moltes esperances en el futur. Cerralbo, fins i tot, arriba a qualificar, retòricament, el seu viatge com a preludi del de Don Carlos (124): " Entré, pues, por las puertas de la esperanza, y al visitar Cataluña me ha parecido ir recorriendo la via triunfal que vuestras convicciones y vuestros sacrificios están disponiendo para el viaje definitivo, grandioso y estaurador de Don Carlos hasta el sòlio de nuestros grandes Reyes." A les al·lusions a les "grandes manifestaciones carlistas" dels dies anteriors, a cada parlament es sumava la referència a les de la població on aquest tenia lloc. D'aquesta manera, en el discurs de Cerralbo a Barcelona poc abans d'abandonar terres catalanes, es fa un balanç general de les anteriors setmanes:

" Señores: al considerar aquí reunidos á los distinguidísimos Presidentes de los Círculos católico-monárquicos de Cataluña, y jefes de provincias y distritos, al levantarme en su presencia paréceme que pasan de nuevo ante mis ojos en admirable desfile cuantos entusiastas carlistas tuve la suerte de conocer en mi largo viaje por esta noble tierra y la honra de estrechar la mano: aún paréceme escuchar aquellas calurosísimas aclamaciones al Rey, que naciendo en la ejemplar Barcelona y retumbando en las

montañas de Olot, corrían por las llanuras de Vich y de Bañolas á repercutir en las cimas de Manresa y de Igualada para seguir por la imperial Tarragona á las espantables ruinas de Poblet, y de allí, como un ciclón de patriotismo cruzando la lealísima Espluga y la histórica Montblanch, encender el rayo en los electrizados corazones de Tortosa, que en nombre de Cataluña se abrazaba por el Ebro con toda la emocionada y heroica y leal España carlista: admirable derrotero que recuerda y asemeja el mismo que recorrió con la cruz, la patria y la corona, caminando sobre los pechos, las adargas y los mandobles de la Reconquista; y que como entonces y ahora ponía por término de toda carrera, como homenaje de toda victoria, y móvil de toda hazaña subir á la inmediación del cielo para dejar en la región de las nubes una oración, un voto y una corona á los pies de la Sacratísima Virgen de Montserrat.

Sí, vosotros sois los dignísimos representantes de las grandiosas manifestaciones que en estos dos últimos meses han conmovido y esperanzado á la Patria que atónita y embelesada contemplaba como el espléndido sol de la redención surgía de entre las limpias aguas del Ter y del Llobregat.

Largas y minuciosas relaciones se han publicado de estos incomparables actos, pero nosotros, nosotros que las hemos presenciado, sabemos cuan distantes anduvieron de la realidad, porque la explosión ardentísima de los corazones no se describe tan fácilmente como el desfile de comisiones, el bullicio de las serenatas, el servicio de los banquetes y el discurrir por calles y plazas de clamorosas y nobles muchedumbres gritando ¡viva Don Carlos!.

Mucho han contado los periódicos, mucho han dicho, pero todos sabeis que fué mucho más.

Colosal manifestación de amor y fuerza habeis realizado en Cataluña..."(125)

Satisfet pel resultat de la seva missió a Catalunya, el Marquès de Cerralbo pujava al tren a Barcelona el novè dia del mes d'abril per tal de

dirigir-se a terres valencianes, on tenia la intenció de continuar el seu fructífer viatge de propaganda.

3. El Marquès de Cerralbo a València

Al principi d'aquest capítol vèiem com els carlistes valencians havien ajornat la inauguració del Cercle tradicionalista fins al retorn de Cerralbo a Espanya i, com que la data d'aquest havia estat una incògnita fins el darrer moment comportava, de la mateixa manera, incertesa en la de l'arribada a València. Els preparatius s'anaren ultimant en el decurs de l'estada del pròcer castellà a Catalunya, alhora que els ànims dels carlins de València anaven en augment a mesura que el viatge esdevenia exitós. El 7 de març una comissió valenciana, formada pel director d'El Centro i un soci del Cercle tradicionalista, es van desplaçar a Barcelona per tal d'entrevistar-se amb el Marquès de Cerralbo de cara a concretar l'anada a la ciutat del Túria (126). Els socis del Cercle es reuniren quan van tornar els comissionats, que els informaren que Cerralbo hi aniria després de Pasqua - " El retraso de Valencia hasta Pascua es muy natural y muy justo. El Rey lo comprende y lo aprueba...", escrivia Melgar al Marquès el dia 21 de març (127) -, i "... que si no lo hacia antes era porque le retienen antiguas amistades de partido." En aquella reunió es decidí ja un primer esbós de programa d'actes: inauguració del Cercle, discursos,

banquet, una paella a l'Horta i una "gira campestre en uno de los pueblos de la provincia", tal com informava el Correo de Valencia (128). Els darrers dies de març i la primera setmana d'abril van servir per acabar de fixar els detalls i per a trametre les invitacions pels actes dels dies 11, 12 i 13, que havien d'ésser, tant o més que els precedents, molt grandiosos.

A mitjan març, el periòdic carlista valencià El Centro feia una crida - no era ni la primera ni encara menys la darrera - a rebre Cerralbo de la mateixa manera que ho estaven fent a Catalunya (129):

" A pesar de los señalados triunfos que está recibiendo en Cataluña el señor Marqués, tiene vivísimos deseos de venir á Valencia, y así lo manifiesta continuamente á catalanes y valencianos.

Mucho le satisfacen las muestras de aprecio y estimacion que está recibiendo diariamente de los tradicionalistas de Cataluña, pero su constante anhelo es venir á esta encantadora ciudad y estrechar la mano de estos heróicos y esforzados voluntarios valencianos que tan alto y bien sentado dejaron el buen nombre de su patria en los campos de batalla.

El Marqués tiene formado un concepto de Valencia, que nos es muy honroso; espera mucho de los valencianos, y nosotros no debemos defraudar sus esperanzas.

Dispongámonos para recibirle como es debido y para festejarle como merece. Ya que la ocasion se presenta tan propicia, demostremos con los hechos que el partido carlista en Valencia es fuerte, vigoroso y robusto.

Si hacemos esto, tendremos mucho adelantado para lo sucesivo."

Aquest tipus de crides foren constants a les setmanes anteriors a l'arribada del Marquès a València. En una de les darreres que va publicar El Centro, es podia llegir (130):

" Todos vuestros tenéis conocimiento del viaje triunfal que ha realizado por Cataluña el prócer por tantos conceptos ilustre que ha de llegar á esta ciudad en la semana próxima; todos vosotros sabéis que en la nobilísima Cataluña nuestro partido ha dado muestras de vitalidad que han causado asombro y estupefacción; todos vosotros recordaréis lo que allí se ha dicho y se ha hecho.

Ese hombre, que entre aplausos delirantes y vivas entusiastas ha recorrido toda Cataluña; ese hombre, á quien todos nuestros correligionarios han obsequiado con esplendidez, y pueblos enteros agasajado con cariño; ese hombre, que con su palabra elocuente y arrebatadora ha conseguido realizar la gloriosa resurrección del partido, va a llegar muy pronto á Valencia, va á conocernos, va á estrechar nuestras manos, va á conocer la situación de nuestro partido en Valencia, va á pulsar con tacto y delicadeza nuestra comunión (...).

(...)

Esta es la hora de probar ante el mundo entero lo que es el partido carlista y lo que vale; y los que tantos sacrificios hemos hecho en aras de la patria; los que todavía, gracias á Dios, permanecemos fuertemente abrazados á la gloriosa bandera de la España católica y tradicional, ya que la ocasión se presenta tan propicia debemos probar, como lo han probado los catalanes, que aún hay partido carlista, y que aún quedan descendientes de aquellos que supieron luchar como valientes y morir como héroes.

(...)

! Carlistas valencianos !

Con la venida del señor marqués de Cerralbo se nos presenta una ocasión muy propicia para dar una prueba más de la

perfecta cordialidad que reina en nuestra comunión, y para dar también un solemne mentís á los que tienen el necio empeño de asegurar que el partido carlista está muerto. Nada más queremos decir.

Nuestros amigos, prestando un valioso concurso á la fiesta, prestarán un servicio á la comunión tradicionalista."

Les crides als carlins valencians s'havien anat intensificant a mesura que s'apropava el dia decisiu, tot creant, d'una banda, un estat d'animació i optimisme entre els rengles carlins i, paral·lelament, d'inquietud i fins i tot indignació entre els seus detractors. Un cert estat, en definitiva, d'ebullició i crispació que podia esclatar en qualsevol moment.

El Marquès de Cerralbo, la seva família i alguns destacats carlistes que l'acompanyaven havien sortit de Barcelona el vespre del dia 9 d'abril. A dos quarts de dotze van arribar a l'estació de Tarragona, on se'ls afegí el Marquès de Valde-Espina (131). L'endemà de bon matí es trobaven ja a Vila-real, on la rebuda, segons Falcó, fou multitudinària: "... fueron objeto de una grandiosa recepcion por millares de carlistas..."(132). A Vila-real assistiren a missa i posteriorment van rebre la visita de nombroses comissions de la província als salons de la casa del propietari Font de Mora. Tot seguit la comitiva fou obsequiada a l'hora d'esmorzar amb un banquet, a la fi del qual pronunciaren brindis Llauder, Valde-Espina i Llorens, i Cerralbo va llegir un discurs, que constituïa un cant a l'"heròica patria de

San Vicente Ferrer". Els dirigents carlistes pujaven al tren a quarts de dues del migdia en direcció a València (133). Si a dos quarts de dues en punt, Joan B. Falcó enviava un telegrama al Correo Catalán per tal d'informar de la despedida de Vila-real, una hora abans era el corresponsal a Madrid del Diario de Barcelona qui en posava un, on es llegia (134): " Aumenta la agitacion entre los liberales de Valencia contra los carlistas; se preparan manifestaciones, se teme que ocurran choques y el vecindario está alarmado."

Ja feia uns quants dies que es preveien aldarulls a València amb motiu de l'arribada de la comitiva carlina i, així, les mesures de seguretat havien estat lleugerament reforçades. L'estat d'excitació havia anat creixent entre carlins i liberals, i sobretot republicans. La pròpia lluita político-social a València - una ciutat molt conflictiva en aquesta època, com reconeix Alberto Gil Novales (135) - i en el seu radi d'influència, s'afegia en aquesta ocasió a d'altres factors, tals com el record de vells esdeveniments no suficientment llunyans i menys encara oblidats, o, sobretot, l'inesperat revifament del carlisme, amb la consegüent reaparició del "perill carlí", després dels èxits de Cerralbo a Catalunya i el desig de repetir-los al País Valencià. Periòdics com ara **El Liberal** o **El Mercantil Valenciano** atribuïen, en bona part, la indignació de liberals i republicans a la

publicació de la darrera carta de Don Carlos al Marquès de Cerralbo. La Correspondencia de España, d'altra banda, publicava el telegrama següent, datat el dia 9 a la ciutat de València: " Han aparecido algunos pasquines excitando á los republicanos á que acudan con pitos á la estación para recibir al marqués de Cerralbo. Estos se han agotado en los comercios." El Liberal, per la seva part, en publicava un altre, també datat a València, on es podia llegir:

" Mañana llega el marqués de Cerralbo. Los tradicionalistas preparanle el recibimiento tratando de hacer ostentación de fuerzas.

Por este motivo existe gran excitación entre los liberales, irritados por los alardes de los carlistas.

Esta noche han circulado hojas impresas en que se llama á los liberales para que acudan mañana á la estación para realizar una contramanifestación."(136)

Al diari valencià Las Provincias, el mateix dijous 10 d'abril, després d'anunciar l'arribada prevista per aquell dia del dirigent carlista, afegien que " Es de temer que dicho viaje dé motivo á manifestaciones desagradables." Abonaven aquella impressió els cartells fixats i els fulls repartits tot convidant els "liberals" a "rebre" adequadament Cerralbo a l'estació. Malgrat l'efervescència que es podia detectar a la població, escrivien: " Confiamos mucho en la sensatéz del pueblo valenciano, y creemos que la divergencia de opiniones no producirá un choque desagradable."(137)

En els darrers moments els dirigents carlins aconsellaren moderació i prudència als seus - per exemple, es va demanar que Cerralbo no fos vitorejat a l'arribada a l'estació -, en previsió de conflictes greus. El *Correo Español* del dia 10 d'abril recomanava també sensatesa als republicans valencians, com n'havien tingut els catalans, i afegia: " Esperamos que el Gobierno del Sr. Sagasta sabrá mantener enérgicamente los derechos constitucionales que nos asisten para propagar pacíficamente nuestros ideales, teniendo á raya á la patriotería bullanguera, inculta y adocenada, para que no se repitan escenas vergonzosas que son afrenta de la antigua política liberal."(138). Així mateix, una comissió de carlistes valencians s'entrevistà diverses vegades amb el Governador civil per tal d'advertir-lo del perill i obtenir unes mínimes garanties de seguretat. El Marquès de Cerralbo ho contava a la sessió del 16 d'abril al Senat de la manera següent:

" He recorrido varios puntos de Cataluña, y con las seguridades que me daban aquellos antecedentes de mi viaje, emprendí el de Valencia. Sin embargo, mi propia desconfianza y ¿ por qué no decirlo tambien ? el recuerdo personal del señor Cánovas del Castillo y las advertencias de algunos amigos, me hicieron aconsejar é imponer enérgicamente á los míos la mayor moderacion, la más alta prudencia; hice que varios de ellos visitaran al señor Gobernador, y una, dos y muchas veces fueron á realizarlo, y aun el mismo dia del suceso por la mañana fué llamada por el señor Gobernador la Junta que anteriormente había ido á preguntarle su opinion y á oír su consejo, repitiéndoles de nuevo, cuando á él se presentaron, que no habia dificultad ni peligro; que podia ir perfectamente á Valencia

porque no habia de causar conflicto alguno, y que sólo me exponía á una silba."(139)

Sembla que una porció molt notable de la iniciativa de rebre de manera sorollosa i hostil Cerralbo, va sortir de Vicente Blasco Ibáñez i la seva tertúlia al cafè d'Espanya de València (140), i hi contribuí decisivament *La Bandera Federal*, setmanari que, de la mà del mateix Blasco, havia aparegut el setembre de l'any anterior. León Roca, estudiós del polític i escriptor valencià, considera la rebuda dispensada al Marquès de Cerralbo a la ciutat del Túria com el primer fet contundent de la influència d'aquest setmanari (141). Amb motiu d'aquests fets s'incoà a Blasco Ibáñez un procés judicial, que havia de sumar-se a dos d'anteriors i al qual s'hauria d'afegir, al cap de ben poc, un altre per la manifestació del 9 de juliol de 1890 contra la nova presència al capdavant del govern de Cánovas del Castillo, procés que provocà l'exili del jove Blasco a París (142). Els aldarulls d'abril de 1890 contra els carlins formen part d'un tipus de mobilització que sovint emprà posteriorment el blasquisme, sobretot en el tombant de segle, en la seva etapa de domini de la ciutat de València - de 1898 a 1911, especialment -, com a forma extrema d'un combat de "populismes" entaulat amb els sectors catòlics - clericals, de fet -, estudiat detalladament per Ramir Reig (143). La descripció que fa Lluís Bernat - el "coixo Bernat" - a *Casiquisme roig* (144), una novel·la

que constitueix una ferotge crítica a Blasco Ibáñez i el blasquisme des de la posició d'un ex-blasquista, escindit amb el grup de Soriano, de l'atac a una manifestació religiosa que es pretenia de portar a terme a València, no devia distar massa de la realitat viscuda en força ocasions aquells anys, com per exemple els múltiples atacs als rosaris de l'aurora (145), ni tampoc massa, doncs, dels esdeveniments del dia 10 d'abril de 1890.

El tren que portava Cerralbo des de Vila-real a València es detingué uns moments, tal com s'havia previst d'antuvi, a Nules, on el pròcer castellà fou rebut amb música per un grup de carlistes. A Sagunt, en canvi, l'intent de fer el mateix es va veure frustrat per " un grupo numerosísimo, compuesto de centenares de liberales, (que) rompió en gritos y en silbidos ", tot mostrant una pancarta negra que recordava un sagnant esdeveniment de la darrera guerra civil. Les xiulades, sorolls diversos i visques a la llibertat, si hem de creure el testimoni de *La Epoca*, no cessaren fins la sortida del tren de l'estació (146). No era res més, però, que un petit avenç d'allò que esperava al Marquès de Cerralbo i la seva comitiva en arribar a la ciutat de València.

Els successos del dia 10 d'abril de 1890 a València foren a bastament relatats i comentats per la premsa de l'època, des de l'arribada a l'estació i el

trajecte fins l'Hotel de Roma, als atacs a aquest hotel, al Cercle tradicionalista i al convent dels jesuïtes, i, encara, els posteriors als burots de consums, tot culminant, així, un cicle força habitual en aquesta mena d'aldarulls urbans. Evidentment, els desitjos expressats per Las Provincias a l'edició d'aquell mateix matí no s'havien acomplert, tot veient-se en l'obligació d'exclamar l'endemà: " ! Lastimoso, muy lastimoso es el cuadro que presentó ayer Valencia ! "(147). Un dels testimoniatges més interessants dels fets és, sens dubte, el del propi Marquès de Cerralbo, exposat al Senat sis dies després, que coincideix, a grans trets, amb el relat de la major part de la premsa de l'època, si exceptuem, per raons òbvies, la més directament afí al partit del govern i la republicana. A continuació reproduïm, malgrat la seva extensió, fàcilment justificable, un fragment del discurs (148):

" Al pisar el andén me enteraron de la gravedad de las circunstancias, que fácilmente advertí y comprendí desde el instante en que, saliendo á la escalinata de la estacion, pude contemplar aquella fanática muchedumbre silbándome y lanzándome amenazas de muerte; pero mi decoro me advertia que ya no era hora de retroceder, sino que habia llegado la de abordar los peligros.

Pasemos por alto los horrores que preencié y de que fuí víctima en el tránsito desde la estacion á la fonda; aquella lluvia de piedras y ladrillos, aquellos estruendosos gritos de la muchedumbre y aquel silbar estrepitoso.

Los momentos se hacian cada vez más difíciles, y llegó un punto en que el cochero, herido ó contuso por las piedras, no pudo

manejar el tiro; los caballos no querían arrastrar el coche, y entonces algunos de los amigos que le rodeaban, cuyo número iba reduciéndose por las contusiones y golpes que recibieron, viendo el conflicto se agarraron á los tirantes, y arrastrando caballos y coche llegamos hasta la fonda.

Es cierto que encontré al señor gobernador en la calle de Lauria, pero venía en dirección opuesta á la que yo llevaba; y es verdad que le ví amonestar á la muchedumbre. Le acompañaban tan solo dos agentes en medio de aquella multitud, lo cual hubiérame parecido una escena cómica, si no estuviese escrita y se levantase en medio de una tragedia.

Llegamos á la fonda, y en un instante cayó destrozada la gran cancela de cristales. Cerramos como pudimos las puertas, y entonces cayeron destruídos todos los cristales de los balcones de la fachada; con horrible insistencia se intentó romper las puertas y asaltar los balcones, y utilizando para ello las tablas caídas de las persianas, que eran muchas, y algunos maderos que arrimaron á la puerta, trataron de incendiarla, lo que evitó el teniente de la Guardia civil.

Aquellas fueron horas de terrible angustia y de sobresalto. En la fonda el espanto era general entre los huéspedes; algunas señoras caían desmayadas. No quisiera recordar las palabras que oí á un extranjero, porque hirieron mi alma española; quiero olvidarlas, y no he de repetirlas, porque aquí todos somos españoles.

La situación empeoraba. Llegó un momento de inminente peligro, y los dueños de la fonda me propusieron enarbolar la bandera italiana de que son súbditos; pero considerando que probablemente sería ultrajada, deseché esta idea de salvación para evitar reclamaciones internacionales que perjudicaran ó hicieran padecer á la grandeza y dignidad de mi Patria. Pasaron y repasaron las turbas detrás de un trapo rojo dando vivas á la República y á la anarquía y mueras á los burgueses. Aquello no era ya tan solo una manifestacion en contra mía ni de mis amigos, porque los mueras eran muy repetidos é insistentes en contra de la burguesía. Siento decíroslo, pero preparáos á ver pasar este horrendo desfile por delante de vuestras propias casas.

La Guardia civil, formada en la plaza durante horas enteras, no solo no aprehendia á nadie, sino que no desarmaba los brazos que se levantaban para arrojarnos enormes piedras. ! Pobres guardias ! ! Cuánto habrán sufrido cumpliendo aquellas órdenes de impasibilidad, á que sin duda obedecieron !

Parte de aquellas turbas marchó contra el Círculo tradicionalista con el propósito de asaltarle y de incendiarle; y lo que allí ha sucedido todos lo sabeis, por cuya razon no hay para qué repetirlo.

! Y aún se culpa á mis amigos porque se defendieron del horrendo ataque ! ¿ Hay algun español que viendo arder su casa se deje asesinar con los brazos cruzados ?

Cerralbo feia referència a l'atac al Cercle tradicionalista de València, rebutjat per les persones que es trobaven a l'interior, que es van defendre armes en mà, tot provocant diversos ferits. En algun moment, no obstant, fins i tot es va rumorejar que hi havia hagut morts (149).

Unos virtuosísimos sacerdotes - continuava explicant el pròcer castellà -, que por su ejemplo, por sus virtudes y por su mision enaltecen y glorifican nuestra Patria, vivian al amparo de la ley.

Pues bien; llegan las turbas; tienen todo el tiempo que quieren para asaltar é incendiar el edificio; rompen las puertas, entran y amontonan los muebles, imágenes y objetos de piedad allí reunidos, y ofendiendo el sentimiento primero de los españoles, el sentimiento católico, hacen con todo una hoguera que consume tambien parte del edificio.

Solo la iniciativa particular y propia del dignísimo capitán general de Valencia, Sr. Azcárraga (á quien desde este sitio doy las gracias más expresivas y terminantes, como ya lo hice en el momento de llegar á Madrid); solo, como digo, esta iniciativa particular y

propia suya pudo salvar á aquellos virtuosísimos sacerdotes de ser mártires en aquel día, y así se salvaron por la misma iniciativa y autoridad el Colegio y la iglesia de San José.

Caía la tarde, los horrores aumentaban, y todo el mundo en la fonda, incluso el teniente coronel jefe de la Guardia civil, que había entrado para despachar unos oficios, me dijeron que se auguraban grandes peligros y desastres para la entrada de la noche, que no se podrían contrarrestar, y que era casi seguro el incendio de la fonda. En este caso, aventurándome como debía por evitar el desastre que pudiera ocurrir á los que estaban dentro del edificio, salí á la calle aprovechando el momento de menos peligro; salí de día, no disfrazado, como han dicho algunos, sino con el mismo traje con que había entrado en Valencia, pues aunque me ofrecieron una capa con que ocultarme, no la acepté porque quería salir con la cara descubierta para que todo el mundo viera en ella mi delito; mi delito, que era el de haber tomado inocentemente por leyes efectivas los derechos que en la Constitución se conceden á los ciudadanos de exposición de ideas, de asociación y de propaganda."

En el discurs del Marquès de Cerralbo al Senat apareixen un parell de qüestions que és necessari de tractar amb més deteniment. Així, en primer lloc, la mateixa caracterització de l'aldarull. En un determinat moment del parlament, Cerralbo constata com es desvià la direcció del moviment de la seva persona i els carlins, en general, a la burgesia: d'aldarull polític a social, en definitiva. Aquest tema va centrar, juntament amb el que tractarem a continuació, la major part de les discussions a la premsa conservadora i tradicionalista. Lluís M. de Llauder, que, en tant que cap del carlisme català era també a València quan els fets del dia 10,

escrivia un article on incidia especialment en la idea anterior. La manifestació de València no era anti-carlista, assegurava, sinó anti-monàrquica, anti-religiosa i anti-social, i havia mostrat palpablement "... que la revolucion no ha sido destruida, ni siquiera contenida, ni contrarrestada por la obra de Sagunto, sino que vive poderosa." (150). Tanmateix, les persones que reberen Cerralbo de manera hostil (151) podien, a grans trets, ésser dividides en dos grups: aquells que desitjaven una manifestació anti-carlista i les turbas, que, en un moment donat, deixaren de banda els carlins i es van posar a "pasear el gorro frigio y aclamar á la anarquía, y amontonar latas de petróleo y gritar mueran los burgueses." (152). L'actuació de les turbas havia adquirit ben aviat un caràcter revolucionari i anàrquic, tal com era qualificada per La Epoca; eren "dignas descendientes de los descamisados de Alcoy y Cartagena", sentenciava La Unión Católica (153). El primer grup, a parer dels medis carlins (154), i també els integristes (155) i, en general, els conservadors (156), havia dirigit i finançat l'actuació del segon, que, no obstant, havia anat molt més enllà del que aquells desitjaven. El darrer acte de l'aldarull, després dels atacs als edificis religiosos, fou, segons el cronista carlí del viatge (157), l'incendi dels burots de consums: " Los amotinados dirigieronse anoche con bandera negra y gorro frigio á incendiar los fielatos de los consumos de San Pablo, Ruzafa, Puente y el Mar."

L'atac a les casetes és unànimement reconeguda per la premsa, no així, però, l'autoria dels fets: una derivació de l'aldarull contra Cerralbo, és a dir, la confirmació concloent de la seva derivació cap a una protesta social - les protestes i atacs als consums són constants durant la Restauració (158) -, o bé l'intent dels matuteros d'aprofitar la situació de la ciutat per, en ple abril, fer el seu agost (159).

L'actuació de les autoritats i, concretament, del Governador civil interí, Sapiña, és l'altre tema aparegut en el discurs de Cerralbo que calia destacar, en tant que focalitzà l'atenció informativa, però sobretot la discussió política dels dies següents. Si bé la implicació del Govern liberal va ser suggerida per algun diputat al Congrés, la passivitat governamental i del seu representant directe, malgrat que en funcions, a València davant els fets fou reiteradament denunciada des dels sectors tradicionalistes i conservadors: les interpellacions dels sots-caps del partit de Cánovas, Francisco Silvela i Romero Robledo, al Congrés de Diputats, o les intervencions del Marquès de Sardoal i els comtes de Canga Argüelles i d'Esteban Collantes, a part de la del mateix Cerralbo, al Senat, en són proves prou eloqüents (160). Aquests polítics i la premsa, deixant de banda novament l'addicta als sagastins i la republicana, que, simptomàticament, enalteix l'actuació de Sapiña - al qual, de fet, ja al davant mateix de

l'Hotel de Roma, en ple aldarull, "... un grupo de manifestantes le levantó en hombros, prorrumpiendo la multitud en aplausos." (161) -, coincideixen a denunciar la manca de previsió i l'actitud passiva i tolerant de les autoritats civils, en front, sobretot, de la decidida actuació de les militars. Aquestes darreres, com en moltes altres ocasions en el decurs de l'etapa restauracionista, havien assumit el manteniment de l'ordre públic (162). El Capità general de València, general Marcelo de Azcárraga, en va sortir enormement prestigiat entre els conservadors - i també entre els tradicionalistes -, i uns mesos després, el 5 de juliol, amb la nova formació de govern per part de Cánovas del Castillo, jurava el càrrec de ministre de la Guerra. Trinitario Ruiz Capdepón, ministre de Governació del gabinet Sagasta, va defensar en tot moment l'actuació del Governador civil interí de València, que considerava correcta (163), en front de l'allau d'acusacions, carregades d'intencionalitats polítiques, provinents dels grups més directament afectats, però en especial dels rengles canovistes. La preocupació conservadora per l'obertura politico-social impulsada en el decurs del darrer lustre pel govern liberal, que havia de ser coronada amb la introducció del sufragi universal - que, entre d'altres coses, significava permetre que votessin també les turbas que havien actuat a València, per exemple -, incidien en la seva actitud, com ho feia la incertesa davant la proximitat del primer Primer de

Maig, o, sobretot, la circumstància que els esdeveniments valencians ocorreguessin precisament quan s'intensificaven els intents per a succeir en el torn als sagastins. Els successos d'abril de 1890 a València - i el record d'uns fets paral·lels, amb "permissivitat" liberal inclosa, però amb Cánovas com a protagonista, a final de 1888, que el mateix polític conservador recordà al Congrés en el marc de la discussió sobre els aldarulls a la ciutat del Túria (164) -, són emprats políticament, així doncs, en la lluita entre conservadors i liberals pel control del Govern de l'Estat (165).

A València, la vesprada del mateix dijous dia 10 d'abril, el Capità general va proclamar l'estat de guerra i va disposar que forces d'infanteria i cavalleria ocupessin els punts estratègics de la ciutat, que l'endemà, a excepció d'alguns pocs homes, foren retirades. La situació es normalitzà ben aviat i l'estat d'excepció va ésser alçat definitivament uns dies després (166). De manera paral·lela s'instruïren causes pels desperfectes ocasionats i sumaris als detinguts. Les causes eren quatre: pels desperfectes a l'Hotel de Roma - els propietaris els avaluaven en més de cinc mil pessetes (167) -, per l'incendi del Cercle tradicionalista, pels desperfectes causats a l'església i a la residència dels jesuïtes i, un darrer, per l'incendi de les casetes de consums (168). Una trentena

de persones foren detingudes pels aldarulls (169), a bona part dels quals els fiscals militars obriren sumaris que, una vegada suspès l'estat de guerra, passaren a les autoritats judicials (170). El comentari de la premsa carlina era, no obstant això, molt clar pel que fa als culpables dels aldarulls i a les detencions (171):

" Es verdad, se ha detenido á algunos pobres hombres, que se fueron á ganar dos pesetas por silbar lo que hubieran aclamado de dárselas cuarenta y un perros chicos. De los otros, de los verdaderos, no se ha detenido á nadie."

El judici, després d'alguns ajornaments, es celebrà al cap de dos anys, amb un total de dinou encausats, que eren acusats pel fiscal d'"alteración de orden público con propósito manifiesto de injuriar á un particular". Tres foren absolts, dos més, menors d'edat, van ser condemnats a pagar 150 pessetes cadascun, i els catorze restants a dos mesos i un dia d'arrest major i, juntament amb els dos anteriors, s'havien de fer càrrec d'una part de les despeses del procés i d'indemnitzar l'amo de l'Hotel de Roma amb 5570'50 pessetes (172). El Marquès de Cerralbo, d'altra banda, una vegada va poder sortir de l'hotel, es va refugiar amb la seva família a Capitania, on passaren la nit, i l'endemà a la tarda, en tren, es dirigiren cap a Madrid, on, després d'un breu descans a Aranjuez, van arribar la nit del dissabte dia 12 d'abril (173). Els actes festius previstos pels

carlistes valencians varen ser ajornats, tot esperant una ocasió més propícia.

Les setmanes següents, els esdeveniments de València foren tema de conversa obligat i varen provocar múltiples reaccions - no unànimes, evidentment - en tots els sectors de la política espanyola. Unes ratlles més amunt veïem, a grans trets, quina fou l'actitud de republicans, liberals i, especialment i de signe contrari, dels conservadors. Lo Crit d'Espanya, un setmanari carlí il·lustrat que, sota la direcció de Francesc de Paula Oller, va sortir al carrer a Barcelona entre 1889 i 1892 - i que, segons Navarro Cabanes (174), "... por su forma artística, baratura y amenidad, no ha sido superado por ningún periódico español." -, portava a cap, el 18 i 25 d'abril, un repàs a la premsa que no havia condemnat els aldarulls. Sobre La Tramontana, per exemple, escrivia (175):

" La Tramontana, periódich vermell, y á qual director deixaren blau á garrotadas días atrás, cosa que reprobém, també alaba 'ls vandálíchs fets portats á cap per los cafres valencians.

En lo mateix número en que califica de cafres assalariats y d'assessins els que agrediren á son director, fá una brillant apología dels que punyal en má intentaren assaltar l'Hotel de Roma.

Aixó es: als uns perque apedregaren á ne 'ls carlistas mereixen per La Tramontana lo dictat d'héroes, los altres perque garrotejaven á son director son lladres y assessins.

Sempre per l'istil fá combregar ab rodas

de molí á sos lectors lo periódich lliure pensadó.

Y sempre tenen tragaderas disposadas los del lliure pinso. ¿ Y no tenen més feyna 'ls veterinaris ? "

Amb la mateixa voluntat i estil popular, que caracteritzava les revistes il·lustrades carlines aparegudes a la Catalunya finisecular - molt més properes, en aquest sentit, a les generades pel republicanisme català que no a les carlines espanyoles, com ara Calacuerda, posem per cas -, feien referència a El Motín i La Bandera Federal - La Bandera ... carcamal, com anomenen el periòdic de Blasco Ibáñez (176)-, i, entre d'altres, a tres diaris barcelonins (177):

" La premsa de Barcelona ha reprobat enérgicament la conducta dels zulús de Valencia.

Tres diaris solament, portats dels instints que 'ls dominan, han deixat véurer la satisfacció que senten per haver estat atropellat lo Marqués de Cerralbo.

Aquestos diaris son:

El Diluvio

El Barcelonés

Y lo Diario de Cataluña.

Un republicá descregut, un sagastí impenitent y un nocedalista foll."

Tota la resta de la premsa carlina, i a voltes la conservadora, va censurar igualment, a la seva manera, les posicions favorables o poc enérgiques respecte dels aldarulls (178). Si bé l'actitud de

republicans i liberals és ben clara, no ho és tant, en canvi, la dels integristes, ja sigui la manifestada per mitjà d'aquell diari "nocedalista foll", com qualificava **Lo Crit d'Espanya** el **Diario de Cataluña**, o la dels altres periòdics d'aquesta línia. Els elements que convergeixen en la posició del grup nocedalista són tres, no paral·lels, ans encreuats i sovint, només aparentment, contradictoris. En primer lloc, la defensa de les acusacions de què són objecte sobre l'autoria dels fets. A l'estat d'enfrontament entre carlins i integristes, que s'havia agreujat les darreres setmanes amb l'estada de Cerralbo a Catalunya, calia afegir-hi la presència de Ramón Nocedal prop de València quan els esdeveniments del dijous dia 10 d'abril. Nocedal posseïa una masia en aquella zona (179), i allí havia anat a passar la Setmana Santa. El dirigent integrista va negar totes les acusacions en una carta enviada a **La Correspondencia de Valencia** - que, segons **La Fe**, "no se puede leer sin llorar" -, reproduïda per la premsa integrista i també d'altres tendències (180). Al mateix temps, porten a terme una dura condemna dels aldarulls, d'aquests "bárbaros y sangrientos atropellos", d'aquesta "bárbara y vandálica agresion" (181). Es tracta, no obstant, d'una condemna general, a uns fets criticables en ells mateixos, lògics en el "nefast" període liberal que els tocava de viure; una condemna als esdeveniments en l'origen, que incorpora, però, al seu costat - tercer element -, una certa satisfacció mal dissimulada pel fet

que els afectats fossin els carlistes. Parlar d'un cert esperit de revenja seria, potser, més ajustat, tot i tenint en compte que aquest es va expressar especialment entre l'integrisme català, en el qual les ferides obertes amb l'escissió i sobretot el novembre de 1888 - uns esdeveniments satiritzats des del carlisme a *Los dioses del Olimpo* (182) - i, encara més recentment, en el decurs de la primera etapa del viatge propagandístic del Marquès de Cerralbo, encara no havien cicatritzat. D'aquesta manera el *Diario de Cataluña*, en un article veritablement antològic, escrivia (183):

" Censuramos sí con la mayor indignacion el espectáculo propio de caníbales, que han dado los liberales de Valencia..."

i afegien tot seguit,

"... con tanta indignacion como la sentida cuando la salvajada que llevaron á cabo los agredidos de hoy en la memorable fecha de 4 de Noviembre de 1888 en los salones del Fomento Barcelonés al celebrarse la inauguracion del Círculo de San Jorge."

La conclusió, així doncs, era ben lògica:

" Sin sombra de gozo sangriento, ni pasion rencorosa, meditando serenamente lo que sucede, debemos declarar que lo que al marqués de Cerralbo le pasa es una penitencia de sus muchas culpas y pecados políticos, y que ante esas penitencias, ordenadas por quien pone el castigo al pié de todas las infracciones, los hombres creyentes deben bajar la cabeza y aprender las lecciones de la divina sabiduría."

(...)

" Quién á hierro mata á hierro muere; y
que en nuestra lengua catalana decimos: ! TAL
FARAS tal trobarás ! "

Així mateix, el diari pidalista La Unión Católica, tot fent-se ressó d'uns comentaris de l'inefable Tirado a El Eúskaro de Bilbao, on considerava inevitables els aldarulls de la ciutat del Túria a causa de l'ostentació carlina dels "trionfs" catalans, sentenciava: a Tirado - i es podria llegir, als integristes - "... no se le ha borrado todavía de la memoria cómo su Apolo fué arrojado del Olimpo." (184)

La condemna dels aldarulls feta des del carlisme no es va limitar als articles de premsa o a les intervencions al Senat, sinó que es féu evident en els actes dels diferents centres tradicionalistes o en les trobades informals de carlistes o bé en les protestes individuals, i es pot veure reflectida en l'allau de cartes i telegrams publicats a El Correo Español o al Correo Catalán, per citar només els dos principals òrgans de premsa del carlisme. Aquestes comunicacions, provinents d'arreu d'Espanya, contenien protestes pels fets i adhesions i felicitacions al Marquès de Cerralbo i la seva família, així com a Don Carlos i a la resta de dirigents del partit. Foren tantes cartes i tants telegrams - no se'ns amaga el sentit propagandístic que se'ls atorgà -, que el 19 d'abril El Correo Español es veié en l'obligació d'insertar la nota següent (185):
" Son tantos los telegramas y cartas de felicitación y

adhesión que recibe nuestro ilustre jefe el señor marqués de Cerralbo, procedentes de Círculos carlistas y personas de nuestro partido, que le es por ahora punto menos que imposible contestarlos con la premura que desearía." Don Carlos, d'altra banda, el 15 d'abril des de Pisa, va escriure un telegrama a la Marquesa de Cerralbo, preludi de la carta que envià poc després al seu marit, on felicitava tota la família "... por vuestra entereza frente al ataque con que la revolución os honró, y a mí con vosotros." (186). La carta al pròcer castellà està datada al palau Loredan el 21 d'abril (187). Començava de la manera següent:

" Mi querido Cerralbo: Cuando te mandaba con una misión de paz, de concordia y de propaganda dentro de una legalidad que sin reconocer soportábamos, una turba, de quien nadie osa declararse solidario, a la luz del día quiso empañar el brillo de las hermosas manifestaciones provocadas por tu presencia.

Sus esfuerzos lograron el resultado opuesto, demostrando a todos la importancia y la fuerza que nuestros adversarios conceden a los actos llevados a cabo por nuestros amigos, y el temor que nuestra constancia y nuestros progresos les inspiran."

Tot seguit passava revista als esdeveniments i li encomanava que felicités els carlistes valencians, per tal d'acabar amb nous elogis de Cerralbo, que amb la seva "... abnegacion heroica, propia de tu raza y de tu carácter, no permitiste que se expusiese otra vida que la tuya.". " En la propaganda -afegia - has demostrado entusiasmo, fe, convicción, tacto y altísima

inteligencia; valor, serenidad y patriotismo en el peligro; nobleza, moderación y generosidad en la protesta.". I acabava dient-li: " La vieja España puede estar orgullosa de tenerte por hijo, como orgulloso está de tenerte por representante tu afectísimo, CARLOS. "

Si la carta de Don Carlos a Cerralbo del 2 d'abril havia aconseguit d'exaltar els republicans i liberals valencians, segons sostenien diversos polítics i periodistes, la carta del dia 21, juntament amb la que va dirigir a Llauder quatre dies més tard (188), en canvi, provocà un cert malestar entre els carlins valencians. Les juntes regional, provincial i del Cercle tradicionalista de València elevaren una llarga exposició a Don Carlos a mitjan maig "en demanda de justicia". De fet, ja en el missatge lliurat per una comissió de carlistes valencians a Cerralbo, felicitant-lo pel seu discurs al Senat, s'avancava que s'estaven recollint signatures per a un àlbum que es pretenia de lliurar al pretendent a Venècia (189), sense que es traslluís en cap moment l'orientació que va prendre quan fou tramès a mitjan mes de maig. De la carta dirigida a Cerralbo el dia 21 d'abril, els carlistes valencians consideraven ofensiva l'afirmació segons la qual aquest no va permetre que s'exposés cap altra vida que no fos la seva en el decurs de l'aldarull, ja que a València "... ninguna ocasion se le prestó p(ar)a ponerla en práctica, porq(u)e los q(u)e suscriben estaban

firmemente decididos á perder sus vidas antes q(u)e permitir q(u)e nadie llegara á su persona." En el text adreçat a Don Carlos, que es va mantenir en secret i que coneixem per la correspondència enviada a Cerralbo des de Venècia, afegien:

" Nada tendriamos que exponer aun no siendo ciertos los hechos si su sentido no redundara en desprestigio de nuestra honra. Pero como de ellos se deduce q(u)e permitimos no se expusiese otra vida q(u)e la del Sr. Marqués, cuando la verdad es q(u)e todas estuvieron más expuestas q(u)e la suya, los recurrentes se creen obligados á hacer presente á V.M. la exactitud de lo ocurrido y á suplicarle q(u)e por el medio y forma q(u)e crea mejor, Se muestre enterado de la verdad y haga constar q(u)e los tradicionalistas valencianos sabemos conservar siempre, sin ceder ni un paso, el puesto de peligro q(u)e el honor nos señala."

De la carta a Llauder, d'altra banda, retreien que es donés les gràcies a Josep Muntadas per haver protegit la muller i la filla de Cerralbo el dia 10 a la ciutat del Túria, quan, en realitat, segons ells, això no era cert (190). Melgar va respondre tot seguit als valencians, tot anunciant-los una propera resposta de Don Carlos, alhora que els feia saber "... el profundo disgusto con q(u)e el Señor ve esas susceptibilidades exageradas y sin fundamento." Abans de respondre, però, des de Venècia volien conèixer l'opinió del Marqués de Cerralbo (191). Aquest envià una carta el 2 de juny, on demanava la creació d'una commissió informativa, suggerència no acceptada pel fet que la confiança dipositada pel Duc de Madrid en Cerralbo era total, i

amb data del 8 el pretendent adreça un missatge al Marquès de Colomer, com a representant dels valencians, on es remarcava la gratitud per la seva noble actuació el dia 10 d'abril (192). Melgar explicava a Cerralbo el procediment emprat de la manera següent (193):

" La respuesta del Rey ha estado inspirada en el criterio q(u)e V. aconseja siempre, q(u)e la alabanza y el aplauso sean públicos y más pequen de hiperbólicos q(u)e de sobrios, y q(u)e la reprensión sea privada y paternal, sobre todo cuando la falta es reservada.

En efecto, públicamente se alaba á los valencianos, pero estos no pueden jamás interpretar la alabanza como asentimiento á su conducta, porque privadamente les he escrito yo diciendo q(u)e como el rey quiere mucho á Valencia no tiene inconveniente en decirlo muy alto, pero q(u)e tengan en cuenta q(u)e lo hace así para corresponder á la prueba de disciplina q(u)e han dado, aun en medio de su sinrazon al recurrir á la vía reservada, segun el Rey tiene tan recomendado, sin mezclar para nada al público en nuestras miserias interiores, y q(u) e tengan en cuenta tambien q(u)e al Señor ha digustado mucho ese paso, tan desprovisto de causa racional, y q(u)e quiere q(u)e lo sepan ellos solos, los recurrentes, ya q(u)e ellos por su parte tampoco han enterado á nadie más q(u)e al Rey de sus quejas.

¿ No es esto lo q(u)e hubiese aconsejado V. mismo ? "

Al darrera de l'exposició dels valencians, però, no hi havia només la protesta d'uns homes ofesos per un parell d'afirmacions del seu "Rei" - ferida closa ja amb la nova carta que aquest els dirígia -, sinó sobretot els interessos d'un nucli de carlins, al capdavant dels quals es trobava Joaquín Llorens, que no veien amb bons

ulls el nomenament de Cerralbo com a representant reial i que empraven les circumstàncies del moment, tot manipulant-les, per tal de crear-li dificultats (194).

Malgrat aquestes dificultats, ben aviat superades pels successius èxits aconseguits per Cerralbo i la paral·lela consolidació del partit, en el carlisme es respiraven aires de triomf. Les adhesions i els actes d'homenatge al Marquès de Cerralbo i a d'altres dirigents carlins que tingueren lloc les setmanes seqüents, concentraven una triple celebració: 1) pel final feliç dels aldarulls del dia 10 (de fet, l'excusa de les adhesions i els homenatges); 2) pel nomenament de Cerralbo com a representant de Don Carlos i la progressiva consolidació de l'estructura del partit carlista, i 3) per l'èxit del viatge de propaganda a Catalunya i el ressorgiment del carlisme. Del primer dels aspectes en són testimonis les moltes cartes i telegrames enviats la premsa i als mateixos dirigents carlins i, així mateix, obsequis com ara el que Muntadas - l'al·ludit per Don Carlos a la carta a Llauder - féu al Marquès de Cerralbo, o bé aquell que se li volia lliurar com a fruit d'una subscripció oberta a la premsa carlina. Josep Muntadas, membre de la família propietària de l'Espanya Industrial, que Cerralbo havia visitat durant la seva estada a Barcelona, va fer un obsequi al pròcer castellà consistent en una de les pedres recollides a l'interior de l'habitació que aquell

havia d'ocupar a l'Hotel de Roma, sobre una plataforma de ferro i diferents elements decoratius simbòlics - margarides, flors de lis... - incrustats en or i plata (195). El 18 d'abril, per una altra banda, El Correo Español obria una subscripció "... para hacer un obsequio al señor marqués de Cerralbo que le recuerde siempre la gratitud de nuestro partido por sus eminentes servicios á la causa de la verdad y de la justicia, por la cual ha afrontado peligros de muerte en Valencia con la serenidad y valor dignos de su estirpe y de sus virtudes cívicas." L'encapçalaven el mateix diari, amb 100 rals, Llauder amb 40, i Herrero, Vázquez de Mella i Bolaños amb 20 cadascun (196). La resta de la premsa carlina s'hi afegí ben aviat (197), i així tots els periòdics d'aquesta tendència publicaren llistes de persones i agrupacions que hi contribuïen, al principi gairebé diàriament i al cap d'unes setmanes de manera més espaciada. A principi d'agost s'havien recollit, en total, més de sis mil pessetes (198). La segona quinzena d'abril i la primera de maig, és a dir el mes posterior a l'obertura de la subscripció, foren els moments principals pel que fa a l'aportació de diners per a l'obsequi, tal com es pot veure en les xifres seqüents, d'El Correo Español (199):

dia		total recaptat (en rals)
18	abril 1890	301
1	maig 1890	5.740
16	maig 1890	9.804'60
2	juny 1890	11.943'80

16	juny 1890	13.500
1	juliol 1890	15.428'65
19	juliol 1890	16.090'65
2	agost 1890	17.236'65
18	agost 1890	18.557'25
1	setembre 1890	20.902'45

A principi d'agost es formà una comissió que havia de tenir cura de la subscripció, a la qual Cerralbo donà les gràcies el 13 d'agost i els proposà que els diners recollits fossin repartits entre els " pobres inválidos de la guerra ", suggerència que, en tant que era la voluntat del Marquès de Cerralbo, fou acceptada, però només parcialment portada a la pràctica. Els diners s'invertiren en una corona de plata amb ornaments d'or i ferro per a Cerralbo, i els que sobressin s'havien de donar als pobres carlins. L'entrega de l'obsequi es va fer el dia de sant Carles de 1892 (200).

Els altres dos aspectes de la celebració, difícilment dissociables entre ells i de l'anterior, tenen la seva expressió més evident en el banquet que va tenir lloc al Cercle tradicionalista de Madrid el dia de santa Margarida, l'onomàstica de la reina dels carlistes. Tres dies abans, el 7 de juny, es reuní la junta general d'aquest cercle per tal de nomenar una nova direcció després de la dimissió irrevocable de Cerralbo com a president, càrrec que considerava incompatible amb el de delegat de Don Carlos. En aquella reunió s'escollí el general Bérriz, que ja era vice-president, com a nou president i el Marquès de Castrillo

i Pablo Morales per a ocupar les vice-presidències. Bèrriz pronuncià un breu discurs, on destacà, d'una banda, la importància dels cercles tradicionalistes - com Cerralbo havia fet tot al llarg del viatge de propaganda i reorganització -, que havien de ser " la base poderosa en que se ha de apoyar la comunion carlista ", i de l'altra, felicità el Marquès de Cerralbo per partida doble: per les mostres de simpatia rebudes a Catalunya i pel seu nomenament (201). El 10 de juny, doncs, amb nova junta-directiva, es celebrà el banquet, que des de feia moltes setmanes projectaven d'organitzar els carlistes madrillenys en honor de Cerralbo, i que a petició d'aquest s'havia ajornat. Allí, a part dels tributs deguts a Doña Margarita, es va retre "... un tributo de admiración y de cariño al valiente propagandista de Cataluña y Valencia, investido con la alta delegación de la jefatura." La festa, en el transcurs de la qual es feren múltiples brindis i Cerralbo pronuncià un llarg discurs, finalitzà a les dues de la matinada i, segons el cronista d'El Correo Español (202), "... fué digno coronamiento de la marcha triunfal de nuestro ilustre y querido jefe el señor marqués de Cerralbo." El pròcer castellà, en el seu discurs (203), va fer un balanç del viatge per Catalunya i el País Valencià, i per extensió de l'estat del carlisme. El viatge és al·ludit com " la maravillosa y excepcional manifestacion que ha hecho el partido tradicionalista ". Havia estat un èxit. Els fets de

València, en bona part en derivaven, ja que " Los sectarios, los ateos y los revolucionarios contemplaron con sorpresa el grandioso despertar de la gran comunión tradicionalista, y del asombro pasaron al estupor ..."

(204). De tota manera, entre els carlins es percebia la convicció que els aldarulls de València reforçarien la seva posició i cohesionarien el partit. Tal com escrivia Melgar (205), "... sucesos de esta índole no pueden menos de arrojar desprestigio sobre el Gobierno y atraer simpatías hacia los atropellados." No anaven, en aquest sentit, gens errats. Els mesos següents, sota la decidida direcció del Marquès de Cerralbo, el carlisme es va lliurar a una febril activitat reorganitzadora, que feia justícia a les paraules amb les quals el nou representant del pretendent començava el discurs pronunciat al Cercle tradicionalista de Madrid aquell 10 de juny: " Es prodigioso el movimiento de la comunión tradicionalista en estos tiempos ...".

NOTES

- (1). CC, núm. 4544, 19 novembre 1889, ed. matí, p. 6.
- (2). El dia abans al vespre havia agafat el tren a Madrid cap a Bilbao. ECE, núm. 289, 7 setembre 1889, p. 1.
- (3). " Discurso del Excmo. Señor Marqués de Cerralbo en la noche del domingo 8 de los corrientes en la velada extraordinaria celebrada en la "Sociedad Tradicionalista de Bilbao" ", a CC, núm. 4480, 16 setembre 1889, pp. 6-11. La citació a la p. 11. El discurs també és reproduït a ECE, núm. 295, 14 setembre 1889, p. 1.
- (4). Document reproduït a FERRER, Melchor, *Historia del Tradicionalismo Español*, vol. XXVIII-II, Sevilla, 1959, doc. núm. 55, p. 105.
- (5). Citat per Ibid., vol. XXVIII-I, Sevilla, 1959, p. 148. Vegeu també MELGAR, Conde de, *Veinte años con Don Carlos*, Madrid, 1940, pp. 119-122.
- (6). " Carta de Frohsdorf. 20 de Octubre de 1889 ", a ECE, núm. 329, 24 octubre 1889, p. 1.
- (7). M.C., C V, núm. 24, Melgar a Cerralbo, Graz, 1 octubre 1889.
- (8). " ¿ No le sera á V. posible dedicar una temporadita al Señor, viniendo á Venecia á resolver con calma tantas graves cuestiones pendientes ? Mucho lo celebrara el Rey." M.C., C V, núm. 5, Melgar a Cerralbo, Venècia, 30 agost 1889.
- (9). ECE, núm. 323, 17 octubre 1889, p. 1.
- (10). HIPOLITO, " El Sr. Marqués de Cerralbo ", a ECE, núm. 375, 18 desembre 1889, p. 1; SOLTERINI, " El Círculo Tradicionalista de Valencia ", a CC, núm. 4576, 21 desembre 1889, ed. tarda, pp. 3-4. A les darreries de novembre, a El Centro, de València, ja es podia llegir: "... la venida del señor Marqués de Cerralbo será un acontecimiento para nuestra comunión, y es preciso que todos los carlistas salgan de la apatía en que se encuentran y contribuyan ese día á demostrar que en Valencia el partido carlista están tan compacto y es tan numeroso como en sus mejores tiempos." " La venida del Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4550, 25 novembre 1889, p. 6.
- (11). CC, núm. 4576, 21 desembre 1889, ed. matí, pp. 7-8. A la premsa carlina aparequeren algunes notícies i articles sobre l'estada de Cerralbo a l'estranger; per

exemple, a CC, núm. 4590, 4 gener 1890, ed. matí, pp. 7-8, o " Los marqueses de Cerralbo en Roma ", a CC, núm. 4617, 31 gener 1890, ed. matí, p. 6.

(12). M.C., C V, núm. 31, Melgar a Cerrabo, Venècia, 14 gener 1890.

(13). " Carta del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo ", a ECE, núm. 406, 27 gener 1890, p. 1.

(14). " Obsequios al Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4607, 21 gener 1890, ed. matí, pp. 8-9; " Obsequios al Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4614, 28 gener 1890, ed. matí, pp. 8-9; " Círculo Tradicionalista de Barcelona ", a CC, núm. 4615, 29 gener 1890, ed. matí, p. 7; " Reorganización del partido tradicionalista valenciano ", a ECE, núm. 408, 29 gener 1890, p. 2; CC, núm. 4618, 1 febrer 1890, ed. matí, p. 6; CC, núm. 4618, 1 febrer 1890, ed. tarda, p. 2; CC, núm. 4623, 6 febrer 1890, ed. matí, pp. 8 i 16; El Corresponsal, " Correspondència particular del CORREO CATALAN. Pobla de Claramunt, 3 de febrero de 1890 ", a CC, núm. 4623, 6 febrer 1890, ed. tarda, p. 5.

(15). M.C., C V, núm. 35, Melgar a Cerralbo, Venècia, 3 febrer 1890. I encara, l'endemà: " Supongo recibiria V. la q(u)e ayer le escribí, de orden del Señor, rogándole apesure su ida á España. La escribi mirándome el Rey por encima del hombro lo q(u)e escribia, pues todo el día estuvo agitadísimo con la idea de q(u)e se iban á desanimar las gentes." M.C., C V, núm. 36, Venècia, 4 febrer 1890.

(16). M.C., C V, núm. 38, Melgar a Cerralbo, Venècia, 13 febrer 1890, i M.C., C III, núm. 1, Don Carlos a Cerralbo, Venècia, 14 febrer 1890.

(17). " L'Excm. Sr. Marqués de Cerralbo en Barcelona ", a L'Espurna, núm. 15, 9 novembre 1888, pp. 6-7; CC, núm. 4156, 20 octubre 1888, ed. matí, p. 4; " Comisión del Banquete en honor del excelentísimo señor Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4163, 27 octubre 1888, ed. matí, p. 6; CC, núm. 4165, 29 octubre 1888, pp. 4-5; CC, núm. 4169, 2 novembre 1888, p. 2. En el decurs del viatge de tornada a Madrid fou saludat en algunes poblacions per grups de carlistes. P.J.P., " Correspondència particular del CORREO CATALAN. Manresa, 5 de noviembre 1888 ", a CC, núm. 4174, 7 novembre 1888, p. 5; " La fiesta de San Carlos Borromeo. En Monistrol de Montserrat ", a CC, núm. 4182, 15 novembre 1888, ed. tarda, p. 3.

(18). En un principi estava previst de publicar un extens fulletó amb la crònica del viatge i els discursos pronunciats per Cerralbo i d'altres personatges. CC, núm. 4637, 20 febrer 1890, ed. matí, p. 7; Lo Crit

d'Espanya, núm. 51, 21 febrer 1890, p. 6. A principi de novembre sembla que l'aparició del primer quadern d'aquesta obra era imminent: " Próxima á publicarse en esta Capital con autorizacion y beneplacito del Excmo. S(eñ)or Marques de Cerralbo una obra por entregas acerca del glorioso y triunfal viaje de dicho Señor por el Principado Catalan me tomo la libertad de dirigirme á V. recomendandole dicha obra y suplicandole preste su valioso apoyo que redundará en bien de nuestra Causa." A.H.C.O., F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, lligall 192, Correspondència, De Juan B. Falcó al president del Cercle tradicionalista d'Olot, Barcelona, 8 novembre 1890. El projecte, però, no es va dur a terme. La idea no devia distar massa de la que l'any seqüent es portà a la pràctica amb motiu del viatge del Marquès al País Basc i Navarra: un llibret que contenia una crònica del viatge, elaborada per Vázquez de Mella - en el cas de Catalunya segurament l'hauria elaborada Falcó, l'autor de les cròniques del viatge aparegudes al Correo Catalán i El Correo Español, a vegades explícitament signades i a voltes no, fet que ens ha inclinat a citar a les notes únicament el títol de l'article -, i una segona part amb els discursos pronunciats per Cerralbo. Viaje del Sr. Marqués de Cerralbo por Guipúzcoa y Navarra. Crónica y discursos. Septiembre de 1891, Madrid, 1891. Els actes celebrats en el decurs de l'estada del representant de Don Carlos a Catalunya el 1890, així com totes les incidències, han de ser ressequits a la premsa, on també foren reproduïts la major part dels discursos. A part, només s'edità el discurs pronunciat al Cercle tradicionalista de Barcelona el dia 15 de febrer: Discurso leído por el Marqués de Cerralbo el día 15 de febrero de 1890 en los salones del Centro Tradicionalista de Barcelona, Vic, 1890. A l'Apèndix número 1 s'han transcrit els discursos i brindis pronunciats pel Marquès de Cerralbo en el decurs del viatge de propaganda i reorganització per terres catalanes i valencianes.

(19). " La llegada del Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4630, 13 febrer 1890, ed. matí, p. 7.

(20). Ibid.. p. 8.

(21). " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4631, 14 febrer 1890, ed. matí, p. 5; " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4632, 15 febrer 1890, ed. matí, pp. 6-7; " Soirée en casa de los señores de España ", a CC, núm. 4634, 17 febrer 1890, p. 4. Sobre la "bona societat" barcelonina, vegeu McDONOGH, Gary Wray, Las buenas familias de Barcelona. Historia social de poder en la era industrial, Barcelona, 1989(ed.or.anql. 1986).

(22). El dia havia estat decidit quan el Marquès arribà

a Barcelona. " La llegada del Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4630, 13 febrer 1890, ed. matí, p. 8.

(23). " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4632, 15 febrer 1890, ed. matí, p. 7.

(24). " En el Círculo Tradicionalista de Barcelona. Velada en obsequio al señor Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4633, 16 febrer 1890, p. 10.

(25). Ibid., pp. 10-18. Diario de Barcelona, núm. 48, 17 febrer 1890, p. 2227.

(26). Lo Crit d'Espanya, núm. 50, 14 febrer 1890, p. 7; Lo Crit d'Espanya, núm. 51, 21 febrer 1890, p. 7.

(27). " El banquete tradicionalista de ayer en obsequio al Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4634, 17 febrer 1890, p. 5.

(28). Ibid., pp. 5-12; " El Marqués de Cerralbo en Barcelona ", a ECE, núm. 426, 19 febrer 1890, pp. 1-2; " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4635, 18 febrer 1890, ed. matí, pp. 8-9; " Entre carlistas ", a La Vanguardia, núm. 1372, 17 febrer 1890, ed. matí, p. 2.

(29). CC, núm. 4634, 17 febrer 1890, p. 12. Es tracta, sens dubte, de la carta del dia 14 de febrer. Vegeu nota núm. 16.

(30). CC, núm. 4634, 17 febrer 1890, p. 2; " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4635, 18 febrer 1890, ed. matí, p. 7; " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4636, 19 març 1890, ed. matí, pp. 6-8; " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4637, 20 febrer 1890, ed. matí, pp. 6-7; Ibid., p. 4; " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4638, 21 febrer 1890, ed. matí, p. 7; " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4639, 22 febrer 1890, ed. matí, p. 8.

(31). TULLIO (Leandro HERRERO), " Honor á Cataluña ", a ECE, núm. 427, 20 febrer 1890, p. 1.

(32). L.G. de GRANDA, " La manifestación carlista de Barcelona ", a El Cabecilla, núm. 16, 22 febrer 1890, p. 1.

(33). " La desesperación nocedalesca ", a El Cabecilla, núm. 18, 8 març 1890, p. 1. En aquest article (pp. 1-2) es transcriuen alguns dels textos publicats a la premsa integrista, "... para que se vea hasta donde llega la desvergüenza integrista." " ! Perdónales, Señor, que no saben lo que se nocedalizan ! ", escriuen en un altre

periòdic carlí. " Dichos y hechos ", a CC, núm. 4646, 1 març 1890, ed. matí, p. 13.

(34). " Crónica local ", a Diario de Cataluña, núm. 515, 11 febrer 1890, p. 1.

(35). " Crónica local ", a Diario de Cataluña, núm. 517, 13 febrer 1890, p. 1.

(36). LUIS M^a DE LLAUDER, " Protesta ", a CC, núm. 4633, 16 febrer 1890, pp. 8-10.

(37). " Recortes ", a Diario de Cataluña, núm. 521, 18 febrer 1890, p. 2.

(38). " Recortes ", a Diario de Cataluña, núm. 524, 21 febrer 1890, p. 1.

(39). El dia 21 de febrer escriuen que, llavors, ja començava a visitar esglésies: " ! Ya era hora ! porque nos chocaba ver un distinguido prócer y hasta segun Llauder un propagandista católico cuyas muestras de celo y fervor religioso consistían hasta la hora presente en bailar, comer y despues de comido y bebido discursar...". Ibid., p. 1.

(40). " Aviso ", a Ibid., p. 1. Sobre l'actitud carlina i integrista davant el Carnaval, vegeu, centrat a Lleida, SOLE i MAURI, Belèn, Festa i ideologies a Lleida. Interpretacions de la festa a la Lleida de la Restauració, Abadia de Montserrat, 1991, pp. 138-151.

(41). Diario de Cataluña, núm. 525, 22 febrer 1890, p. 1.

(42). " Maliciosos en acriminar ", a CC, núm. 4640, 23 febrer 1890, pp. 8-9.

(43). " Recortes ", a Diario de Cataluña, núm. 528, 26 febrer 1890, p. 1.

(44). CC, núm. 4646, 1 març 1890, ed. matí, p. 6.

(45). " Recortes. El colmo del cinismo ", a Diario de Cataluña, núm. 530, 28 febrer 1890, p. 1. Novament repeteixen les acusacions a " Recortes. ! Pobre Marqués de Cerralbo ! ", a Diario de Cataluña, núm. 532, 2 març 1890, p. 1.

(46). " Cridorias ", a Lo Crit d'Espanya, núm. 53, 7 març 1890, p. 7.

(47). " Actualitats ", a Ibid., p. 5. Al costat de la vinyeta dedicada al Diario de Cataluña n'hi ha una altra sobre el cercle integrista barceloní - que ells anomenen

"Círculo del Dragon-Infernal" -, on un grup d'integristes criden visques a Nocedal, fet al qual al.ludeix el peu de la il.lustració:

" Lladran ab tots los pulmons
igual que si fóssin bojós
sols perque veiji 'l Marquès
qu' aqui encara quedan gossos."

Ibid., p. 4. Al cap d'unes setmanes publiquen una altra vinyeta sobre el cercle dels integristes, amb el títol " !!! Tila, tila, tila !!! ", amb dos personatges que, tot bevent til.la, comenten:

" Pèl ditxòs senyor Marquès
no guanyarém prou per tila.
Si vinguès en Ramonet
Dies irae, dies illa."

Lo Crit d'Espanya, núm. 56, 28 març 1890, p. 1. Les referències a Tirado y Rojas són habituals a la premsa carlina d'aquesta època. Així, quan El Cabecilla, de Madrid, fa referència a l'actitud integrista davant l'èxit del viatge de Cerralbo, escriu: " Para rabiarse, no les falta ni el canto del mandil de Tirado." " La desesperación nocedalesca ", a El Cabecilla, núm. 18, 8 març 1890, p. 1. Sobre els atacs a Tirado, vegeu CANAL i MORELL, Jordi, " La masonería en el discurso integrista español a fines del siglo XIX: Ramón Nocedal y Romea ", a Masonería, revolución y reacción, vol. II, Alacant, 1990, pp. 776-777.

(48). " Dichos y hechos ", a CC, núm. 4647, 2 març 1890, p. 10.

(49). Es fa referència als esdeveniments del 4 de novembre de 1888 a Barcelona, data de la inauguració, amb l'assistència de Ramón Nocedal, del Cercle de Sant Jordi, de filiació integrista, que va acabar de mala manera. Vegeu nota número 182.

(50). " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4640, 23 febrer 1890, p. 9. " Las afueras de la estación estaban concurridísimas, al igual que las calles de la población más próximas á la misma." Ibid., p. 9.

(51). " Crónica del viaje del Sr. marqués á esta ciudad ", a El Norte Catalán, núm. 166, 1 març 1890, p. 1. Concepció MIRALPEIX (La premsa de la ciutat de Vic al segle XIX, Barcelona, 1981, pp. 190-194) classifica aquest setmanari com a carlí. El problema rau en el fet que només es basa en les declaracions de principis inicials, de 1886, però d'aquesta data a 1915 s'esdevenen un bon piló de coses. Anomenar-lo carlí,

com a mínim des de 1888, és incorrecte.

(52). " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo. En Vich ", a CC, núm. 4641, 24 febrer 1890, pp. 7-11. L'assistència a la vetllada es xifra a l'entorn de les vuit-centes persones (Ibid., p. 7), cosa que no podia ser de cap manera, segons els integristes, ja que "en el salon no caben aun la mitad". " Crónica del viaje del Sr. marqués á esta ciudad ", a El Norte Catalán, núm. 166, 1 març 1890, p. 1.

(53). " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo. En Vich ", a CC, núm. 4641, 24 febrer 1890, pp. 11-12; " El Marqués de Cerralbo en Vich ", a CC, núm. 4642, 25 febrer 1890, ed. mati, pp. 5-9 (la citació a la p. 6). Sobre l'estada a Vic, vegeu també " El Marqués de Cerralbo en Vich ", a La Comarca Leal, núm. 36, 1 març 1890, pp. 1-2; " El Marqués de Cerralbo en Vich ", a ECE, núm. 430, 24 febrer 1890, p. 1; " Obsequios al señor Marqués de Cerralbo en Vich ", a ECE, núm. 432, 26 febrer 1890, pp. 2-3, i EQUIS, " Viatje del Marqués de Cerralbo. Cartas del senyor "Equis". II ", a Lo Crit d'Espanya, núm. 54, 14 març 1890, pp. 3 i 6. La visita a Vic és qualificada pels integristes, en el seu to habitual, com una humiliació per Cerralbo. " Recortes. ! Pobre Marqués de Cerralbo ! ", a Diario de Cataluña, núm. 532, 2 març 1890, p. 1. Una crítica a aquestes cròniques integristes sobre el viatge a Vic, a " La desesperación noceñalesca ", a El Cabecilla, núm. 18, 8 març 1890, p. 1. Com a contrast: " Lo viatge del señor marqués de Cerralbo pot molt bé calificarse de triunfal." FLORDELIS, " La setmana ", a Lo Crit d'Espanya, núm. 52, 28 febrer 1890, p. 3.

(54). CC, núm. 4642, 25 febrer 1890, ed. mati, p. 9; " El Marqués de Cerralbo en Ripoll ", a CC, núm. 4643, 26 febrer 1890, ed. mati, pp. 5-7; EQUIS, " Viatje del Marqués de Cerralbo. Cartas del senyor "Equis". III ", a Lo Crit d'Espanya, núm. 55, 21 març 1890, p. 3; " El Marqués de Cerralbo en Ripoll ", a ECE, núm. 433, 27 febrer 1890, pp. 1-2. La visita a Ripoll explicada des de l'integrisme, a G.J., " Correspondencia. Ripoll 25 de Febrero de 1890 ", a Diario de Cataluña, núm. 532, 2 març 1890, pp. 1-2.

(55). " El Sr. Marqués de Cerralbo en Olot ", a CC, núm. 4643, 26 febrer 1890, ed. mati, p. 7.

(56). Ibid., p. 7; " El Marqués de Cerralbo en Olot ", a CC, núm. 4644, 27 febrer 1890, ed. mati, pp. 8-9. La serenata va anar a càrrec d'un cor i una orquestra, amb un cost total de cinquanta pessetes. A.H.C.O., F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llicall 195, Llibre Major del Tresorer, 1889-1896, f. 19.

(57). La decisió de fer el banquet a la casa de Miquel Requer i no pas als salons del Cercle tradicionalista, "... que no reunian las condiciones de buena disposici6n y suficiencia necesarias para la espléndida realizaci6n del acto...", es va prendre la nit del dia anterior. A.H.C.O., F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llicall 183, Libro de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca", 1889, 1889-1895, acta 27, 25 febrer 1890, ff. 17v-18r.

(58). " Esto no obstante, escriu Falcó a la seva crònica, asistieron numerosos tradicionalistas, ocupando las cuatro larguísimas mesas colocadas en aquel grandioso salon. ". " El Marqués de Cerralbo en Olot ", a CC, núm. 4645, 28 febrer 1890, ed. mati, p. 6.

(59). A.H.C.O., F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llicall 195, Llibre Major del Tresorer, 1889-1896, f. 19.

(60). " El Marqués de Cerralbo en Olot ", a CC, núm. 4645, 28 febrer 1890, ed. mati, pp. 5-8; " El Marqués de Cerralbo en Olot ", a CC, núm. 4646, 1 marc 1890, ed. mati, pp. 7-11; EQUIS, " Viatje del Marqués de Cerralbo ", a Lo Crit d'Espanya, núm. 58, 11 abril 1890, p. 3; " El Marqués de Cerralbo en Olot ", a ECE, núm. 434, 28 febrer 1890, p. 2; " El Marqués de Cerralbo en Olot ", a ECE, núm. 436, 3 marc 1890, pp. 1-2. Les actes de l'estada de Cerralbo a Olot, a A.H.C.O., F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llicall 183, Libro de sesiones del...., actes 27, 28 i 29, 25 febrer i 1 marc 1890, ff. 17v-20r. Per a fer front a les despeses de l'estada del Marqués a Olot es va fer una subscripci6n entre els socis del Cercle tradicionalista. A.H.C.O., F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llicall 195, Llibre Major del Tresorer, 1889-1896, ff. 19-21. El setmanari L'Olotí, vinculat als sectors regionalistes de la ciutat, escrivia que la vetllada "... fou bastant concorreguda e pesar del mal temps." L'Olotí, núm. 115, 2 marc 1890, p. 237.

(61). CC, núm. 4645, 28 febrer 1890, ed. mati, p. 8; " El Marqués de Cerralbo en Olot ", a CC, núm. 4646, 1 marc 1890, ed. mati, p. 11; EQUIS, " Viatje del Marqués de Cerralbo ", a Lo Crit d'Espanya, núm. 58, 11 abril 1890, p. 3.

(62). " El Marqués de Cerralbo en Manresa ", a CC, núm. 4647, 2 marc 1890, p. 8.

(63). La Voz Manresana va publicar diverses notícies sobre l'arripada de Cerralbo a Manresa, entre les quals destaca la crida " ! Carlistas manresanos ! ", reproduïda a CC, núm. 4646, 1 marc 1890, ed. mati, pp. 11-12.

(64). X. " Correspondencia. Viaje triunfal del Marques ", a *Diario de Cataluña*, núm. 534, 5 marc 1890, pp. 1-2. La citació a la p. 1. Aquesta crònica és, de fet, una rèplica, punt per punt, de la citada a la nota 62. A continuació afegeixen que durant el trajecte de l'estació a la casa on s'allotjava el Marquès, la concurrència no va parar de xiular-lo. Vegeu, en el mateix sentit, " Menudencias ", a *El Integrista*, núm. 116, 15 marc 1890, p. 3. Sobre la crònica dels periòdics integristes, els carlins de *Lo Crit d'Espanya* escrivien:

" Los únichs que no han pogut pahir - á pesar de dejunar fa molt de temps de lo que més los agrada - las festas de Manresa en honor de Cerralbo han estat los nocedalistas.

Se compren. Ells han inventat mil mentidas, cosa á que están acostumats, dihent que tot fou un fiasco. Però ! llástima ! la bola es de tal calibre, que ningú se l'ha empassada."

EOUIS. " Viatje del Marquès de Cerralbo ", a *Lo Crit d'Espanya*, núm. 58, 11 abril 1890, p. 4. Una altra crítica a les cròniques integristes, a " Dichos y hechos ", a CC, núm. 4653, 8 marc 1890, ed. mati, p. 11. Els carlistes manresans van publicar una nota de protesta contra els atacs i ofenses del setmanari integrista local en el decurs de la visita de Cerralbo. " Protesta ", a CC, núm. 4672, 27 marc 1890, ed. tarda, pp. 3-5; " Protesta ", a ECE, núm. 455, 27 marc 1890, p. 2; " Protesta ", a *El Cabecilla*, núm. 21, 29 marc 1890, p. 2. El *Diario de Barcelona*, d'altra banda, escriu que entre els moltíssims assistents, una gran part eren carlistes, al costat de curiosos i hostils. " Correspondencias particulares del Diario de Barcelona. Manresa 4 de marzo ", a *Diario de Barcelona*, núm. 64, 5 marc 1890, ed. mati, pp. 2934-2935.

(65). Citat a ECE, núm. 438, 5 marc 1890, p. 2.

(66). Citat a FLORDELIS, " La setmana ", a *Lo Crit d'Espanya*, núm. 56, 28 marc 1890, p. 3.

(67). " El Marquès de Cerralbo en Manresa ", a CC, núm. 4649, 4 marc 1890, ed. mati, pp. 4-10; " El Marquès de Cerralbo en Manresa ", a CC, núm. 4650, 5 marc 1890, ed. mati, pp. 5-10.

(68). *Ibid.*, pp. 9-10; " El Marques de Cerralbo en Manresa ", a CC, núm. 4652, 7 marc 1890, ed. mati, pp. 6-8. La crònica de l'estada a Manresa d'El *Correo Español*, que es la mateixa del *Correo Catalán*, igualment redactada per Falcó - tal com s'esdevenia amb les anteriors cròniques del viatge -, però diferentment

disposada. a " El Marqués de Cerralbo en Manresa ", a ECE, núm. 438, 5 marc 1890, pp. 1-2; " El Marqués de Cerralbo en Manresa ", a ECE, núm. 439, 6 marc 1890, pp. 1-2; " El Marqués de Cerralbo en Manresa ", a ECE, núm. 440, 7 marc 1890, pp. 1-2; " El Marqués de Cerralbo en Manresa ", a ECE, núm. 441, 8 marc 1890, p. 2; " El Marqués de Cerralbo en Manresa ", a ECE, núm. 442, 10 marc 1890, p. 2.

(69). " El Marqués de Cerralbo en Manresa ", a CC, núm. 4652, 7 marc 1890, ed. matí, p. 8.

(70). CC, núm. 4652, 7 marc 1890, ed. matí, p. 5. Cerralbo inicia el seu parlament a Igualada tot fent referència a la seva malaltia: " Verdaderamente siento que por hallarme delicado desde hace unos días y en el presente algo peor..." " El Marqués de Cerralbo en Igualada. Discurso pronunciado por el Excmo. señor Marqués de Cerralbo en el Círculo Tradicionalista ", a CC, núm. 4658, 13 marc 1890, ed. matí, p. 7. El Diluvio comentava la notícia i escrivia malintencionadament: " Deseamos á dicho caballero que no tengan graves consecuencias esos efectos de la frialdad." El Diluvio, núm. 66, 7 marc 1890, ed. tarda, p. 2029.

(71). Les cròniques carlines atribueixen aquesta parada a " haberse acentuado en el viaje la indisposicion que (...) padece el ilustre prócer "; les integristes, en canvi, al fet que els republicans igualadins havien repartit xiuletets a la canalla per a rebre el marquès, i la comitiva carlista havia decidit de no seguir endavant fins al vespre. " El Marqués de Cerralbo en Igualada ", a CC, núm. 4655, 10 marc 1890, p. 5; " El viaje triunfal del Marqués ", a Diario de Cataluña, núm. 541, 13 marc 1890, pp. 1-2.

(72). L'igualadí Ramon Solsona, afecte als carlins, feia el següent comentari a les seves memòries: " La visita del Marqués de Cerralbo soliviantó a los elementos liberales, que con su intransigencia estuvieron a punto de provocar un día de luto en la ciudad por querer impedir el acto de afirmación carlista." SOLSONA, Ramón, Mi ciudad y yo. Un período de historia anecdótica. Igualada, 1948, p. 30, nota 1. La Vanguardia escrivia que la causa era la renovació del record de vells esdeveniments, dels conflictes entre carlins i liberals. El Corresponsal, " Carta de Igualada ", a La Vanguardia, núm. 1397, 11 marc 1890, p. 3. Sobre Ramon Solsona, vegeu JORBA i SOLER, Antoni, Agonia d'una ciutat, Igualada, 1982, pp. 267-270, i BISBAL i SENDRA, Maria Antònia i MIRET i SOLÉ, Maria Teresa, Diccionari Biogràfic d'Igualadins, Barcelona, 1986, pp. 201-202.

(73). " El marquès de Cerralbo en Igualada ", a CC, núm.

4656, 11 marc 1890, p. 8; *El Diluvio*, núm. 70, 11 marc 1890, ed. mati, p. 2136.

(74). " ¿ A qué venimos ? ¿ á conspirar ? ¿ á promover guerras civiles ? N6; nosotros trabajamos á la luz del dia; todo lo hacemos públicamente; no queremos derribar nada: Eso corresponde á otros; á nuestros enemigos.

Venimos pues á alentaros en vuestra propaganda; á manifestaros que no estais solos; á haceros partícipes de las manifestaciones que el Principado catalán está tributando al egregio Marqués de Cerralbo, las cuales contribuyen á vuestra vida, á la de nuestra Comunion."

" El Marqués de Cerralbo en Igualada ", a CC, núm. 4657, 12 marc 1890, ed. mati, pp. 6-7.

(75). La crónica de la visita a Igualada, a " El Marqués de Cerralbo en Igualada ", a CC, núm. 4655, 10 marc 1890, pp. 5-6; " El Marqués de Cerralbo en Igualada ", a CC, núm. 4656, 11 marc 1890, ed. mati, pp. 7-9; " El Marqués de Cerralbo en Igualada ", a CC, núm. 4657, 12 marc 1890, ed. mati, pp. 5-7; " El Marqués de Cerralbo en Igualada ", a CC, núm. 4658, 13 marc 1890, ed. mati, pp. 7-9; " El Marqués de Cerralbo en Igualada ", a ECE, núm. 444, 12 marc 1890, p. 2; " El Marqués de Cerralbo en Igualada ", a ECE, núm. 445, 13 marc 1890, p. 2, i " El Marqués de Cerralbo en Igualada ", a ECE, núm. 446, 14 marc 1890, p. 2.

(76). " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4658, 13 marc 1890, ed. mati, p. 7; " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4660, 15 marc 1890, ed. mati, pp. 6-7; " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4661, 16 marc 1890, ed. mati, pp. 9-10; " En el Circulo Tradicionalista. Velada en honor del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4662, 17 marc 1890, pp. 5-7; " Discurso pronunciado por el Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo en la velada de anteayer del Circulo Tradicionalista de Barcelona ", a CC, núm. 4663, 18 marc 1890, ed. mati, pp. 6-8; " Velada en la Juventud Católica ", a CC, núm. 4664, 19 marc 1890, p. 8; CC, núm. 4665, 20 marc 1890, p. 3; " Velada en la Juventud Católica ", a CC, núm. 4666, 21 marc 1890, ed. mati, pp. 8-9; CC, núm. 4666, 21 marc 1890, ed. tarda, p. 2; " La procesion de anoche " i " Discurso del Excelentísimo señor Marqués de Cerralbo, leído en la velada de la Juventud Católica ", a CC, núm. 4667, 22 marc 1890, ed. mati, pp. 6-7 i 7-12; " En el Circulo tradicionalista de Barcelona ", a ECE, núm. 450, 20 marc 1890, pp. 1-2; " Discurso del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo leído en la velada de la Juventud Católica de

Barcelona ", a ECE, núm. 453, 24 marc 1890, p. 1.

(77). " El Marqués de Cerralbo en Tarragona ", a CC, núm. 4669, 24 marc 1890, p. 6; El Diluvio, núm. 82, 23 marc 1890, ed. matí, p. 2519.

(78). " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4668, 23 marc 1890, p. 8; " El Marqués de Cerralbo en Tarragona ", a CC, núm. 4669, 24 marc 1890, pp. 6-10.

(79). La premsa carlista tortosina va estampar notícies les setmanes anteriors sobre l'anada a aquella ciutat del Marqués. Vegeu, per exemple, ATILIO, " Correspondencia. Barcelona 14 Febrero de 1890 ", a Correo Dertosense, núm. 2144, 15 febrer 1890, p. 3; Correo Dertosense, núm. 2159, 6 marc 1890, p. 2; Correo Dertosense, núm. 2166, 14 marc 1890, p. 2; Correo Dertosense, núm. 2169, 18 marc 1890, p. 2.

(80). " El Marqués de Cerralbo en Tortosa ", a CC, núm. 4670, 25 marc 1890, p. 7 (la citació és d'aquest article), i " El Sr. Marqués de Cerralbo en Tortosa ", a Correo Dertosense, núm. 2173, 24 marc 1890, p.1-3. " Correspondencias particulares del Diario de Barcelona. Tortosa 26 de marzo ", a Diario de Barcelona, núm. 86, 27 marc 1890, ed. tarda, p. 3973.

(81). Correo Dertosense, núm. 2172, 22 marc 1890, p. 3.

(82). " Las mesas estaban dispuestas para unos doscientos tradicionalistas, pero este número se aumentó hasta trescientos, no obstante de ser el precio del cubierto de 50 reales. Centenares de amigos nuestros que no tomaron parte en el banquete asistieron al mismo, ocupando los restantes salones, con objeto de escuchar los brindis, contribuyendo de esta suerte á la animacion que reinaba entre los comensales." " El Marqués de Cerralbo en Tortosa ", a CC, núm. 4671, 26 marc 1890, p. 5; El Diluvio (núm. 83, 24 marc 1890, ed. tarda, p. 2535) xifra també en tres-cents els comensals, i afirma que molts espectadors varen contemplar el banquet.

(83). " El Marqués de Cerralbo en Tortosa ", a CC, núm. 4671, 26 marc 1890, p. 6.

(84). Ibid., p. 9; " El Marqués de Cerralbo en Tortosa ", a CC, núm. 4673, 28 marc 1890, ed. matí, p. 6; El Diluvio, núm. 85, 26 marc 1890, ed. matí, p. 2589. A la primera de les cròniques esmentades es dona la xifra de tres mil assistents, i a la segona s'afirma que hi havia " doble número de personas de las que permiten las localidades del mismo."

(85). Sobre l'estada del Marqués de Cerralbo a Tortosa.

veveu: " El Marqués de Cerralbo en Tortosa ", a CC, núm. 4669, 24 marc 1890, p. 10; " El Marqués de Cerralbo en Tortosa ", a CC, núm. 4670, 25 marc 1890, pp. 6-8; " El Marqués de Cerralbo en Tortosa ", a CC, núm. 4671, 26 marc 1890, pp. 5-10; " Brindis pronunciado por el Señor Marqués de Cerralbo en el banquete de Tortosa ", a CC, núm. 4672, 27 marc 1890, ed. mati, pp. 8-10; " El Marqués de Cerralbo en Tortosa ", a CC, núm. 4673, 28 marc 1890, ed. mati, pp. 6-13; " El Marqués de Cerralbo en Tortosa ", a CC, núm. 4673, 28 marc 1890, ed. tarda, pp. 3-6; " Viaje del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo en Tortosa ", a CC, núm. 4674, 29 marc 1890, ed. mati, pp. 9-10; " El Marqués de Cerralbo en Cataluña ", a ECE, núm. 454, 26 marc 1890, p. 1; " El Marqués de Cerralbo en Cataluña ", a ECE, núm. 455, 27 marc 1890, pp. 1-2; " El Marqués de Cerralbo en Cataluña ", a ECE, núm. 456, 28 marc 1890, pp. 1-2; " Viaje del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo ", a ECE, núm. 458, 31 marc 1890, p. 1; " Dos discursos en Tortosa ", a ECE, núm. 460, 2 abril 1890, pp. 1-2; EOUIS, " Lo viatge del Marqués de Cerralbo en Tortosa ", a Lo Crit d'Espanya, núm. 62, 9 maig 1890, pp. 3 i 6; " Cerralbo - Tarragona - Tortosa ", a El Cabecilla, núm. 21, 29 marc 1890, pp. 1-2; " El Sr. marqués de Cerralbo en Tortosa ", a Correo Dertosense, núm. 2173, 24 marc 1890, pp. 1-3; " Discurso pronunciado por el Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo en la velada que en su honor celebró el Circulo Tradicionalista en la noche del 24 del corriente en el teatro Principal ", a Correo Dertosense, núm. 2174, 26 marc 1890, pp. 1-2; " Discurso de Don Luis Maria de Llauder en la velada del lunes " i " La partida del señor Marqués ", a Correo Dertosense, núm. 2175, 27 marc 1890, pp. 1-3; " Discurso de D. Aurelio Ochando ", a Correo Dertosense, núm. 2176, 28 marc 1890, p. 1; " Discurso del señor Baron de Aibi ", " Discurso de D. Francisco de P. Oller " i " Discurso de D. Manuel Mª Queralt ", a Correo Dertosense, núm. 2177, 29 marc 1890, pp. 1-3. D'altra banda, al periòdic liberal tortosí Diario de Tortosa (" Crónica general ", núm. 2349, 27 marc 1890, p. 2) s'escriu: " Ni el más leve disgusto, ni el menor incidente han ocurrido aquí durante la estancia del personaje carlista, Sr. Marqués de Cerralbo, permitiendo á sus correligionarios una libertad que no concedirian ellos nunca, ni por asomo, á los amigos de la libertad bien entendida."

(86). " Viaje del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4674, 29 marc 1890, ed. mati, p. 11.

(87). El Diluvio va escriure que Cerralbo no visità Pobiet, a la qual cosa Lo Crit d'Espanya responia que si aquell periòdic no dubtava que "... 'es fassi ensenyar l'Album de firmas.". " Lo Viatje del Marqués de Cerralbo ", a Lo Crit d'Espanya, núm. 57, 4 abril 1890, p. 7.

(88). Les activitats del dia 26 de marc, a CC, núm. 4671, 26 marc 1890, p. 10: " Viaje del Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4672, 27 marc 1890, ed. matí, pp. 10-11; CC, núm. 4673, 28 marc 1890, ed. matí, p. 13; " Viaje del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4674, 29 marc 1890, ed. matí, pp. 10-14; " Viaje del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo. En Montblanch ", a CC, núm. 4675, 30 marc 1890, pp. 13-15; " Viaje del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo ", a ECE, núm. 458, 31 marc 1890, pp. 1-2; " Viaje del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo ", a ECE, núm. 459, 1 abril 1890, p. 1. EOUIS, " Lo viatge del Marqués de Cerralbo en Esplugua de Francolí ", a Lo Crit d'Espanya, núm. 63, 16 maig 1890, pp. 3 i 6; EOUIS, " Viatge del Marqués de Cerralbo en Montblanch ", a Lo Crit d'Espanya, núm. 64, 23 maig 1890, pp. 3 i 6. Cerralbo va arribar a Barcelona la tarda del dia 27. CC, núm. 4673, 28 marc 1890, ed. matí, p. 5; ECE, núm. 456, 28 marc 1890, p. 2.

(89). " Viaje del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo. En Montblanch ", a CC, núm. 4675, 30 marc 1890, p. 15.

(90). " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4676, 1 abril 1890, ed. matí, p. 6; " El Marqués de Cerralbo en Montserrat ", a CC, núm. 4678, 3 abril 1890, pp. 7-8; " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo. Excursion a Villanueva y Sitjes ", a CC, núm. 4684, 9 abril 1890, ed. matí, p. 7.

(91). " Los Marqueses de Cerralbo á los Círculos Tradicionalistas de Cataluña ", a CC, núm. 4682, 7 abril 1890, pp. 6-12; " Los Marqueses de Cerralbo á los Círculos Tradicionalistas de Cataluña ", a ECE, núm. 464, 8 abril 1890, pp. 1-2.

(92). La carta va ser reproduïda per tota la premsa carlista. Es pot veure a FERREK, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, doc. núm. 56, pp. 105-107, i a CLEMENTE, Josep Carles, *Bases documentales del carlismo y de las guerras civiles de los siglos XIX y XX*, vol. II, Madrid, 1985, pp. 262-264. L'original es troba a M.C., C III, núm. 2, Don Carlos a Cerralbo, Palau Loredan, 2 abril 1890. Cito a partir de CC, núm. 4682, 7 abril 1890, pp. 8-10. Vegeu-la a l'Apèndix número 1.

(93). Aquesta felicitació en culminava tot un seqüent fetes a Cerralbo des de Venècia en el decurs del viatge. Així, per exemple, el 9 de marc li escrivia Melchor: " No necesito hacer frases retóricas para q(u)e comprenda V. el entusiasmo con q(u)e sigue el Rey la brillantísima campaña de V.. Cada día está más orgulloso y más satisfecho de ella, esperando q(u)e produzca abundantes frutos." M.C., C VI, núm. 1, Melchor a Cerralbo, Venècia, 9 marc 1890. Aquest és el to habitual de les cartes mentre es portava a terme el viatge a Catalunya.

Ja el dia 23 de febrer, Don Carlos escrivia a Cerralbo:
" Que Dios te siga iluminando, mi querido Cerralbo,
p(ar)a llevar á feliz término la gloriosísima campaña
q(ue) con tan brillantes auspicios has inaugurado ..."
M.C., C II, núm. 14, Don Carlos a Cerralbo, Venècia, 23
febrer 1890.

(94). " Los Marqueses de Cerralbo á los Circulos
Tradicionalistas de Cataluña ", a CC, núm. 4682, 7 abril
1890, p. 10. Keynaldo Brea escriu, erradament, que el
nomenament es va fer "... a poco de los indicados
sucesos de Valencia ...", i no pas abans, com en
realitat succeí. ARTAGAN, Barón de. Políticos del
carlismo, Barcelona, s.d., p. 24.

(95). " Los Marqueses de Cerralbo á los Circulos
Tradicionalistas de Cataluña ", a CC, núm. 4682, 7 abril
1890, p. 10.

(96). CC, núm. 4682, 7 abril 1890, p. 12; " El Marqués de
Cerralbo en Gracia ", a CC, núm. 4683, 8 abril 1890, pp.
4-8.

(97). " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC,
núm. 4684, 9 abril 1890, ed. matí, pp. 7-8.

(98). " Circulo Tradicionalista de Barcelona ", a CC,
núm. 4684, 9 abril 1890, ed. matí, p. 10; " Despedida al
señor Marques de Cerralbo ", a CC, núm. 4685, 10 abril
1890, ed. matí, pp. 7-8.

(99). Frase extreta del brindis pronunciat pel Marqués
de Cerralbo en el banquet ofert als cercles
tradicionalistes catalans el dia 6 d'abril de 1890.
" Los Marqueses de Cerralbo á los Circulos
Tradicionalistas de Cataluña ", a CC, núm. 4682, 7 abril
1890, p. 7.

(100). Tots els discursos pronunciat per Cerralbo en el
transcurs del seu viatge per terres catalanes i
valencianes es troben reproduïts a l'Apèndix número 1.

(101). BALMES, Jaime, " El catalán montañés ", a **Obras
Completas**, vol. V, Madrid, 1949, pp. 895-903. Vegeu,
així mateix, la nota bibliogràfica redactada per Ignasi
CASANOVAS en aquesta mateixa edició, a la p. 895.

(102). RODEZNO, Conde de. Carlos VII, Duque de Madrid,
Madrid, 1929, p. 231.

(103). " En el Circulo Tradicionalista de Barcelona.
Velada en obsequio al señor Marqués de Cerralbo ", a CC,
núm. 4633, 16 febrer 1890, pp. 12-13. El discurs,
reproduït també en d'altres publicacions coetànies, va
ser publicat uns anys més tard, a BPC, t. III, setembre

1895, pp. 50-58. Sembla que el mateix any 1890 va ser editat en forma de fullet: CERRALBO, Marqués de. **Discurso leído por el Marqués de Cerralbo el día 15 de febrero de 1890 en los salones del Centro Tradicionalista de Barcelona**, Vic, Tipografía Vicense, 1890, 14 p.. No l'he pogut veure. Extrec la referència del fitxer de la biblioteca del Museo Cerralbo. No figura tampoc a BURGO, Jaime del. **Bibliografía del siglo XIX. Guerras carlistas. Luchas políticas**, Pamplona, 1978 (2ª ed. revisada).

(104). " El Marqués de Cerralbo en Manresa ", a CC, núm. 4650, 5 marc 1890, ed. matí, p. 6.

(105). RODEZNO, Conde de. **Carlos VII...** p. 231.

(106). SANZ-PASTOR y FERNANDEZ DE PIEROLA, Consuelo. **Museo Cerralbo. Catálogo de dibujos**, Madrid, 1976.

(107). CABRE AGUILO, Juan, "El Marqués de Cerralbo (publicat al Boletín de la Sociedad Española de Excursiones, t. XXX, III trimestre de 1922), Madrid, 1922; id., " El Marqués de Cerralbo (Necrología) ", a Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria, Madrid, (1922), memoria IX, 8ª sessió, pp. 171-183; SANZ-PASTOR y FERNANDEZ DE PIEROLA, Consuelo. " El Marques de Cerralbo, politico carlista ", a Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, t. LXXVI, gener-juny 1973, pp. 231-270; **Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia en la recepción pública del excelentísimo Sr. D. Enrique de Aguilera y Gamboa, Marqués de Cerralbo, en 31 de Mayo de 1908**, Madrid, 1908.

(108). " El Marqués de Cerralbo en Olot ", a CC, núm. 4646, 1 marc 1890, ed. matí, pp. 8-9.

(109). " El marqués de Cerraibo en Igualada. Discurso pronunciado por el Excmo. señor Marqués de Cerralbo en el Circulo Tradicionalista ", a CC, núm. 4658, 13 marc 1890, ed. matí, p. 8. " Estos son nuestros Reyes y este nuestro pueblo - deia a Barcelona el 16 de febrer -, nuestros Reyes y nuestros pueblos tradicionales, la gran raza carlista. Así nos enseñaron á morir en el campo de batalla Borrell y Alfonso V; así nos escribieron la justicia, la ley y las costumbres los Berengueres; así nos demostraron el desprecio de las grandezas humanas Sunyer y Berenquer el Grande, trocando el sόlio por la coquilla, y Jaime I muriendo con un sayal ...". " El panquete tradicionalista de aver en obsequio al Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4634, 17 febrer 1890, p. 9. Aquest discurs va ser publicat, uns anys més tard, a BPC, t. IV, octubre 1895, pp. 68-73.

(110). La primera citació correspon al discurs del dia

22 de febrer a Vic i la segona al de Tortosa del 24 de marc. " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo. En Vich ", a CC, núm. 4641, 24 febrer 1890, p. 10; " El Marqués de Cerralbo en Tortosa ", a CC, núm. 4673, 28 marc 1890, ed. mati, pp. 11-12. El discurs de Tortosa, com la resta, va ser publicat per aquelles mateixes dates en nombrosos periòdics, entre els quals els de la pròpia localitat (" Discurso pronunciado por el Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo en la velada que en su honor celebró el Circulo Tradicionalista en la noche del 24 del corriente en el teatro Principal ", a Correo Dertosense, núm. 2174, 26 marc 1890, pp. 1-2). A Tarragona, el 22 de marc, pronunciava les seqüents paraules: " ... es tambien de grandeza tan singular y de tan admirable coincidencia hallar un nombre en cuyas régias sienes repose por el derecho la corona augusta de los Berengueres y los Jaimes, de los Alfonsos y los Felipes, de San Fernando y hasta de San Luis, y que en su enérgica mano vibre la espada de la fé, la espada que la asentó en Cataluña con Vifredo, en Navarra con Garcia Jimenez, en Castilla con los Alfonsos, en el mundo con Carlos V, y en Tarragona con Berenguer III; un hombre en fin, un soberano, como Carlos VII que su amor es todo para España, su pensamiento para la felicidad nuestra, su continua preocupacion nuestra suerte y su vida para nosotros, para la Patria." " El Marqués de Cerralbo en Tarragona ", a CC, núm. 4669, 24 marc 1890, p. 8.

(111). " Esta es la monarquía que defendemos, la monarquía tradicional, cuyos reyes ni fueron á la guerra sin la Cruz y con la Cruz firmaron sus privilegios y afirmaron sus conquistas.", deia Cerralbo a la vora de Poblet. " Viage del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo. En Poblet ", a CC, núm. 4674, 29 marc 1890, ed. mati, p. 13.

(112). Ibid., pp. 12-14.

(113). Utilitza aquest terme en el discurs de Barcelona del 15 de febrer. " En el Circulo Tradicionalista de Barcelona. Velada en obsequio al señor Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4633, 16 febrer 1890, p. 15.

(114). Ibid., p. 14.

(115). " El banquete tradicionalista de aver en obsequio al Marques de Cerralbo ", a CC, núm. 4641, 24 febrer 1890, p. 9.

(116). " Brindis pronunciado por el señor Marqués de Cerralbo en el banquete de Tortosa ", a CC, núm. 4672, 27 marc 1890, ed. mati, p. 10. Sobre el desenvolupament d'aquestes mateixes idees en el carlisme del Sexenni, vegeu GARMENDIA, Vicente, La ideología carlista (1868-1876). En los orígenes del nacionalismo vasco. Zarautz.

1985, pp. 295 i ss..

(117). DOMENACH, Jean-Marie, *La propaganda política*, Buenos Aires, 1962, pp. 58-59.

(118). ALVAREZ JUNCO, José, *El Emperador del Paralelo. Lerroux y la demagogia populista*, Madrid, 1990, pp. 233-234. Vegeu, també, l'article del mateix autor publicat a ALVAREZ JUNCO, José, ed., *Populismo, caudillaje y discurso demagógico*, Madrid, 1987, pp. 219-270.

(119). " El partido carlista despierta como de un sueño en el que habia caido fatigado - deia Cerralbo a Tarragona -, pero como despierta, es que ha rehecho sus fuerzas con el reposo; ya no tiene fatigas que le debiliten, ni traidores que le narcoticen; despierta tan grande como siempre y se siente más poderoso que nunca porque su enemigo era el error; y la mentira dura poco tiempo, y la verdad por el contrario es de tan viva luz y de tan convincentes razones que al fin todas las inteligencias la reconocen, y todas las voluntades la acatan ...". " El Marqués de Cerralbo en Tarragona ", a CC, núm. 4669, 24 març 1890, p. 9. Les referències als integristes o nocedalistes en els discursos del pròcer castellà a Catalunya són poques, però contundents. A Barcelona, el 15 de febrer, utilitza un esdeveniment del segle XII català, la traïció protagonitzada per Ramon de Castelllet, per tal d'al·ludir implícitament a la recent traïció d'un altre Don Ramon: Ramón Noceçal, és clar. També a Barcelona, el 6 d'abril, en fer balanç del viatge i les seves repercussions, dedicava unes paraules a l'actitud que havien mantingut els integristes: "... solo aquellos que se llamaron nuestros amigos y nuestros hermanos, han pretendido herir nuestros católicos pechos con las armas incalificables de la calumnia; les compadecemos y les perdonamos... ". " En el Circulo Tradicionalista de Barcelona. Velada en obsequio al señor Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4633, 16 febrer 1890, p. 17; " Los Marqueses de Cerralbo á los Circulos Tradicionalistas de Cataluña ", a CC, núm. 4682, 7 abril 1890, p. 8.

(120). " El Marqués de Cerralbo en Olot ", a CC, núm. 4646, 1 març 1890, ed. matí, p. 9.

(121). Els únics parlaments que no contenen referències als cercles tradicionalistes, a part dels dos que tracten de les associacions catòliques, són els següents: el discurs del 16 de febrer a Barcelona, el de Manresa, el brindis de Tortosa i el discurs al costat del monestir de Poblet, així com el pronunciat a la Joventut catòlica de Barcelona.

(122). " Los Marqueses de Cerralbo a los Circulos Tradicionalistas de Cataluña ", a CC, núm. 4682, 7 abril

1890. p. 10.

(123). " El Marqués de Cerralbo en Tarragona ", a CC, núm. 4669, 24 marc 1890, p. 8.

(124). " Discurso pronunciado por el Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo en la velada de anteaver del Circulo Tradicionalista de Barcelona ", a CC, núm. 4663, 18 marc 1890, ed. mati, p. 6.

(125). " Los Marqueses de Cerralbo á los Circulos Tradicionalistas de Cataluña ", a CC, núm. 4682, 7 abril 1890, p. 7. En el discurs pronunciat el dia 10 de juny del mateix any al Cercle tradicionalista de Madrid, feia un balanc similar: " Fáltanme la inspiracion y el arranque de tales genios para cantar la aurora de renacimiento tradicional que vi despuntar en Cataluña; y como aquella Reconquista que escribió sus pasos con maravillas de piedra desde el primitivo monasterio de Ripoll al sombrío de San Cucufate, al espléndido de Santas Creus y al legendario y caballeresco de Poblet, asimismo los católico-monárquicos han alzado sus jalones de reconquista, no en majestuosos cenobios ni en amatracanados baluartes, sino en Círculos, que son fortalezas en medio de territorio enemigo confiadas á la lealtad, á la bravura, á la abnegacion y á la fe carlistas, así yo recorrí, caminando entre volcanes de entusiasmo, el montañoso Olot, el poético Bañolas, el legendario Vich, las fabriles Manresa é Igualada, la imperial Tarragona, la histórica Montblanch, la bullente Esplugu, la independiente Tortosa y la condal Barcelona. Describir paso á paso este viaje constituiria una crónica más voluminosa que la de Pujades, y tan llena de sorprendentes nobleza y heroísmo como aquellas viejas narraciones que refieren las glorias catalanas por las admirables plumas de Mossén Febrer, Bernardo Desclot, Montaner y los mismos reyes, los Jaimes y Pedro III." " Discurso pronunciado por el Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo en el banquete dado en su honor en el Circulo Tradicionalista de Madrid ", a CC, núm. 4751, 15 juny 1890, pp. 13-14. Aquest discurs ha estat reproduït a l'Apèndix número 1.

(126). " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4654, 9 marc 1890, p. 9.

(127). M.C., C VI, núm. 2, Melgar a Cerralbo, Venècia, 21 marc 1890.

(128). " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4658, 13 marc 1890, ed. mati, p. 7. Al periòdic republicà El Diluvio (núm. 72, 13 marc 1890, ed. tarda, p. 2211) s'escriu que Cerralbo es dirigira "... á Valencia, en cuya huerta le preparan una paella."

- (129). CC, núm. 4663, 18 març 1890, ed. matí, p. 6.
- (130). " ! Carlistas valencianos ! ", a ECE, núm. 464, 8 abril 1890, p. 2.
- (131). " Viaje del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4685, 10 abril 1890, ed. tarda, p. 4; *Correo Dertosense*, núm. 2184, 10 abril 1890, s.p.; " Viaje del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4686, 11 abril 1890, ed. matí, p. 7. Sembla que en algunes estacions del trajecte Barcelona-Tarragona, com ara Vilanova i la Geltrú i Sitges, va ser xiulat per grups de liberals i republicans, i rebut amb visques i música pels correligionaris. La visió més parcial dels fets és, a ben segur, la del *Diario de Vilanova y Geltrú*. Reproduïda a *Diario de Barcelona*, núm. 101, 11 abril 1890, ed. tarda, p. 4578. *El Diluvio* només esmenta els xiulets. " El marqués de Cerralbo silbado ", a *El Diluvio*, núm. 101, 11 abril 1890, ed. matí, p. 3036; *El Diluvio*, núm. 103, 13 abril 1890, ed. matí, p. 3115. Vegeu, així mateix, " Recortes ", a *Diario de Cataluña*, núm. 568, 16 abril 1890, p. 1. La premsa carlina, d'altra banda, no fa cap mena de referència a aquests fets.
- (132). *Ibid.*, p. 7. Cerralbo, en el discurs del 10 de juny a Madrid feia referència a "... la asombrosa manifestacion de Villarreal, en la que hicieron alarde y explosion los más ardientes y conmovedores entusiasmos." " Discurso pronunciado por el Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo en el banquete dado en su honor en el Círculo Tradicionalista de Madrid ", a CC, núm. 4751, 15 juny 1890, p. 14.
- (133). " Viaje del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4686, 11 abril 1890, ed. matí, p. 7; " El Marqués de Cerralbo en Villarreal ", a CC, núm. 4696, 21 abril 1890, pp. 5-8. " Lo de Valencia ", a *La Fe*, núm. 3951, 11 abril 1890, p. 1. Melchor Ferrer equivoca el dia de l'estada de Cerralbo a Vila-real, el 9 pel 10. FERRER, Melchor, *Historia del...* vol. XXVIII-I, p. 156. El discurs de Cerralbo a Vila-real es pot veure a l'Apèndix número 1.
- (134). " Partes telegráficos del Diario de Barcelona ", a *Diario de Barcelona*, núm. 101, 11 abril 1890, ed. matí, p. 4573.
- (135). GIL NOVALES, Alberto, " La conflictividad social bajo la Restauración (1875-1917) ", a *Trienio*, núm. 7, maig 1986, p. 116.
- (136). " Algarada liberalesca en Valencia ", a ECE, núm. 466, 10 abril 1890, pp. 1-2.

(137). " Valencia ", a **Las Provincias**, núm. 8626, 10 abril 1890, p. 2.

(138). " Algarada liberalasca en Valencia ", a **ECE**, núm. 466, 10 abril 1890, p. 1. Uns dies abans, des del Cercle tradicionalista de València, es féu una crida als carlins per tal que no fessin ostentació de les seves boines a l'estació. GARCIA, " Verdad y justicia para Valencia tradicionalista ", a **ECE**, núm. 473, 18 abril 1890, p. 3.

(139). **Diario de las Sesiones de Córtes. Senado. Legislatura de 1889-90**, vol. V, Madrid, 1890, sessió del dia 16 d'abril de 1890, p. 2398. El discurs de Cerralbo al Senat fou publicat, de manera completa o fragmentària, per aquelles dates, en bona part de la premsa espanyola. El 19 d'abril, el discurs es venia ja als carrers de Barcelona, i cal suposar que als d'altres ciutats espanyoles. **CC**, núm. 4695, 20 abril 1890, p. 7. La **Biblioteca Popular Carlista**, uns anys més tard, el reproduí en el seu primer número. **BPC**, t. I, juliol 1895, pp. 76-81. El discurs es pot veure a l'Apèndix número 1. L'al·lusió de Cerralbo al "recuerdo personal del señor Cánovas del Castillo" fa referència als esdeveniments de final de 1888 amb motiu d'un viatge de propaganda del polític conservador per diverses ciutats espanyoles, en les quals es feren manifestacions de marcada hostilitat contra ell. Vegeu la nota número 164.

(140). Així ho assegura el republicà valencià Juli JUST, **Blasco Ibáñez i València**, València, 1929, p. 108. Aquest llibre ha estat reeditat recentment (València, 1990) dins de l'excel·lent col·lecció dirigida per Joan Fuster, la "Biblioteca d'autors valencians". En aquesta edició, la referència a la p. 124.

(141). LEON ROCA, J.L., **Vicente Blasco Ibáñez**, València, 1967, p. 79. Entre les pp. 74-87 es pot trobar una detallada biografia del personatge entre la fundació del periòdic i l'exili a París. Vegeu, així mateix, LEON ROCA, J.L., **Blasco Ibáñez: política i periodisme**, Barcelona, 1970, pp. 19 i ss..

(142). LEON ROCA, J.L., **Blasco Ibáñez y la Valencia de su tiempo**, València, 1978, pp. 155-156.

(143). El text fonamental és REIG, Ramir, **Blasquistas y clericales. La lucha por la ciudad de Valencia en 1900**, València, 1986. Vegeu també, del mateix autor, " El fracàs de la burgesia urbana a València. Notes sobre la política municipal del blasquisme (1901-1911) ", a **Recerques**, núm. 15, 1984, pp. 133-158; " Populismes ", a **Debats**, núm. 12, juny 1985, pp. 5-21, i " Reivindicación moderada del populismo ", a **Historia Social**, núm. 2, tardor 1988, pp. 37-50. Es, d'altra banda,

imprescindible, la lectura de l'article d'UCELAY DA CAL, Enric, " Acerca del concepto "populismo" ", a *Historia Social*, núm. 2, tardor 1988, pp. 51-74.

(144). BERNAT, Lluís. *Caciquisme roig*, València, 1984 (1ª ed., 1904). Pròleg de Joan FUSTER.

(145). Josep Pla, uns anys més tard, significativament, deia a Blasco Ibáñez: " Vostè, que ha estat l'home dels rosaris de l'aurora a valència ! ". PLA, Josep, " Blasco Ibáñez, a Montecarlo ", a *Homenots*. Tercera sèrie, O.C., 21, Barcelona, 1972, p. 133.

(146). CC, núm. 4684, 9 abril 1890, ed. matí, p. 8; CC, núm. 4686, 11 abril 1890, ed. matí, p. 8; " El motín de Valencia ", a *La Epoca*, núm. 13516, 11 abril 1890, p. 1; " Sucesos de Valencia ", a *El Diluvio*, núm. 102, 12 abril 1890, ed. matí, p. 3075; ESF, núm. 4536, 14 abril 1890, p. 1; OPISSO, Alfredo, *La Guardia Civil y su tiempo. Episodios de la historia contemporánea de España*, vol. II, Barcelona, (1914), p. 99.

(147). " Asuntos del día ", a *Las Provincias*, núm. 8627, 11 abril 1890, p. 1. Una crònica dels fets del dia 10 d'abril, a " Los sucesos de ayer. Viaje del Marqués de Cerralbo. En el camino ", a *Las Provincias*, núm. 8627, 11 abril 1890, pp. 2-3.

(148). *Diario de las Sesiones de Córtes. Senado...*, sessió 16 abril 1890, pp. 2398-2400 i 2405-2406. La citació correspon a la p. 2399.

(149). Les estimacions de la premsa valenciana i estatal oscil·lien entre tres i quatre ferits com a conseqüència de l'atac al Cercle tradicionalista. *El Diluvio*, igual que *La Iberia*, escriu que foren quatre, i concreta que un de creu per ferida d'arma de foc i tres ferits amb lesions de caràcter lleu. " El motín de Valencia ", a *La Epoca*, núm. 13516, 11 abril 1890, pp. 1-2; " Los desórdenes de Valencia ", a *La Unión Católica*, núm. 855, 11 abril 1890, p. 1; " Lo de Valencia ", a *La Fe*, núm. 3951, 11 abril 1890, p. 1; " Sucesos en Valencia ", a *El Diluvio*, núm. 102, 12 abril 1890, ed. tarda, p. 3098. El rumor sobre la mort d'un dels assaltants, a " Los atropellos de Valencia y la opinión pública ", a CC, núm. 4687, 12 abril 1890, ed. matí, p. 7. Alguns dels carlins que es trobaven a l'interior del Cercle tradicionalista foren detinguts, la qual cosa va provocar algunes protestes, que consideraven que s'havien limitat a defensar-se i que l'autoritat era molt més severa amb ells que no amb els assaltants. ALMELA, Juan Antonio, " Lo que viene ", a *La Unión Católica*, núm. 857, 14 abril 1890, p. 1. En el mateix sentit s'expressà el Marqués de Sardoal al Senat el dia 11 d'abril. *Diario de las Sesiones de Cortes. Senado...*

sessió 11 abril 1890, p. 2320.
(150). L(uis) M. de Ll(auder), " Sobre lo de Valencia ", a CC, núm. 4695, 20 abril 1890, pp. 13-15. Aquest article va ser reproduït a ECE, núm. 476, 22 abril 1890, p. 1. Llauder havia retornat a Barcelona el vespre del 15 d'abril. CC, núm. 4691, 16 abril 1890, ed. matí, p. 3. Des de l'òrgan integrista madrileny es suggeria que al darrera de l'aldarull hi havia quelcom més que animadversió cap als carlistes. " Carta de Valencia ", a ESF, núm. 4536, 14 abril 1890, p. 1.

(151). El Imparcial estima que, entre simpatitzants, detractors i curiosos, es van concentrar als voltants de l'estació unes vint mil persones. Esmentat a " Lo de Valencia ", a La Fe, núm. 3951, 11 abril 1890, p. 1. Opisso escriu que eren quatre mil les persones que cridaven i xiulaven. OPISSO, Alfredo, La Guardia Civil y su tiempo.... vol. II, p. 99.

(152). L(uis) M. de Ll(auder); " Sobre lo de Valencia ", a CC, núm. 4695, 20 abril 1890, p. 14.

(153). " El motin de Valencia ", a La Epoca, núm. 13516, 11 abril 1890, p. 1; " Los atropellos de Valencia ", a La Unión Católica, núm. 855, 11 abril 1890, p. 1. Per saber com eren representades aquestes turbas des del carlisme, vegeu el dibuix titulat " Escena del acto de la Marsellesa en Valencia ", a El Cabecilla, núm. 23, 19 abril 1890, pp. 2-3. Aquesta il·lustració ha estat reproduïda a l'Apèndix.

(154). Joan B. Falcó enviava el mateix dia 10 al vespre un telegrama on es podia llegir: " Asegúrase que un personaje liberal repartió ayer 4000 pesetas á fin de que se invirtieran en comprometer gente para que silbara al Excmo. señor Marqués de Cerralbo." CC, núm. 4686, 11 abril 1890, ed. matí, p. 9. En un article posterior assegura que el dia 9 a València s'havia repartit diner amb abundància. " Los sucesos de Valencia ", a CC, núm. 4688, 13 abril 1890, p. 10. En un dibuix de Gay-Lussac publicat en un setmanari carlí es pot veure com un personatge entrega diners a un altre per tal que matín carlins i cridin visques a la llibertat. GAY-LUSSAC, " Hassanyas liberals ", a Lo Crit d'Espanya, núm. 59, 18 abril 1890, pp. 4-5. Aquesta il·lustració es pot veure a l'Apèndix. Des d'El Correo Español s'acusa al Govern d'estar al darrera de l'aldarull, però "... le ha salido la criada respondona, como vulgarmente se dice, porque el motin valenciano ha resultado contra las llamadas instituciones ..." TULIO (Leandro HERRERO), " Salvajada infame ", a ECE, núm. 467, 11 abril 1890, p. 1. El corresponsal de La Fe a València explica, d'altra banda, la implicació de diversos partits polítics: " Yo los ví y toda Valencia los ví animar y excitar á las turbas, como á los pocos momentos los ví ya impotentes para

detenerlas, ser arrollados por la canalla ..." IGNOTUS, " Desde Valencia ", a La Fe, núm. 3953, 14 abril 1890, p. 1.

(155). ESF, núm. 4536, 14 abril 1890, p. 1.

(156). El periòdic pidalià La Unión Católica escribía que el día 9 se van repartir 4000 pessetes per tal de comprometre gent i que el Govern estava al darrera de l'aldarull: " Claro es que el Gobierno no tendria intencion de que se cometieran delitos, sino solo de organizar silbas para luego defenderlas en las Cortes; ¿ pero no es una imprudencia gravísima el jugar con fuego, el utilizar turbas que de manifestacion en manifestacion, comienzan con el pito y terminan en la piqueta que demuele, con las piedras que hieren y rompen, en el puñal que acomete, en el incendio que quema el retrato del Papa, en el sacrilegio que no respeta la santidad del templo, en la ferocidad frenética que construye barricadas, en la turba embriagada ante la impunidad, y que durante seis horas es dueña de una poblacion tan importante como Valencia, y que pasea en triunfo la bandera negra y la bandera roja, dando vivas desaforados á la libertad, á la república y á la anarquía ? " " Los atropellos de Valencia y el gobierno liberal ", a La Unión Católica, núm. 856, 12 abril 1890, p. 1. El mateix Alejandro Pidal, amb el suport del grup conservador, interromp una intervencio de Ruiz Capdepón, ministre de Governació, al Congrés en resposta a una interpel·lació de Silvela, tot suggerint que havia estat una "comèdia preparada". Diario de las Sesiones de Córtes. Congreso de los Diputados. Legislatura de 1889-90, vol. VIII, sessió 12 abril 1890, p. 4165.

(157). " Sobre los atropellos de Valencia ", a CC, núm. 4686, 11 abril 1890, ed. tarda, p. 4.

(158). GIL NOVALES, Alberto, " La conflictividad social...". malgrat la importància d'aquest tema s'hi han dedicat ben pocs estudis. Són molt interessants els de VALLEJO POUSADA, Rafael, " Pervivencia de las formas tradicionales de protesta: los motines de 1892 ", a Historia Social, núm. 8, tardor 1990, pp. 3-27; CASTRO ALFÍN, Demetrio, " Agitación y orden en la Restauracion. ¿ Fin del ciclo revolucionario ? ", a Historia Social, núm. 5, tardor 1989, pp. 37-49, i del mateix autor, " Protesta popular y orden público: los motines de consumos ", a GARCIA DELGADO, José Luis, ed., España entre dos siglos, 1875-1931. Continuidad y cambio, Madrid, 1991, pp. 109-123.

(159). Al costat de les acusacions carlines (vegeu la nota número 157), o de Romero Robledo (Diario de las Sesiones de Córtes. Congreso de los Diputados..., sessió

12 abril 1890, p. 4183), altres periòdics atribueixen l'incendi als matuteros. " Más noticias de Valencia ", a El Diluvio, núm. 102, 12 abril 1890, ed. tarda, p. 3098; " Sucesos de Valencia ", a Diario de Barcelona, núm. 102, 12 abril 1890, ed. matí, p. 4620; " Telegramas de La Correspondencia ", a ECE, núm. 468, 12 abril 1890, p. 2. La Comissió municipal de consums de València va obrir un expedient informatiu i va proposar l'acomiadament d'alguns empleats que van abandonar sense causa justificada els llocs on estaven de servei la nit del 10 d'abril. CC, núm. 4692, 17 abril 1890, ed. matí, pp. 5-6.

(160). Sobre la implicació del Govern liberal, suggerida per Pidal, vegeu la nota número 156. Les intervencions de Silveira i posterior discussió amb Ruiz Capdepón, a Diario de las Sesiones de Córtes. Congreso de los Diputados..., sessió 12 abril 1890, pp. 4156-4173 i 4177-4178; les de Romero Robledo, a Ibid., pp. 4178-4183, i sessió 14 abril 1890, pp. 4209-4216, i sessió 15 abril 1890, pp. 4231-4241. Les intervencions del Marquès de Sardoal i respostes ministerials, a Diario de las Sesiones de Córtes. Senado..., sessió 11 abril 1890, pp. 2320-2323, i sessió 16 abril 1890, pp. 2406-2410; les del Comte de Cança Argüelles, a Ibid., sessió 11 abril 1890, pp. 2323-2325, i sessió 16 abril 1890, pp. 2396-2397 i 2416-2417; la intervenció del Comte d'Esteban Collantes i resposta de Ruiz Capdepón, a Ibid., sessió 16 abril 1890, pp. 2398 i 2410-2416. Des d'un punt de vista ben diferent, és molt interessant - i fou molt comentada a l'època - la intervenció al Congrés de Cristino Martos. Vegeu Diario de las Sesiones de Córtes. Congreso de los Diputados..., sessió 15 abril 1890, pp. 4241-4251. La bona recepció del discurs de Martos per part de la premsa carlina, a Q., " Correspondencias particulares del CORREO CATALÁN ", a CC, núm. 4693, 18 abril 1890, ed. matí, pp. 13-14.

(161). " Graves noticias de Valencia ", a El Diluvio, núm. 101, 11 abril 1890, ed. matí, p. 3037. Aquesta informació es corrobora per la premsa d'altres tendències polítiques. Entre la carlina, la connivència entre els liberals i republicans de València i Sapiña és, des del primer moment, constantment suggerida, tal com es pot veure en les tres informacions següents, extretes de les cròniques enviades per Falco al Correo Catalán. El dia 10 a la tarda "... Sapiña es aclamado y llevado en triunfo por el populacho que dá gritos subversivos.". En un telegrama datat el dia 11 d'abril, es pot llegir que, per la seva actuació, "... recibió ayer felicitaciones de los liberales.". El dia 20 escriuen: " Parece que los elementos que silbaron y apedrearon al Marqués de Cerralbo é incendiaron el Círculo Carlista y la residencia de los Padres Jesuitas, tratan de obsequiar en breve con un banquete al señor

Sapiña por su proceder en los sucesos del 10 del corriente." CC, núm. 4686, 11 abril 1890, ed. matí, p. 9; " Los atropellos de Valencia y la opinión pública ", a CC, núm. 4687, 12 abril 1890, ed. matí, p. 7; CC, núm. 4695, 20 abril 1890, p. 7. Vegeu, així mateix, " Desde Valencia ", a CC, núm. 4689, 14 abril 1890, p. 8; " Sapiña ", a ECE, núm. 469, 14 abril 1890, p. 1, i " Boletín del día ", a La Fe, núm. 3954, 15 abril 1890, p. 1.

(162). Sobre la militarització de l'ordre públic a la Restauració, vegeu BALLBE, Manuel, Orden público y militarismo en la España constitucional (1812-1983), Madrid, 1985 (2ª ed.), pp. 247 i ss..

(163). Ruiz Capdepón deia, per exemple, al Congrés, en resposta a la interpel·lació de Silvela: " ¿ Qué ha hecho el gobernador de Valencia ? Ya lo habeis oído; primero, antes de la llegada del Sr. Marqués de Cerralbo, tomar aquellas precauciones prudentes por lo que pudiera ocurrir en el orden racional y probable de como suelen suceder estas cosas; segundo, conforme iban realizándose los sucesos, acudir á los puntos donde se realizaban é impedir su consumacion; tercero, cuando esos sucesos habian terminado y habia llegado la noche, y se decia que podian ó no repetirse, y previo consejo de autoridades que establece la ley de orden público, resignar el mando en la autoridad militar. ¿ Hay, pues, algo en la conducta del Gobierno, ni en la de sus representantes, ni antes de los sucesos ni despues de los sucesos, que merezca censura ni cargo alguno por parte de nadie ? ". Diario de Sesiones de Córtes. Congreso de los Diputados.... sessió 12 abril 1890, p. 4165.

(164). Canovas, en un viatge de propaganda, l'octubre i novembre de 1888, fou rebut de manera hostil a Saragossa, Sevilla i Madrid. FERNANDEZ ALMAGRO, Melchor, Historia política de la España contemporánea, vol. II, Madrid, 1974 (3ª ed.), pp. 67-69. La intervenció al Congrés de Canovas del Castillo, a Diario de las Sesiones de Córtes. Congreso de los Diputados.... sessió 14 abril 1890, pp. 4219-4222. Entre els articles que veuen la llum els dies posteriors al 10 d'abril i que relacionen ambdós fets, es destacable el de MANE Y FLAQUER, J., " El régimen liberal ", a Diario de Barcelona, num. 110, 20 abril 1890, pp. 4973-4975. El periodíc La Monarquía escrivia: " Y la autoridad, ¿ qué hacía ? Lo que hacía el 11 de Noviembre del 88 en las calles de Madrid. Presenciar el espectáculo en los sitios de preferencia. Si no ha tomado parte, como sucedió aquí, en la gresca." Esmentat a " Los atropellos de Valencia y la opinión pública ", a CC, núm. 4690, 15 abril 1890, ed. matí, p. 7.

(165). El setge conservador del govern de Sagasta els primers mesos de 1890, a VARELA ORTEGA, José, *Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración (1875-1900)*, Madrid, 1977, pp. 292-296.

(166). " Sobre los atropellos de Valencia ", a CC, núm. 4686, 11 abril 1890, ed. tarda, p. 4; " Los sucesos de Valencia ", a CC, núm. 4688, 13 abril 1890, p. 11; ECE, núm. 467, 11 abril 1890, pp. 1-2; " Los sucesos de Valencia ", a ECE, núm. 468, 12 abril 1890, p. 2; " Los sucesos de Valencia ", a ECE, núm. 469, 14 abril 1890, p. 2; " Los defensores de los crímenes de Valencia ", a ECE, núm. 475, 20 abril 1890, p. 1; " Sucesos de Valencia ", a *Diario de Barcelona*, núm. 102, 12 abril 1890, ed. matí, pp. 4620-4621; " Sucesos de Valencia ", a *El Diluvio*, núm. 102, 12 abril 1890, ed. matí, p. 3077; " Sucesos de Valencia ", a *El Diluvio*, núm. 102, 12 abril 1890, ed. tarda, pp. 3099-3100; " Los desórdenes de Valencia ", a *La Unión Católica*, núm. 855, 11 abril 1890, p. 2; " El motín de Valencia ", a *La Epoca*, núm. 13516, 11 abril 1890, p. 2; " Lo de Valencia ", a *La Fe*, núm. 3951, 11 abril 1890, pp. 1-2; " Lo de Valencia en los cuerpos colegisladores y en la prensa ", a *La Fe*, núm. 3952, 12 abril 1890, pp. 1-2; " Los sucesos de ayer. Viaje del Marqués de Cerralbo. En el camino ", a *Las Provincias*, núm. 8627, 11 abril 1890, pp. 2-3.

(167). " Noticias de Valencia ", a CC, núm. 4691, 16 abril 1890, ed. tarda, p. 4. En un principi es rumorejava que la xifra reclamada superava les 25000 pessetes. " Los sucesos de Valencia ", a CC, núm. 4688, 13 abril 1890, p. 12; " Sucesos de Valencia ", a *El Diluvio*, núm. 102, 12 abril 1890, ed. tarda, p. 3100; " Los sucesos de Valencia ", a ECE, núm. 468, 12 abril 1890, p. 2; ECE, núm. 469, 14 abril 1890, p. 1.

(168). " Noticias de Valencia ", a CC, núm. 4691, 16 abril 1890, ed. tarda, p. 4; " Los sucesos de Valencia ", a ECE, núm. 468, 12 abril 1890, p. 2; " Los sucesos de Valencia ", a ECE, núm. 469, 14 abril 1890, p. 2. En alguna ocasió s'escriu que els assaltants robaren diners de la residència dels jesuïtes: " Como datos curiosos que hablan mucho en pro de la chusma que silbó al Marqués, merecen citarse que los manifestantes robaron y saquearon la habitacion del cocinero de los Padres Jesuitas llevándose consigo una regular cantidad de dinero, y que el petróleo con el cual rociaron los edificios y los fielatos, era tambien robado." " Los sucesos de Valencia ", a CC, núm. 4688, 13 abril 1890, p. 11. Vegeu, en el mateix sentit, ECE, núm. 469, 14 abril 1890, p. 1.

(169). " Noticias de Valencia ", a CC, núm. 4691, 16 abril 1890, ed. tarda, p. 4; CC, núm. 4694, 19 abril

1890, ed. tarda, p. 2; " Los sucesos de Valencia ", a ECE, núm. 468, 12 abril 1890, p. 2; El Diluvio, núm. 106, 16 abril 1890, ed. matí, p. 3190.

(170). CC, núm. 4697, 22 abril 1890, ed. matí, p. 5.

(171). IGNOTUS, " Boletín del día ", a La Fe, núm. 3956, 17 abril 1890, p. 1. De manera semblant s'expressava el diari conservador La Epoca. " El motin de Valencia ", a La Epoca, núm. 13519, 14 abril 1890, p. 1.

(172). Victor Pelayo, " La Semana Carlista ", a El Centro, núm. 310, 8 abril 1890, p. 1; CC, núm. 5404, 9 abril 1892, ed. matí, p. 6. La notícia del Correo Catalán conté algunes diferències respecte a la d'El Centro. Vegeu també F.G., " Los sucesos de Valencia. Juicio oral ", a El Correo de la Provincia, núm. 32, 7 abril 1892, p. 1. Els ajornaments, a CC, núm. 5216, 24 setembre 1891, p. 5; Victor Pelayo, " La Semana Carlista ", a El Centro, núm. 308, 25 març 1892, p. 1. Poc després la premsa carlina informava que Cerralbo sol·licitaria l'indult dels condemnats. " Peticion de indulto ", a El Correo de la Provincia, núm. 55, 5 maig 1892, p. 2.

(173). " Los sucesos de Valencia ", a CC, núm. 4688, 13 abril 1890, p. 11; " Desde Valencia ", a CC, núm. 4689, 14 abril 1890, p. 8; CC, núm. 4690, 15 abril 1890, ed. matí, p. 6; " El Marqués de Cerralbo en Madrid ", a CC, núm. 4691, 16 abril 1890, ed. matí, pp. 6-7; ECE, núm. 468, 12 abril 1890, p. 1; T., " El marqués de Cerralbo en Madrid ", a ECE, núm. 469, 14 abril 1890, p. 1; " Lo de Valencia en los cuerpos colegisladores y en la prensa ", a La FE, núm. 3952, 12 abril 1890, p. 1.

(174). NAVARRO CABANES, José, Apuntes bibliográficos de la Prensa Carlista, València, (1917), p. 179. Vegeu també TORRENT, Joan i TESIS, Rafael, Història de la premsa catalana, vol. I, Barcelona, 1966, pp. 245-248.

(175). FLORDELIS, " La setmana ", a Lo Crit d'Espanya, núm. 60, 25 abril 1890, p. 2.

(176). " Cridorias ", a Ibid., p. 7.

(177). " Cridorias ", a Lo Crit d'Espanya, núm. 59, 18 abril 1890, p. 7.

(178). Critiques de La Fe als periodics liberals i republicans, a " Boletín del día ", a La Fe, núm. 3953, 14 abril 1890, p. 1; critiques a El Liberal, a ECE, núm. 467, 11 abril 1890, p. 1, i ECE, núm. 470, 15 abril 1890, p. 2; a El Resumen, a ECE, núm. 468, 12 abril 1890, p. 2, i TULLIO (Leandro HERRERO), " Los defensores de los crímenes de Valencia ", a ECE, núm. 470, 15 abril

1890, p. 2; a *El Globo*, a TULLIO, " Los defensores de los crímenes de Valencia ", a ECE, núm. 471, 16 abril 1890, p. 1; a *La República*, a ECE, núm. 468, 12 abril 1890, p. 2; a *La Voz del Progreso*, a *Correo Dertosense*, núm. 2187, 14 abril 1890, p. 2, i núm. 2196, 24 abril 1890, p. 2; a *El Diluvio*, a " Dichos y hechos ", a CC, núm. 4687, 12 abril 1890, ed. matí, pp. 12-13, i " Dichos y hechos ", a CC, núm. 4690, 15 abril 1890, ed. matí, pp. 10-11; a *El Barcelonés i La Publicidad*, a " Dichos y hechos ", a CC, núm. 4688, 13 abril 1890, pp. 14-16, " Dichos y hechos ", a CC, núm. 4690, 15 abril 1890, ed. matí, p. 10, i " A El Barcelonés ", a CC, núm. 4694, 19 abril 1890, ed. tarda, pp. 4-5. També crítiques carlines, tot i que de diferent intensitat, a la premsa conservadora, com *La Epoca* o *Las Provincias*, que, a banda de la condemna dels fets insinuaven que els carlistes havien tingut una actitud imprudent i a voltes provocadora, sobretot per la publicació de la carta de Don Carlos a Cerralbo, a TULLIO (Leandro HERRERO), " ¿ Imprudencia ? ", a ECE, núm. 468, 12 abril 1890, p. 1. Crítiques de *La Unión Católica* a *El Resumen*, a " Recortes ", a *La Unión Católica*, núm. 857, 14 abril 1890, p. 1; a *El País*, a *La Unión Católica*, núm. 855, 11 abril 1890, p. 1. Crítiques de *La Epoca* a l'actitud de la premsa republicana i liberal, a " Ecos del día ", a *La Epoca*, núm. 13519, 14 abril 1890, p. 1.

(179). BERNARDO ARES, José Manuel de, *Ideologías y opciones políticas a través de la prensa a finales del siglo XIX*. Córdoba, 1981, p. 99. Ramón Nocedal escriu que va sovint a la província de València "... por cuidados de familia." *ESF*, núm. 4537, 15 abril 1890, p. 1.

(180). Reproduïda a *Ibid.*, p. 1. *El Diario de Cataluña* va publicar l'endemà un fragment d'un article de *El Tradicionalista* on s'assegurava que els integristes no estaven implicats en els fets de València. " ¿ Qué significa esto ? ", a *Diario de Cataluña*, núm. 568, 16 abril 1890, p. 1. La frase de *La Fe*, a " Disparos al vuelo ", a *La Fe*, núm. 3954, 15 abril 1890, p. 1.

(181). *ESF*, núm. 4537, 15 abril 1890, p. 1; " Justicia de Dios ", a *Diario de Cataluña*, núm. 565, 12 abril 1890, p. 1.

(182). GAY-LOUSSAC, *Los dioses del Olimpo*. Sainete nocedalista puro, silbable y bailable, todo en una pieza. En un acto y en verso, Barcelona, 1888. Sobre els "fets de l'Olimpo", vegeu BONET, Joan i MARTÍ, Casimir, *L'integrisme a Catalunya. Les grans polèmiques, 1881-1888*. Barcelona, 1990, pp. 589-594.

(183). " Justicia de Dios ", a *Diario de Cataluña*, núm. 565, 12 abril 1890, p. 1. Una sentència cairebé

idèntica, a *El Integrista*, núm. 121, 17 abril 1890, p. 3.

(184). " Recortes ", a *La Unión Católica*, núm. 857, 14 abril 1890, p. 1.

(185). *ECE*, núm. 474, 19 abril 1890, p. 2. A *El Correo Español* les cartes i telegrams eren publicats a l'apartat " Protestas contra los crímenes de Valencia ", mentre que al *Correo Catalán*, a " Los atropellos de Valencia y la opinión pública ".

(186). " Telegrama de D. Carlos ", a *ECE*, núm. 472, 17 abril 1890, p. 1. Reproduït a *FERRER, Melchor, Historia del...*, vol. XXVIII-II, doc. núm. 59, p. 111.

(187). La carta fou publicada per tota la premsa carlina. L'original es troba a M.C., C III, núm. 3, Don Carlos a Cerralbo, Palau Loredan, 21 abril 1890. Reproduïda a *FERRER, Melchor, Historia del...*, vol. XXVIII-II, doc. núm. 58, pp. 109-110. Sobre les reaccions de Don Carlos en conèixer els fets de València, vegeu " Noticias de Venècia. 19 abril 1890 ", a CC, núm. 4702, 27 abril 1890, pp. 12-13.

(188). " Carta de Don Carlos de Borbon ", a CC, núm. 4716, 11 maig 1890, p. 11. A continuació s'insertaven uns comentaris del mateix Llauder. L(uis) M. de Ll(auder), " Sobre el anterior documento ", a *Ibid.*, pp. 12-14. Dos dies després no va publicar *El Correo Español*. *ECE*, núm. 494, 13 maig 1890, p. 1. La carta havia estat escrita a petició del Marquès de Cerralbo, tal com consta a les primeres línies. Melgar comenta aquesta circumstància, a M.C., C VI, núm. 5, Melgar a Cerralbo, Venècia, 25 abril 1890.

(189). " mensaje importante ", a *ECE*, núm. 479, 25 abril 1890, p. 1. Conté el missatge de les juntes valencianes, del 21 d'abril, i la resposta de Cerralbo, datada el 22.

(190). L'exposició de les juntes regional, provincial i del Cercle tradicionalista de València és resumida per Melgar en carta secreta a Cerralbo. M.C., C VI, núm. 8, Melgar a Cerralbo, Venècia, 29 maig 1890.

(191). *Ibid.*.

(192). M.C., C VI, núm. 9, Melgar a Cerralbo, Venècia, 8 juny 1890; M.C., C VI, núm. 10, Melgar a Cerralbo, Venècia, 9 juny 1890.

(193). M.C., C VI, núm. 11, Melgar a Cerralbo, Venècia, 13 juny 1890.

(194). Així no confessava Joaquín Llorens, el promotor

de l'exposició elevada a Don Carlos, en una carta reservada dirigida a Cerralbo a principi de 1891, on mostrava el seu arrepeniment per aquest i d'altres fets i li demanava perdó. M.C., C XV, núm. 24, Joaquín Llorens a Cerralbo, València, 16 febrer 1891. Manca el final de la carta i, doncs, la signatura. La comparació de la lletra amb d'altres escrits de Llorens i el mateix contingut permeten d'atribuir-la-hi.

(195). " Regalo al Sr. Marqués de Cerralbo ", a ECE, núm. 526, 21 juny 1890, p. 1; " Recuerdo del 10 de abril de 1890 ", a Biblioteca Tradicionalista. Almanaque para 1891, Barcelona, 1890, p. 52; Lo Crit d'Espanya, núm. 67, 13 juny 1890.

(196). " Suscripcion para regalar un objeto de arte al Excmo. Señor marqués de Cerralbo ", a ECE, núm. 473, 18 abril 1890, p. 1.

(197). El Correo Catalán va obrir la subscripció el 24 d'abril i l'encapçalaven el mateix diari amb 100 rals i Llauder, novament, amb 40. " Suscripcion para regalar un objeto de arte al Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4699, 24 abril 1890, ed. matí, p. 8. A principi de setembre aquest periòdic havia recollit més de cinc mil rals. Vegeu " Suscripcion para regalar un objeto de arte al Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4830, 2 setembre 1890, ed. matí, p. 8. S'afegiren a la subscripció, entre d'altres, La Fe, La Lealtad Burgalesa, El Toledano i La Voz Manresana. El Cabecilla s'hi va adherir, alhora que criticava El Correo Español per haver-la iniciat sense la col.laboració dels altres periòdics carlins. " Nos adherimos ", a El Cabecilla, núm. 23, 19 abril 1890, p. 4.

(198). T., " Suscripcion para regalar un objeto de arte al Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo ", a ECE, núm. 563, 5 agost 1890, p. 1; ECE, núm. 571, 14 agost 1890, p. 1.

(199). " Suscripcion para regalar un objeto de arte al Excmo. Señor marqués de Cerralbo ", a ECE, núm. 473, 18 abril 1890, p. 1; Ibid., a ECE, núm. 484, 1 maig 1890, p. 1; Ibid., a ECE, núm. 496, 16 maig 1890, p. 1; Ibid., a ECE, núm. 510, 2 juny 1890, p. 1; Ibid., a ECE, núm. 521, 16 juny 1890, p. 1; Ibid., a ECE, núm. 534, 1 juliol 1890, p. 1; Ibid., a ECE, núm. 550, 19 juliol 1890, p. 1; Ibid., a ECE, núm. 561, 2 agost 1890, p. 1; Ibid., a ECE, núm. 573, 18 agost 1890, p. 1; Ibid., a ECE, núm. 585, 1 setembre 1890, p. 1.

(200). " Suscripcion para regalar un objeto de arte al Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo ", a ECE, núm. 572, 16 agost 1890, p. 1; " Suscripcion para regalar un objeto de arte al Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 5119, 19 juny 1891, ed. matí, pp. 8-9; " Homenaje al

Marqués de Cerralbo ", a *La Voz Manresana*, núm. 228, 12 novembre 1892, p. 2.

(201). " En el *Círculo Tradicionalista* ", a *ECE*, núm. 516, 10 juny 1890, p. 1; " En el *Círculo Tradicionalista* ", a *El Cabecilla*, núm. 29, 14 juny 1890, p. 1.

(202). " El banquete del *Círculo Tradicionalista* ", a *ECE*, núm. 517, 11 juny 1890, p. 1.

(203). El discurs de Cerralbo va ser publicat per tota la premsa carlina. Les citacions, segons " *Discurso pronunciado por el Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo en el banquete dado en su honor en el *Círculo tradicionalista de Madrid** ", a *CC*, núm. 4751, 15 juny 1890, pp. 9-18. El discurs es pot veure a l'Apèndix número 1.

(204). "... casi me atrevería á asegurar - escriu Melgar sota el pseudònim de Marcos Laguna - que las temerarias provocaciones del día 10 han sido para el ánimo de D. Carlos la evidente confirmación de la pujanza de nuestra causa y del temor con que los liberales de todos los matices miran sus progresos." MARCOS LAGUNA, " Carta de Venecia. 12 abril 1890 ", a *ECE*, núm. 472, 17 abril 1890, p. 3. En el mateix sentit, vegeu les declaracions del mateix Cerralbo el 14 d'abril al Cercle tradicionalista de Madrid, a " *El Marqués de Cerralbo en el *Círculo Tradicionalista de Madrid** ", a *La Fe*, núm. 3954, 15 abril 1890, p. 1.

(205). MARCOS LAGUNA, " Carta de Venecia. 19 abril 1890 ", a *ECE*, núm. 478, 24 abril 1890, p. 1.

III. REORGANITZACIO I REORIENTACIO DEL
CARLISME (1888-1900)

El catedràtic, advocat i dirigent carlista valencià Manuel Polo y Peyrolón, en un llibret d'un centenar de planes que publicà el 1898, es proposava de presentar al país, en aquella delicada conjuntura, Don Carlos: la seva procedència, la seva personalitat i la seva actuació, i el futur que s'obriria en cas d'un triomf de la causa que ell representava. Polo y Peyrolón feia, en aquesta obra, un balanç dels anys transcorreguts des de l'escissió integrista i, més concretament encara, des del nomenament formal (abril de 1890) del Marquès de Cerralbo com a representant del pretendent a Espanya. En el decurs de la delegació del pròcer castellà, escrivia (1), "... ha tomado gran vuelo y sólido asiento la organización civil de nuestras fuerzas, y se ha planteado prácticamente la gran política de perdón, de ancha base y de patriotismo, que fué siempre la política personal de Carlos VII, fundándose en todo el Reino juntas y círculos, y obteniendo en el terreno parlamentario éxitos de resonancia." Molt positiu era també el balanç que, dels seus sis primers anys de delegació, realitzava el propi Marquès en l'encapçalament del "Llibre d'Honor", ofert al Duc de Madrid amb motiu de la festa de Reis de 1896. Aquest "llibre" reunia tota la relació de juntes i cercles existents a Espanya a la fi de 1895, és a dir, l'estat de l'organització carlista. Cerralbo, tot dirigint-se a Don Carlos, comentava (2):

"... considerad cuando hace seis años tanto me honrasteis con Vuestra representacion en España, cómo en el día de esta fiesta apenas si pude presentarme á V.... acompañado de algunos pocos Círculos; pasa el tiempo, se sucedieron los años, y emprendida la organización carlista, cumpliendo Vuestras órdenes, tengo hoy la honra singular y la satisfacción incomparable de venir á felicitaros y á rendiros este solemne homenaje, seguido del inmenso personal que representan centenares de Círculos y millares de Juntas, y contad, Señor, que conociendo lo que somos y cómo servimos, no es difícil creer que al año próximo se hayan duplicado nuestra organización y nuestras fuerzas. Y Dios haga lleguen al éxito nuestros ideales."

D'altra banda, el diari possibilista El Globo, que sortia al carrer a Madrid des de 1875, ben poc afecte al carlisme, interpretava semblantment - malgrat que de l'optimisme de Cerralbo es passava a l'alarma - la publicació de la relació de juntes i cercles existents a Espanya a final de 1895. Així, escrivien:

" Vese allí lo que ya sabíamos y más de una vez habíamos indicado nosotros: una organización poderosa y completa. Algo de que no pueden ufanarse en la actualidad ninguno de los partidos españoles.

La hemos leído con detenimiento, y entendemos que (...) es buena la ocasión para decir á los liberales, demócratas y republicanos, sean del matiz que fueren: ! Cuidado !

La gran masa del pueblo está muy harta de negaciones, de eclecticismos y de dudas.

El carlismo representa una afirmación, y puede ser mañana un peligro." (3)

De la importància - i, doncs, del perill que suposava - que havia adquirit el partit carlí a la segona meitat de

la darrera dècada del vuit-cents n'és, així mateix, testimoni eloqüent la inquietud que, a partir de 1897 amb el progressiu debilitament de l'estructura política estatal, es respirava al Govern i a la premsa conservadora i liberal davant totes les accions i declaracions, per insignificants que fossin, dels carlistes. " No pasa dia - escrivia un periòdic carlí (4) - sín que las mesnadas de estos intrusos liberales no saquen á colación á los carlistas en las columnas de sus periódicos." " No bien toma uno en la mano un periódico liberal - afegien -, y lo primero que en él se ve es: Los carlistas se agitan. Los carlistas se mueven. Los carlistas roncan. Los carlistas conspiran, etc., etc."

De fet, ja el setembre de 1893, un personatge que signava amb el pseudònim "Gladiator", que corresponia a un personatge polític llavors retirat de la vida militant dels partits, assegurava al diari també madrileny *Heraldo de Madrid* que "... más de mil Juntas regionales, provinciales y locales trabajando á todas horas; ciento veinte Círculos extendidos por la Península entera, y el verbo de la propaganda vibrando en la tribuna y en la prensa, son signos de vigor que no se ocultan á quien no los contemple con vista enturbiada por la pasión." (5). Fou en aquest mateix periòdic on, l'any següent, Julio Burell va publicar un parell d'articles, significativament titulats " El carlismo

nuevo " i " Planta que retoña " (6), que tingueren una notable ressonància. En el primer constata la important transformació soferta pel partit carlista des de l'escissió de 1888. Del carlisme sagnant de la guerra, inquisitorial i ultramontà, s'havia passat a un altre de tolerant, veritablement espanyol. " La política de Cerralbo - escrivia Burell - es como una vuelta á la política del grande y españolísimo Aparisi." Aquest carlisme nou, això no obstant, segurament prendria el desenvolupament màxim amb el relleu de Don Carlos pel seu fill Jaume i la puixança de l'element jove dins el partit. Era un carlisme "... sin sangre y sin horrores, que podría ser como partido una solución política de momento, si para serlo no estuviese fatalmente condenado, en nombre del interés dinástico, á encender la guerra civil." A " Planta que retoña " feia un pas més, tot comentant la transformació en relació a l'estat deplorable de la vida política del país. " Mientras el carlismo, con sus elementos directivos renovados y con su programa rehecho vive y realiza una política de grandes y nacionales afirmaciones, los partidos parlamentarios ¿ qué hacen y qué representan ? ", es preguntava. El carlisme nou era, així doncs, en aquells moments, un veritable perill, el nou perill carlí.

Per tal de percebre tant el canvi d'orientació com el revifament del carlisme després de l'escissió integrista no és necessari d'esperar, però, a 1893 o més

enllà. Si a final de 1888 s'escrivía a la Revista de España que un dels successos més importants que "... de algún tiempo á esta parte van acaeciendo en nuestro país, es, sin duda, la gran confusión en que se agita el partido carlista, próximo, según las trazas, á su ruina y acabamiento." (7), el juny de 1890, pel contrari, el Marquès de Cerralbo, recentment nomenat representant del pretendent, podia afirmar, sense massa exageracions, que " Es prodigioso el movimiento de la comunión tradicionalista en estos tiempos ..." (8). La pregunta que emergeix inexorablement del contrast anterior és la següent: què havia succeït entre l'escissió integrista, que havia situat el partit carlí en una situació veritablement crítica, i l'any 1890, durant el qual situacions com ara la provocada pel viatge de propaganda per Catalunya i el País Valencià de Cerralbo havien permès de constatar amb claredat el revifament, la represa del carlisme? El bienni 1888-1890 havia estat pels carlins, sens cap mena de dubte, decisiu.

1. El "cadàver" dóna senyals de vida

La pugna entre carlins i integristes no va finalitzar amb l'escissió, sinó que continuà encara de manera més aferrissada. Havia deixat de ser un conflicte intern per tal de convertir-se en un conflicte entre grups que intentaven de reconstituir les seves estructures al damunt d'una base comuna (9) i, així

doncs, la disputa per la qual era decisiva. Centres i associacions catòliques van concentrar, a part de l'element principal que fou la premsa, en aquest sentit, bona part dels conflictes. La Joventut catòlica de Tortosa o al Centro Moral Gerundense, on a principi de 1889 es produí una acarnissada lluita de la qual els carlins sortiren vencedors, són dos exemples dels molts que es podrien esmentar (10). Sorgiren, alhora, com en totes les escissions, vells i nous rencors. Tot plegat provocà un ball d'acusacions i atacs, especialment virulents la segona meitat de 1888, però que prosseguí els anys següents, sobretot des del camp integrista. El gener de 1889 el nou òrgan del carlisme escrivia (11): " Ayer fué uno de los pocos días del año en que El Siglo Futuro no se ocupó de los carlistas. El hecho es casi milagroso, y casi hemos estado dispuestos á poner orla en el periódico para celebrarlo." Les polèmiques ressenyades en el capítol anterior amb motiu del viatge de Cerralbo en són una mostra ben palpable. Lluís M. de Llauder, com també s'ha pogut veure, fou un dels personatges més vilipendiats pels integristes: així, el gener de 1889, després d'una llarga estada a Madrid (reorganització del partit carlista, fundació d'El Correo Español), se li va preparar una gran rebuda al Cercle tradicionalista de Barcelona, sobretot com a protesta pel fet que en les darreres setmanes "... ha sido blanco de las más groseras calumnias." (12) Ramón Nocedal, per l'altra banda, concentrà les ires carlines.

Només cal recordar els "fets de l'Olimpo", o bé l'aparició a Barcelona del setmanari satíric Don Ramón, subtitulat " Semanario nocedalista-descarado ", que, tal com escrivia l'òrgan del carlisme català, tenia per objectiu "... de ridiculizar las doctrinas y lenguaje de los nocedalistas, diciendo "con ruda franqueza, con brutal claridad, lo que dice sólo á medias y dejan sólo adivinar entre líneas El Siglo Futuro y la demás prensa integrista." (13)

De manera paral.lela, carlins i integristes van iniciar processos de reorganització de les seves estructures i forces. Malgrat que ens interessa aquí fonamentalment la protagonitzada pels primers, farem una breu ullada a la integrista (14). La premsa, com en els anys anteriors, portà a cap el paper de nucli enquadrador en els primers moments, fins que, entrat l'any 1889, els esforços de recomposició fets des del bàndol rival, sobretot a l'empara de la celebració del tretzè centenari de la conversió de Recared i la proclamació de la Unitat catòlica, feren evident la necessitat de disposar d'una estructura més efectiva, com més endavant també es posà de manifest que, tot oblidant velles consignes de retraïment, calia participar a les eleccions. De fet, des de les files carlines s'acusà la nova organització dels nocedalistes de ser "... un simulacro de la organización carlista que tanto combatieron los rebeldes mientras no podían

plagiarla." (15). Una junta central i juntes regionals, provincials, de districte i municipals componien el nou Partit Tradicionalista o Integrista. La Junta central era presidida per Ramón Nocedal. Ocupava la vicepresidència Juan M. Ortí y Lara i la secretaria Liborio Ramery, i n'eren vocals Javier Rodríguez de la Vera, José Pérez de Guzmán, Fernando Fernández de Velasco, Ramón M. Alvarado i Carlos Gil Delgado. Quan *El Siglo Futuro*, coincidint amb la festivitat del Sagrat Cor de Jesús, va donar a conèixer l'organigrama del nou partit (16), però, només devia existir en els seus nivells superiors (junes central i regionals). Alguns periòdics posaren en dubte la representativitat i, fins i tot, l'autenticitat de noms que figuraven a les llistes. En general, la constitució del nou partit - aquest "parto de los montes", com l'anomenava la premsa carlina - fou rebuda per l'opinió pública, com bé escriu Benavides, "entre regocijada y hostil" (17).

L'organització dels nivells inferiors del partit es demorà considerablement. D'aquesta manera, per exemple, la de Catalunya, que presidia l'hisendat i advocat Lluís de Cuenca, no es va donar a conèixer fins el mes de febrer de 1890. Del total de membres de les juntes catalanes prop de tres quartes parts del total eren propietaris i hisendats, seguits d'advocats, metges, industrials i comerciants (18). Aquest cas suggereix un parell de qüestions: quina era la

composició social de l'integrisme, d'una banda, i de l'altra, quina era la seva implantació geogràfica. Tot i que des del carlisme s'escrivís en alguna ocasió, tot fent referència als escindits, que " en nuestras filas no se notó su ausencia " (19), el cert és que potser el nombre total no fou molt significatiu però sí, en canvi, ho va ser en determinats sectors, com ara els eclesiàstics i els intel·lectuals (i doncs, a la premsa). L'integrisme trobava el seu recolzament, sobretot, entre el clergat i a l'interior de la Companyia de Jesús - fins i tot s'insinuà que l'orde estava al darrera del muntatge de Nocedal -, i també entre la intel·lectualitat catòlica i, en alguna zona, entre els sectors foralistes. Presència més limitada, però, entre els grups benestants - bàsicament propietaris rurals i allò que avui anomenem professionals liberals - i entre les classes populars (20). De fet, mentre que una porció dels nuclis dirigents tradicionalistes seguiren Nocedal, la base del moviment va restar pràcticament tota en els rengles carlistes. Martin Blinkhorn ha escrit, molt encertadament, que els integristes eren pocs, però sorollosos (21). El País Basc i també Navarra, sense oblidar Castella, foren els territoris on, en el marc de les limitacions descrites, més arrelà l'integrisme (22).

Precisament, va ser al País Basc i, en concret, a la província de Guipúscoa, on el partit integrista

aconseguí dues actes de diputat al Congrés a les eleccions de 1891. Eren les primeres a les quals acudien, una volta abandonades les posicions defensades anys abans sobre aquests temes, i ho feien presentant un total de tretze candidats. Els dos diputats electes resultaren Liborio Ramery i Ramón Nocedal (23). Aquest darrer s'enfrontà en el districte d'Azpeitia amb el carlí Tirso de Olazábal, en una pugna d'una gran transcendència, especialment simbòlica. Melgar, secretari del pretendent, escrivia l'octubre de 1890 a Valde-Espina i Olazábal, encarregats de preparar les eleccions a Guipúscoa i, amb preferència, a Azpeitia (24):

" En vosotros confío. No olvideis q(u)e en vuestras manos está el honor de las Provincias Vascongadas. Otros pelearán por el triunfo que puede, sin desdoro, no obtenerse: vosotros vais á pelear por la honra, sin la cual no se puede vivir."

Seria més precís entendre que l'honor que estava en joc era el del carlisme basc i, en general, del carlisme. Un triomf de Nocedal, escrivia en una altra carta Melgar (25), convertiria el nom d'Azpeitia en més desnhorós encara per al carlisme que els de Bergara, Oroquieta o Valcarlos. De la importància d'aquella elecció n'és una mostra més la consideració que s'arribà a fer en algun moment de presentar-hi com a candidat el mateix Marquès de Cerralbo, que renunciaria prèviament al seu lloc al Senat. Don Carlos, però, s'hi oposà (26). Nocedal aconseguí el 51'5% dels vots. La derrota carlina

a Azpeitia eclipsà, als ulls de Don Carlos, tal com explicava Melgar a Cerralbo (27), les victòries aconseguides en d'altres districtes, que considerava secundàries, poc transcendents. El Siglo Futuro, com havia fet en d'altres ocasions, va omplir durant dies i dies les primeres planes amb telegrams de felicitació. el 1893, en canvi, tot i que els integristes participaren més activament a les eleccions, només aconseguiren de portar al Congrés un sol diputat, Arturo Campión, que ben aviat evidencià les seves desavinences amb Nocedal, mentre l'acta d'aquest per Azpeitia, aconseguida pels pèls, no va ser aprovada (28). Les acusacions que els carlistes els havien dirigit el 1891 -Vázquez de Mella va atribuir la victòria de Nocedal a un pacte integrista-liberal (29) -, ara, aquests, els les tornaven, ja que suposaven que eren darrera la maniobra.

L'any noranta-tres, en el transcurs del qual es va celebrar l'assemblea del partit que renomènà Ramón Nocedal com a cap, marcà l'inici de la desfeta de l'integrisme com a opció política. Ortí y Lara abandonà el partit, i poc temps després ho feren membres tan destacats com Riva, Acillona, Campión o Gil Delgado, i encara, més endavant, un personatge tan important i emblemàtic com Sardà i Salvany. Paral·lelament, van desaparèixer periòdics com ara El Tradicionalista, un dels pocs signants del Manifest de Burgos que encara

subsistia a final de 1893. A partir de mitjan dècada dels noranta la ja reduïda incidència de l'integrisme fou cada vegada més limitada. Així, tot i que des de principi de la darrera dècada del segle podem trobar a la premsa notícies sobre el retorn al carlisme de persones que el 1888 optaren per la via liderada per Nocedal, és sobretot a partir de 1893 que aquestes sovintegen. En el recentment creat Cercle tradicionalista de Soucillo, a Burgos, s'assegurava el juny de 1893 que hi havien ingressat públicament els integristes de la vila (30). Per les mateixes dates, un autor que signava amb la inicial T., després de constatar la fi de l'integrisme, recordava que per a Don Carlos no hi havia, en aquest afer, ni vencedors ni vençuts, i que aquells que "... como el pródigo de la parábola, vuelvan á casa del padre de familia, (...) serán recibidos con todos los honores que se deben al arrepentimiento." (31). Malgrat aquestes afirmacions, el cert és que el pretendent no veia gens clar el retorn de nocedalistes al partit carlí (32). De tota manera, les crides a la reintegració prosseguiren. Llauder assegurava, el juliol de 1894, que els "rebels" arrepenitits serien benvinguts, i els aconsellava "... que ingresen en nuestros Círculos, que se abracen con sus hermanos, que se ofrezcan á los jefes locales." El seu diagnòstic de l'estat de l'integrisme era contundent (33):

" Que el llamado partido integrista está muerto moralmente, que es una rama desgajada de nuestra gran comunión que se va secando - como anuncié que así sucedería en los primeros días de su separación - porque nada le da vida, más que la voz de algunos periódicos que lo han nutrido de calumnias y falsedades ..."

No obstant, l'integrisme es va mantenir, en una posició política marginal - relativament actiu en el terreny ideològic -, durant molts anys, fins que es reunificà novament amb els carlistes amb l'adveniment de la II^a República.

Ben poc després de l'escissió de 1888, a l'interior del carlisme sorgiren veus que recomanaven d'aturar o moderar la batalla dialèctica amb l'integrisme. Ja a principi de setembre Llauder va publicar un article al Correo Catalán - encara no havia sortit al carrer El Correo Español -, amb un títol significatiu, " Basta ", on demanava als seus correligionaris que posessin fi a les polèmiques amb els nocedalistes i que no responguessin a les provocacions. El seu consell, després d'assegurar que allò que expressava també era sol·licitat des de Venècia, era el següent: " Continuemos tranquilamente nuestra marcha." (34). Al cap de poc era des d'El Correo Español que s'exposava la necessitat de cessar-les, no només amb els integristes sinó entre els catòlics en general. Es proposava d'"... abandonar estos torneos bizantinos y entablar una verdadera competencia de obras por ver quién hace más por la Religión y por la salud de la

patria." (35). Tot i que l'aparició d'articles com ara l'anterior cal poar-la en relació amb la immediatesa dels documents publicats pels bisbes de Burgos i Madrid i de la pròpia nunciatura sobre les querelles entre catòlics, responen més generalment a la nova orientació que es pretenia de donar al carlisme, un dels punts fonamentals de la qual era el respecte a la jerarquia i a l'estament eclesiàstic, i el replantejament en un sentit moderat de les formes del debat entre catòlics. D'aquesta manera, la premsa carlina, a part de les acusacions que dirigí a la integrista en concepte de desfiguració i manipulació de fets i declaracions, li retreia sobretot els atacs i irrespetuositat vers els bisbes (36). Si bé les polèmiques carlo-integristes no finalitzaren, els òrgans periodístics més propers al cos director del carlisme adoptaren un to més seriós, menys bregaire. Allò que s'imposava era, parafrasejant Llauder, continuar la marxa, fer reviure aquell "cadàver" (37).

A la segona meitat de 1888 es feren els primers intents, tot superant el desconcert, de reorganitzar el carlisme. Amb motiu de la festa de sant Carles, malgrat els treballs endegats s'escriví: " Los momentos son críticos y solemnes: se trata de ser ó no ser, de mostrar si somos un cuerpo organizado ó una masa informe, incapaz de desempeñar las funciones de la vida social y civilizada por el Cristianismo." (38). La

creació d'El Correo Español a Madrid fou, en aquest sentit, un element molt important, tant pel que fa a la contrarestació de l'òrgan dels integristes com a la transmissió d'ordres i missatges a l'interior del carlisme. La premsa, però, no era suficient. En boca del Duc de Madrid es posava la frase " El periódico es un buen medio de propaganda, pero no sirve para agente de gobierno." (39). L'enquadrament a través de la premsa, que havia regit en els anys de la delegació de Cándido Nocedal i també en els següents, va perdre notabilitat i s'intentà de reestructurar el carlisme des de dalt, a través de les juntes, i des de baix, a partir dels cercles. En el segon nivell s'havien aconseguit ja alguns resultats, tot i que modestos, a final de 1888, que auguraven bones perspectives en un futur més o menys immediat. " Pocos meses hace que apenas existían Círculos tradicionalistas, si es que alguno existiera - escribía a principi de diciembre un periodista, que segurament era Llauder, exagerant una mica la realitat (40) -; hoy son ya muchos los que hay establecidos, y muchos más los que están en proyecto ..." Pel que fa a les juntes, 1889 va ser l'any decisiu.

Don Carlos, en el manifest " A mis leales ", de 10 de juliol de 1888, on justificava la separació dels integristes del partit, havia escrit (41):

" Acércase el aniversario de dos acontecimientos famosos: el de la conversión de Recaredo y establecimiento de la Unidad

Católica en España, y el de la Revolución francesa. Esto es: el de una afirmación católica que ha durado en nuestra Patria hasta hace poco tiempo, y el de una negación en Francia que sigue todavía sembrando el mundo de ruinas morales.

Nadie con más derecho ni con deber más sagrado que yo ha de levantar su voz ante esos dos centenarios. El primero conmemora glorias de aquellos Reyes católicos que lucharon por la fe a la sombra de la misma bandera que en mis manos tremola. Sucesor de su realeza, lo soy de su misión. El segundo recuerda el entronizamiento del ídolo moderno, que ha hecho hincar la rodilla y adorarle a tantos poderes, y que yo siempre combatiré.

Quiero establecer aquella Unidad perdida, y quiero vencer a esta Revolución, avasalladora de pueblos y de Reyes.

Para esta titánica empresa cuento con el apoyo de la España católica y tradicional, que desea y pide lo mismo que yo, y con el favor de Dios, que, por gracia especialísima, ha salvado a los míos del general contagio, conservando en ellos inmaculada la fe de nuestros mayores. Diríase que la Divina Providencia ha querido ungir el derecho con la pureza de los principios, designando así el representante de la legitimidad como predestinado para prestar a la Iglesia el auxilio del brazo secular.

No necesito encareceros de la conveniencia de que celebréis el primero de dichos centenarios como una de las más gloriosas fechas de nuestra historia, y de que protestéis contra el segundo como dignos hijos de los héroes que, en los soldados de Napoleón, batieron a los soldados de la Revolución cosmopolita.

I afegia:

" A vuestro celo individual encomiendo la forma que juzguéis más adecuada para esa doble manifestación, en la que os acompañaré con toda el alma."

Per al carlisme 1889 no fou únicament l'any del

centenari i el contra-centenari, sinó que els trascendí per tal de convertir-se en el moment adequat per conformar la nova estructura que l'havia de regir des de llavors. Confrontació i reafirmació ideològica, però al mateix temps assentament i reorganització política. Les paraules de Don Carlos plantejaven amb claredat la contraposició entre el primer centenari de la Revolució francesa i el tretzè de la conversió de Recared i la unitat catòlica. El segon, a part de l'entitat pròpia, era la base del contra-centenari - que complementà, a mitjan 1889, el moviment de protesta contra el monument a Giordano Bruno -, una materialització concreta de la que ha estat anomenada l'herència negativa de la Revolució (42). El carlisme, en tant que hereu genuí havia d'anar al capdavant de la celebració - contra-celebració, en col.laboració o de manera paral.lela amb els altres grups catòlics, que tant a Espanya com en d'altres països hi abocaren esforços remarcables (43). Els carlins, però, a l'Estat espanyol assumiren el protagonisme principal de la celebració. Tal com deia el pretendent en el manifest citat més amunt, ningú "... con más derecho ni con deber más sagrado que yo ha de levantar su voz ante esos dos centenarios." Don Carlos era, segons els escriptors carlins, el "nou Recared" - "mirad á Venecia, deia Cerralbo, y allí vereis un nuevo Recaredo que aguarda " (44) -; a la torre Eiffel s'oposava la piràmide que es pretenia de construir a Toledo, ciutat que acollí el III Concili. El

corresponsal de la cort del pretendent ho expressava de la manera següent (45):

" Mucho he oído comentar aquí el grandioso proyecto de la pirámide concebida por la Junta que tan dignamente preside el señor marqués de Cerralbo.

La primera idea que á todos ha ocurrido ha sido compararla con la torre Eiffel, ó mejor dicho, contraponerla á ella por el significado de ambas construcciones. la pirámide, monumento de la España católico-monárquica, será levantada por los carlistas, pobres de dinero pero ricos de fe y de entusiasmo. La torre, monumento de la revolución cosmopolita, ha sido erigida con todo el oro de los agiotistas incapaces de apreciar un sentimiento, ni de estimar nada que no se cotice en Bolsa. Para aquélla se utilizará piedra de inconmovible solidez, símbolo de la fijeza de nuestros principios. En ésta se ha empleado armazón sutil de hierro que pueda cimbrarse y ceder á todos los vientos. La primera es la obra de la fe debida al óbolo del perseguido, que sabe que la victoria de la iniquidad no ha de ser eterna. la segunda, el vanidoso alarde del triunfador descreído, que se imagina inmortal. ! Cuánto mayor es moralmente la primera ! "

Construir una piràmide era un vell projecte de Cerralbo, fins i tot anterior a l'escissió integrista. Ja el dia 11 de juliol, Melgar li escrivia que Don Carlos "... encuentra admirable el proyecto de la pirámide." i li suggeria que era bo de llançar la idea, tot posant-s'hi al capdavant, que podria ser la resposta del partit carlí al manifest "A mis leales" (46). El monument, a la fi, no es va construir, malgrat que en alguns moments de 1889 s'anunciés l'acte de col·locació de la primera pedra. Problemes econòmics, però sobretot els impediments del Govern, frustraren el projecte (47).

Que a la fi el monument que s'havia d'enlairar, com deia Cerralbo a Bilbao (48), "... para confusión de los incrédulos, vergüenza de los asesinos de frailes, castigo de los revoltosos y gloria nuestra.", no es construís, de cara al futur tenia només una relativa importància. Més en tenia, en canvi, la constitució de les juntes que havien de coordinar la celebració. El 21 de gener, El Correo Español publicava una notícia segons la qual els treballs d'organització estaven molt avançats i aviat es donarien a conèixer (49). Poc després era el periòdic El Liberal el que desvelava els treballs fets per a preparar l'aniversari i afirmava que eren la base de la nova organització política del partit. L'òrgan carlista escrivia que els resultats d'aquests primers treballs es veurien aviat i que les anteriors afirmacions eren en part veritat (50). Precisament, el 8 de febrer donaren a conèixer una carta de Don Carlos, datada el 2 a Venècia, que autoritzava Cerralbo, com a president de la nova Junta central, la publicació de les disposicions aprovades per a la celebració, és a dir, sobretot, la constitució de juntes arreu de l'Estat espanyol (51). Es creava a Madrid una Junta central superior, presidida pel Marquès de Cerralbo, amb Navarro Villoslada i Díaz de Cevallos com a vice-presidents, i com a secretari Julián García Gutiérrez. L'havien de compondre, a més, els presidents de cada una de les juntes regionals que es creaven (Castella la Nova, Castella la Vella, Lleó, Galícia,

Astúries, País Basc i Navarra, Aragó, Catalunya, València, Múrcia, Andalusia, Granada, Extremadura i Balears), les quals a la vegada havien de constituir juntes provincials, de districte i locals. Les juntes, que havien de tenir un assessor eclesiàstic, estaven rígidament supeditades a les superiors immediates. El tretzè punt del document - tretze punts per a un tretzè centenari - especificava que, un cop celebrades les festivitats, es dissoldrien les juntes. Per últim, es declarava que des del carlisme no hi havia voluntat de monopolitzar la commemoració, ni de posar obstacles a les altres "manifestaciones de puro catolicismo", i feia una crida al correligionari a col.laborar a les festes religioses organitzades, a banda de les pròpies (religioses i civils) de la Comunió.

El 16 de març es publicava la carta de Melgar a Cerralbo on constava l'aprovació, per part de Don Carlos, dels vocals de la Junta central en representació de les regions en què s'havia dividit Espanya, vocals que eren alhora els presidents de les respectives juntes regionals (52). Eren els següents:

País Basc- Navarra	Marquès de Valde-Espina
Aragó	Duc de Solferino
Castella la Vella	Baró de Sangarrén
Catalunya	Lluís M. de Llauder
València	Marquès de Colomer
Múrcia	Comte de la Roche
Andalusia (53)	Juan María Maestre
Extremadura	Marquès de Monroy
Galícia	Jacobo Pedrosa
Astúries	Guillermo Estrada
Lleó	Matías Barrio y Mier

Uns dies després la nova Junta central va publicar un manifest dirigit a l'"Espanya Catòlico-Monàrquica" (55), i la premsa va començar a dedicar les primeres planes a donar a conèixer la composició de les juntes regionals, provincials, de districte i locals, així com les respectives proclames que veien la llum. La major part dels personatges esmentats anteriorment, excepte en casos extrems - per exemple, la mort el 1891 dels marquesos de Monroy i Valde-Espina-, foren els qui dirigiren el carlisme en l'etapa finisecular. No només aquests, però, sinó també els de les juntes inferiors. Així, posem per cas, a la Junta regional de Castella la Nova, a part de Cerralbo, trobem Elicio Bèrriz, que fou uns mesos després el substitut de Cerralbo a la presidència del Cercle tradicionalista de Madrid, Vildósola, destacat element del grup de La Fe, i els periodistes Leandro Herrero ("Tulio") i Vázquez de Mella. A la d'Aragó, presidida pel Duc de Solferino, figuren entre els vocals Amado de Claver i Mauricio de Bobadilla. Llauder presidia la Junta regional catalana, amb Erasme de Janer i Manuel de Torrents com a vice-presidents, Josep de España, Pere Mas i Marià de Castellarnau, com a vocals, i com a secretari Marià de Montoliu, baró d'Albí. Al País Basc destacaven, a part del Marquès de Valde-Espina, Tirso de Olazábal, Román de Zubiaga i Lucio de Iturrate (56). S'estava creant, en el

carlisme, un compacte, malgrat petites friccions inevitables, equip de direcció, un veritable "cercle interior" (57).

Les juntes, a més a més del projecte de la piràmide de Toledo i dels actes religiosos, preparaven d'altres activitats, que complementaven alhora que reforçaven, els treballs de reorganització del partit carlista. Es van portar a terme certàmens per commemorar el tretzè centenari, així com, sobretot, vetllades als cercles existents en aquell moment (58). Els actes organitzats pel cercle de Madrid van ser els més importants - l'impuls de Cerralbo, president també del cercle, s'havia de notar per força -, i en un d'aquests, la vetllada celebrada el 10 de juny, el pròcer castellà pronuncià un discurs, carregat com tots els seus de referències històriques, on afirmava (59):

"Se han crado cientos de Juntas á la órden de nuestro Jefe, para que la conmemoración sea tan general como nuestro sentimiento, y se dijo en las instrucciones que las reglamentaban que, concluidas las fiestas, cesarían las Juntas; pero estoy autorizado para declarar que éstas subsisten, porque aún no terminaron las obligaciones que contrajeron, y los propósitos que las crearon."

Un dels compromisos contrets era, certament, d'erigir la piràmide de Toledo, però la voluntat de mantenir-les com a estructura bàsica del carlisme era clara. En un sentit molt semblant s'expressava Don Carlos en carta a Cerralbo de 17 de juny, que la premsa va publicar (60).

Després de donar-li les gràcies, a ell i a tots els membres de les juntes, pels seveis prestats durant la celebració, afegia: "Al transmitirles las gracias de mi nombre, expésales mi voluntad de que continúe la actual organización hasta que terminen las Juntas su cometido y lleven á feliz ejecución la pirámide de Toledo, glorioso remate de la espléndida manifestación con tanto acierto dirigida por vosotros." Privadament, però, el secretari del pretendent, pocs dies després, comunicava a Valde-Espina que el propòsit del Duc de Madrid en fundar les Juntes era d'"...ensayar una organización definitiva, con la idea de irla prolongando y, en último término, si las veía funcionar bien, declarar juntas de organización política general las que hoy son sólo para el Centenario." (61). Es, de fet, allò que oficialment es féu l'any següent.

Darrera el projecte de la piràmide de Toledo, així com al capdavant del Cercle tradicionalista de Madrid i de la Junta regional de Castella la Nova i de la Junta central i, doncs, en el càrrec principal de l'organització del centenari i, encara, presidint els cercles tradicionalistes existents en aquell moment a Espanya (62), trobem un personatge que va jugar un paper fonamental en el carlisme durant els anys que ens ocupen: el Marquès de Cerralbo. Quan analitzàvem els intents que es produïren a la fi de 1881 per tal de substituir Cándido Nocedal per una junta al front del

partit carlista, ja destacàvem el paper jugat per Cerralbo, així com en bona part de les confrontacions sobre la conveniència o no del retraïment i la reorganització del carlisme (63). El 1885, malgrat l'oposició de Nocedal, havia ocupat el seu lloc al Senat, i l'any següent, representà Don Carlos en la inauguració del monument a Zumalacárregui. El 1888 fou nomenat pel pretendent, majordom major de la seva casa i gentilhome en exercici i servei, conforme al seu rang de gran d'Espanya (64). Aquest mateix any es va posar al capdavant del Cercle tradicionalsita de Madrid, especialment en els delicats moments de l'escissió. Cerralbo formava part del sector del carlisme que es féu amb el control del partit el 1888, després d'una llarga pugna. Ja he afirmat en un altre lloc d'aquest treball que els conflictes a l'interior del carlisme en els anys vuitanta no eren reduïbles a la dicotomia *El Siglo Futuro* - *La Fe*, tal com una anàlisi únicament basada en la premsa podia suggerir. El grup de *La Fe* restà, el 1888, en el carlisme, però no el controlava sinó que esdevingué aviat un nucli marginal, molest. *La Fe* fou suprimida el 1891 i personatges com Vildósola, Granda o Sangarrén, i periòdics com ara *El Cabecilla* foren motiu constant de preocupació per a la nova direcció del carlisme: Vildósola i el Baró de Sangarrén no foren convidats a les noces de la filla de Don Carlos el 1889, ja que segons aquest eren "malos carlistas" (65), i Melgar qualificava poc després *El*

Cabecilla de "inmundo" (66). Es tractava, sens dubte, d'una pugna pel control de l'aparell directiu del partit després de 1888, en el qual aquests resultaren els perdedors. En el decurs de la dècada dels noranta foren, però, assimilats en el marc del "nou carlisme". El grup "guanyador" va ser aquell que s'havia mantingut a l'ombra en els anys de les crues polèmiques periodístiques. A l'ombra, però ocupant llocs d'influència. El Marquès de Cerralbo n'era un dels membres destacats, com Melgar o, també, el Marquès de Valde-Espina, que morí, però, aviat, i d'altres personatges que s'hi incorporaren posteriorment, com el mateix Llauder (el seu nomenament com a cap de Catalunya comportà un cert malestar i la separació de Felip de Sabater, en allò que alguns autors anomenaren la "sabaterada" (67)), per només citar els principals en aquests primers moments. Aquests darrers representaven una opció ideològica intermèdia entre l'integrisme i el carlisme més aperturista del grup de La Fe i, alhora, era possiblement el grup més cortesà, el més conscient de la diferència entre les bases del carlisme i el cos dirigent.

Dirigida per Cerralbo, la reorganització del carlisme assolí bons resultats en un espai curt de temps. A part de la creació de juntes i de les celebracions del tretzè centenari de la unitat catòlica, aparegueren nous òrgans de premsa, i, sobretot, es

crearen nombrosos cercles tradicionalistes. El mes de febrer s'inaugurà el de Barcelona, fusió dels tres existents fins 1888; el març, el Cercle tradicionalista d'Olot; l'abril es formaren el d'Elx i Palma de Mallorca; el maig s'inauguraren els de Burgos i Vic; l'agost el d'Igualada, el setembre el de Manresa; l'octubre, el d'Haro i el novembre el de Palafrugell (68). La llista podria ser, però, més llarga encara. De fet, els cercles eren per a Cerralbo la base del nou partit carlista i, com a tals, se'ls atorgà una extraordinària importància. Aquests cercles pogueren organitzar ja la festa de sant Carles, el 4 de novembre, en honor del pretendent, que serví per a mesurar les forces del ressuscitat "cadáver". Més o menys per aquelles dates l'òrgan principal del carlisme comentava unes notes aparegudes a El Eco Nacional amb les següents paraules (69):

"¡Gracias a Dios que hay un liberal que se atreve, coram populo, á declarar en alta voz que el carlismo no está muerto! Tantas veces le han calificado los de su carda de cadáver putrefacto é insepulto, que nos sorprende y maravilla que se desgaje uno del árbol de la familia á romper lanzas con todos ellos, diciéndoles en crudo que ven visiones ó tienen telarañas en los ojos cuando no ven que el carlismo, por la misericordia de Dios, vive y colea."

Cerralbo va emprendre, a més, al cap de poques setmanes el seu primer viatge de propaganda important a Catalunya i al País Valencià, que, tot i el final que tingué, tal com hem vist en el capítol anterior, es pot considerar

en conjunt exitós. L'any següent, fou el torn de Navarra i el País Basc. I no fou l'últim. A mitjan 1890 inicià, a més, les tasques electorals, trencant frontalment amb anteriors polítiques de retraïment. La premsa carlina publicà la llei electoral i consells i informacions sobre les eleccions, i remarcà la necessitat d'acudir-hi. L'agost, el Marquès de Cerralbo ja tenia la plena aprovació de Don Carlos al seu pla electoral (70). Paral·lelament, de manera especial a través de la premsa, s'intentà de transmetre la imatge del "carlisme nou", d'aquell carlisme que, tot parafrasejant una sentència del Duc de Madrid, era una esperança i no un temor (71).

Els treballs de Cerralbo entre 1888 i 1889 foren recompensats l'abril de 1890 per Don Carlos amb el càrrec de representant seu, que ningú havia ostentat des de la mort de Càndido Nocedal (72). Leandro Herrero escrivia que el pròcer castellà "... no ha perdonado fatiga, excusado sacrificio, ni demorado trabajo para organizar legalmente nuestra comunión, y ha llegado á la jefatura por sus pasos contados" (73). En tot cas, a mitjan 1890, després del viatge a Catalunya i al País Valencià, l'estat del partit carlista era ben diferent del de dos anys abans. Gustau Martí de Revert, un destacat dirigent del Cercle tradicionalista de Vic, ho explicava de la manera següent en una vetllada familiar celebrada al cercle de Manlleu, el juny de 1890 (74):

"Ahí teneis, pues, el resultado de aquella oportunísima amputacion tan sábia y enérgicamente llevada á cabo por Don Carlos (fa referència, evidentment, a l'escissió integrista), amputacion que se dijo por algunos que seria la muerte del partido, y... efectivamente, se ve que ha sido, su más activa fuente de vida y de vigor."

2. Premsa i propaganda

L'escissió de 1888 afectà la premsa en gran mesura. Un bon nombre de periòdics seguiren els integristes, tal com es pot apreciar amb una simple ullada als signants de la " Manifestación de la Prensa Integrista ", elaborada a Burgos el juliol de 1888 (75). Per al sector integrista del partit la premsa era fonamental, tant com a element enquadrador com difusor, i en conseqüència hi havia dedicat una atenció molt notable. Això no obstant, en el carlisme restaren també força periòdics, reforçats ràpidament amb d'altres de nova creació. L'agost de 1888 el setmanari L'Espurna, que era un d'aquests que acabava de veure la llum a Barcelona per tal de contrarestar l'efímer pas a les files nocedalistes de Lo Crit de la Patria (76), afirmava que existien llavors a Espanya vint-i-quatre " periódichs lleysals ", sens comptar les revistes catòliques. Set més estaven a punt d'aparèixer. En canvi, escrivien, els " periódichs rebeldes " eren també vint-i-quatre - vint-i-tres havien signat el mes anterior el manifest burgalès -, dels quals sis estaven en vies de desaparició (77).

De tota manera, la segona meitat de 1888 es caracteritzà per l'aparició, desaparició o, simplement, metamorfosi de periòdics. Amb poques setmanes de diferència, en el camp de Don Carlos, veieren la llum el setmanari L'Espurna, esmentat més amunt, així com La Voz Manresana, La Cruz sobre el Corazón de Vic - El Norte Catalán havia seguit Nocedal -, La Voz Ampurdanesa de Figueres - el Semanario de Figueras signà el manifest de Burgos -, o, entre d'altres, La Fidelidad Morellana i El Veneno de Ciudad Real (78). A final d'any, la premsa integrista existent era la que permetia de formar l'acròstic següent:

Lo Mestre Titas
El Diario de Sevilla
El Semanario de la Bisbal
El Gorbea
El Euskaro

El Restaurador
Dogma y razón
Diario de Cataluña
El Integrista
La Fidelidad Castellana
El Siglo Futuro
El Diario de Lérida
El Centinela
El Tradicionalista

O bé,

El Semanario de la Bisbal
El Diario de Lérida
Lo Mestre Titas
El Siglo Futuro
Tradicionalista
El Centinela
El Diario de Sevilla